॥ श्रीराम ॥

माईसाहेब

(सामाजिक गद्य नाटक)

लेखक

नारायण विनायक कुळकर्णी

प्रकाशक,

दत्त-एजन्सी, पुणें २

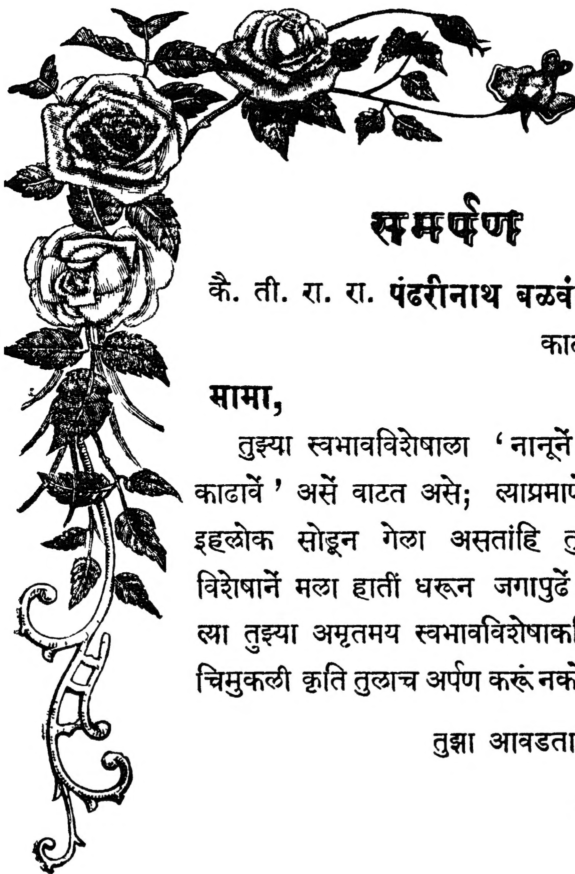
आवृत्ति २ री; प्रती २०००

सन १९२९ इ.

किंमत १ रुपया

मुद्रक—गणेश काशिनाथ गोखले,
सेक्रेटरी, श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स,
४९५-४९६ शनिवार पेठ, पुणे

प्रकाशक—विठ्ठल रामचंद्र खाडिलकर,
मालक, दत्त-एजन्सी, पुणे २

समर्पण

कै. ती. रा. रा. **पंढरीनाथ बळवंत कुळकर्णी**

काळगांवकर;

सामा,

तुझ्या स्वभावविशेषाला ‘नानूनें जगांत नांव काढावें’ असें वाटत असे; त्याप्रमाणें तुझा आत्मा इहलोक सोडून गेला असतांहि तुझ्या स्वभावविशेषानें मला हातीं धरून जगापुढें आणिलें, तर त्या तुझ्या अमृतमय स्वभावविशेषाकरितां माझी ही चिमुकली कृति तुलाच अर्पण करूं नको तर कुणाला?

तुझा आवडता भाचा,

नानू

सदर नाटककाराचीं नाटकें

पार्थप्रतिज्ञा

माईसाहेब

डाव जिंकला

उदयकाल

महत्त्वाकांक्षी राक्षस

तीन तासांत

अज्ञानपालक

अडला नारायण

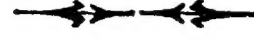
श्रीचरणीं

मजेदार

माता

प्रस्तावना

नव्या पिढींतील उदयोन्मुख महाराष्ट्रीय नाटककारांमध्यें श्रीयुत ना. वि. कुलकर्णी यांची गणना होत असल्यामुळें त्यांच्या या नाट्यकृतीला प्रस्तावना लिहिण्याचें काम केव्हांही आनंददायकच असणार. वास्तविक ही प्रस्तावना लिहिण्याचें काम कोणातरी अधिकारी माणसाकडून व्हावयास पाहिजे होतें असें असतां श्रीयुत कुलकर्णी यांनीं मजकडे तें काम कां सोंपवावें तें समजत नाहीं. मी त्यांची सूचना एकदम मान्य केली याचें कारण इतकेंच कीं, चार पांच प्रसिद्ध नाटकांवर टीका लिहिल्यामुळें माझ्या लेखणीचा स्वभाव कायमचाच टीकात्मक होतो कीं काय, अशी भीति मला वाटूं लागावयास व प्रस्तावनेचें विधायक काम करण्याची सूचना श्रीयुत कुलकर्णी यांजकडून व्हावयास एकच गांठ पडली, व त्यामुळें स्वतःच्या योग्यायोग्यतेचा विचार करण्याचा "पोक्तपणा" माझ्या मनांत डोकावला नाहीं.

"**माईसाहेब**" हें श्रीयुत कुलकर्णी यांचें पहिलेंच सामाजिक नाटक असून तें इतकें लोकप्रिय व्हावें हें त्यांस भूषणास्पद आहे व त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करावें तितकें थोडेंच होईल. तथापि नाटककाराचा गौरव करण्यापेक्षा ज्या गुणांमुळें नाटक यशस्वी झालें त्यांचें मर्यादित दिग्दर्शन करण्यासच प्रस्तावना हें स्थळ अधिक उचित असल्यामुळें ते या ठिकाणीं करण्याचें योजिलें आहे. प्रस्तावना म्हणजे नाट्यकृतींतील गुणदोषांची सांगोपांग चर्चा नव्हे, हें जितकें खरें तितकेंच हेंही खरें कीं नाटककाराच्या अंगच्या गुणांची वाचकांस स्थूल मानानें ओळख करून देणें हेंच प्रस्तावनेचें कार्य होय. म्हणून "**माईसाहेब**" नाटकाच्या लोकप्रियतेची थोडीशी मीमांसा येथें केल्यास तें अप्रस्तुत होणार नाहीं असें वाटतें.

गद्य सामाजिक नाटक लिहून यश संपादन करणें ही खरोखरच कष्टसाध्य गोष्ट आहे. आजपर्यंत ज्यांनीं उत्तमोत्तम नाटकें लिहिलीं त्या नाटककारांचा अपमान होत नसेल तर मी असेंही म्हणेन कीं, पौराणिक किंवा ऐतिहासिक नाटक लिहिण्यापेक्षां सामाजिक नाटक लिहून तें यशस्वी करणें

अधिक कठीण आहे आणि त्यांत संगीत सामाजिक नाटक एक वेळ लवकर लोकप्रिय होईल, पण गद्य असूनही लोकप्रिय व्हावयास सामाजिक नाटक खरोखरच विशेष गुणांचें असलें पाहिजे. कोणत्याही समाजांतील नाट्यकलेच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर, साधारणपणें असें दिसून येईल कीं, पौराणिक व ऐतिहासिक नाटकांच्या पाठीमागून सामाजिक नाटकें उदय पावतात. याचें एक कारण असें आहे कीं, पहिल्या दोन प्रकारच्या नाटकांतील रस आणि भावना अशा असतात कीं, त्यांचा जनतेच्या अंतःकरणावर एकदम पगडा बसूं शकतो; आणि सामाजिक नाटकाचें मर्म समजून घेण्यास लोकांची अभिरुचि बरीच सुसंस्कृत व्हावी लागते. महाराष्ट्रीय नाट्यरचनेचा ओघही वरील नियमानुसार पौराणिक व ऐतिहासिक नाटकांना वळसा घालून आतां सामाजिक नाटकांच्या दिशेनें वाहूं लागला आहे. परंतु अजूनही गद्य सामाजिक नाटक यशस्वी करणें महाराष्ट्रीय नाटककारास अवघड वाटण्यासारखीच कामगिरी आहे. श्रीयुत **कोल्हटकरांचीं** नाटकें सामाजिक आहेत. पण तीं सामाजिक आहेत, म्हणून यशस्वी झालीं नसून त्यांतील संगीतामुळें आणि शृंगार व भावना यांच्या खेळांमुळें त्यांनीं रंगभूमि हलवून सोडिली. श्रीयुत **गडकऱ्यांचें** '**प्रेमसंन्यास**' किंवा श्रीयुत **जोशी** यांचें '**विचित्रलीला**' या किंवा अशा नाटकांची यशस्विता देखील एक त्यांतील भावनाप्रवाहावर किंवा शृंगारावर किंवा धांवत्या विनोदावर अवलंबून आहे. "**माईसाहेब**" नाटकाची गोष्ट या सर्व नाटकांहून भिन्न आहे.

या नाटकांत संगीत नाहीं; शोक, करुण किंवा इतर कोणताही भावना उद्दीपित करणारा रस खेळत राहिलेला नाहीं; यांत कोणतेंही मोठें समाजसुधारणेचें तत्व प्रतिपादिलेलें नाहीं; यांत प्रेक्षकांस पोट धरधरून हंसावयास लावणारा विनोद नाहीं; किंवा यांत प्रेक्षकांच्या वृत्ति तटस्थ करून सोडण्यासारखे भाषेचे नमुने नाहींत. असें असूनही "**माईसाहेब**" नाटक प्रेक्षकांच्या मनावर छाप मारून राहिलें आहे, हें कसें ! या प्रश्नाचें उत्तर ज्याला देतां आलें, त्याला या नाटकांतील मर्म समजलें असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

या नाटकाचे पहिले दोन मुख्य गुण साधेपणा आणि व्यवस्थितपणा. नाटकांतील कथानक इतकें साधेसुधें आहे कीं, तें नाटकांत उपयोगी आणण्याची कल्पना थोडीशी धाडसाचीच वाटण्यासारखी आहे. एका सावत्र आईकडून होणारा दोन भावंडांचा छळ, आणि त्या छळांतून त्या भावंडांची त्यांच्या मामानें केलेली आनंदपर्यवसायी सोडवणूक यांखेरीज या नाटकांत दुसरें कांहीं नाहीं. पण या साध्या भोळ्या, व्यवहारांत हरघडीं व पावलोंपावलीं दिसणाऱ्या गोष्टींची मांडणी इतक्या सरळपणानें आणि व्यवस्थितपणानें झाली आहे कीं, ती डोळ्यासमोर रंगभूमीवर पाहिली कीं, मनावर परिणाम होतो. कोंकणच्या लाल सडकेवरून फिरतांफिरतां नारळीपोफळींच्या छायेंत ठसकेदारपणानें उभें राहिलेलें लहानसें पण अत्यंत नीटनीटकें स्वच्छ कवलारू घर दृष्टीस पडलें कीं, एखादे वेळीं चित्ताला इतकी प्रसन्नता वाटते कीं, ती विजेच्या प्रकाशांत तोऱ्यानें उभ्या राहिलेल्या शहराच्या प्रासादाला पाहूनही वाटणार नाही. निसर्गाची रचनाच अशी कांहीं आहे कीं, केवळ गंभीर, उदात्त आणि अवाढव्य वस्तूंत जितकें सौन्दर्य दृष्टीस पडतें, तितकेंच प्रमाणबद्ध लहान, आणि साध्याभाबड्या वस्तूंतही दिसून येतें. उंच आकाशांत तरंगणाऱ्या पूर्ण चंद्रालाच शोभा असते असें नसून देवघरांतील लहानशा पाटावर प्रशांतपणें तेवणाऱ्या स्वच्छ नीरांजनाचीही शोभा कांहीं निराळीच आहे. '**माईसाहेब**' नाटकाची शोभा दुसऱ्या प्रकारची आहे.

याखेरीज नाटकांतील एक विशिष्ट प्रकारचा विनोद असा कांहीं साधला आहे कीं, तो आपल्या जातीच्या मुरडीनें नाटकभर खेळतो आहे. "विशिष्ट प्रकारचा" विनोद असें मी मुद्दाम म्हणतों यांचें कारण असें कीं, त्याचें यथार्थ वर्णन करणारे एकशब्दी विशेषण अजून रूढ नाहीं. श्रीयुत **कोल्हटकर** व **गडकरी** या दोघांच्याही विनोदाहून या विनोदाची जात भिन्न आहे. गडकऱ्यांचा विनोद बहुशः उच्छृंखल, बंडखोर, "उदरविदारक" असतो; आणि त्यांच्या गुरूंच्या नाटकांतील विनोद, कधीं उच्छृंखल तर कधीं धीरगंभीर,—"धीरगंभीर विनोद" हा शब्द समूह कसासाच दिसतो!—असतो; "**माईसाहेबां**"तील विनोद अगदीं निराळा

आहे. तो पोटदुखेपर्यंत हंसवीत तर नाहींच, पण हंसण्याचे तीनचार मजलेही तो क्वचितच उभे करतो. मात्र तो जेव्हां जेव्हां प्रगट होतो, तेव्हां तेव्हां प्रेक्षकांचे ओंठ मंद हास्यांत एकमेकांपासून दूर झालेले असतात. असला हा " मंदशीतल विनोद " या नाटकांतील " अमृत " मामाच्या भाषणांत खचून भरलेला आहे. आणि किंचित् करुण अशा मुख्य कथानकाचा रस न बिघडवितां नाटकांतील सतेजता सारखी कायम राखण्याचें कार्य त्यानें सफाईनें केलें आहे.

विनोदाखेरीज या नाटकांत दिसणारा गुण म्हणजे त्यांतील संभाषणांचा ओघ व चटकदारपणा. अंतःकरणाची चलबिचल करून सोडणारा संभाषणप्रसंग या नाटकांत एका स्थळींही सांपडणार नाहीं, हें जितकें खरें तितकेंच हेंही खास की, कंटाळवाणा अवजड भाषणप्रसंग यांत शोधूं गेल्यासही दाखवितां येणार नाहीं.

याहून अधिक विस्तृतपणें प्रस्तुत नाटकांतील गुणदर्शन या ठिकाणीं करतां येणें शक्य नाही. वरील स्थूल विवेचनावरून मर्मज्ञ वाचकांस रसग्रहणाची दिशा सहज दिसेल. श्रीयुत **कुलकर्णी** यांच्या अंगचें नाट्यरचनाकौशल्य " **माईसाहेब** " नाटकाच्या स्वरूपांत महाराष्ट्रांत बऱ्याच अंशीं दिसलें आहे. आणि त्यांच्या कलेची कला उत्तरोत्तर अधिक वृद्धिंगत व्हावी अशीच सर्व रसिक नाट्यलोलुपांची इच्छा आहे. श्रीयुत **कुलकर्णी** यांच्या हातून दीर्घ कालपर्यंत नाट्यसेवा व्हावी, अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. स्वतःच्या भावी नाटकाची निराळ्या अर्थी प्रस्तावना म्हणून लिहिलेली ही "**माईसाहेब**" नाटकाची प्रस्तावना येथेंच संपणें उचित नव्हे काय ?

ना. सी. फडके,
एम्. ए.

जरूरीचे शब्द

माझ्या ' **माईला** ' जरूरीच्या शब्दाचें सदर ठेवण्याचा प्रथम विचारच नव्हता. परंतु आतां अनेक कारणांनीं तें सदर ठेवावें लागलें आहे. अर्थात् शब्दांची जरूर कां भासली हेंही सांगणें ओघासच आलें आहे.

ता. २७ डिसेंबर १९१९ इ. या दिवशीं ' लोकमान्य नाटक मण्डळी ' कडून ' **माईचा** ' प्रथम प्रयोग फैजपूर श्रीराम नाटकगृहांत झाल्यापासून, ती आज तागायत महाराष्ट्रांत प्रमुख ठिकाणीं अविश्रांत नाचत आहे. माझी पहिलीच सामाजिक कृति महाराष्ट्र रंगभूमीवर असा थैमान घालील अशी मला कल्पनाही नव्हती. असो, ' असली सुंदर कृति रंगभूमीवर जवळ जवळ दोन वर्षें आपला कीर्तिसुगंध दरवळून टाकीत असतां, पुस्तक अजून कां निघू नये ' अशा प्रश्नांचा मारा माझ्यावर एकसारखा होत होता. त्याला याच ठिकाणीं उत्तर देणें योग्य आहे. तसेंच कोणाचीही व कोणतीही कृति थोडीशी चांगल्यापैकीं झाली कीं, ती कृति मूळ आपल्यांतील खास नाहीं, ती भाषांतरित किंवा रूपांतरित असली पाहिजे, अशा कुशंका निघू लागतात. तशाच '**माई**'च्या बाबतींतही शंका निघून कांहींनीं, हें ' स्टेपमदर ' चें भाषांतर का ? हें अमक्यावरून घेतलेंत का ? वगैरे वगैरे रीतीनीं विचारलेंही. त्या सर्वांना एकेच ठिकाणीं उत्तर द्यावयाचें म्हणजे तेंही येथेंच !

" **माई** " कोणत्याही पुस्तकाचें भाषांतर अगर रूपांतर नाहीं. समाजात शेजारींपाजारीं प्रत्यहीं दिसणाऱ्या सावत्रपणाच्या गोष्टी नाटकाच्या ठोकळ्यांत मांडण्यापेक्षां मीं विशेष कांहींच केलें नाहीं.

शेवटीं श्री. **नानबा गोखले** ' लोकमान्य मण्डळी ' चे मालक व नट यांनीं ' **माई** ' चा चारी दिशेला बोलबाला केल्याबद्दल, व पुस्तकास फोटो दिल्याबद्दल, **प्रो. फडके** यांनीं थोर मनानें विनंतीला मान देऊन प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल जरूरीचे हे शब्द त्या आभार प्रदर्शनातच मी संपवीत आहें ! या सर्वांनीं ' **माई** ' ची शोभा वाढविण्यांत, तिचें

कौतुक करण्यांत जो काळ घालविला, त्याबद्दल ' **माई** ' च्या प्रेमळपित्याच्या डोळयांतून आनंदाश्रु आल्याखेरीज कसे राहतील ?

सुरली, ता. कराड, जि. सातारा.
ता. ११।९।२१ इ.

सर्वांचा नम्र
नारायण विनायक कुळकर्णी

दुसरी आवृत्ति

क० नानबा गोखले यांच्यानंतर त्यांची ' लोकमान्य नाटक मंडळी ' ही लवकरच नामशेष झाली. त्यानंतर '**माईसाहेब**'चे गद्यप्रयोग करण्याचे ' समर्थ मंडळी'नें ठरवून नवा ऋणानुबंध जोडला. हा ऋणानुबंध आम्हां उभयतांस सुखदायी होवो अशी श्रीचरणीं प्रार्थना आहे. पहिल्या आवृत्तींत व्याकरणाच्या, छपाईच्या वगैरे चुका बऱ्याच राहिल्या होत्या त्या या आवृत्तींत शक्य तितक्या काढण्याचा प्रयत्न केला आहे; व अगदींच किरकोळ स्वरूपाच्या दुरुस्त्या केल्या आहेत.

या आवृत्तींत ' समर्थ नाटक मंडळी'चे मालक व नट यांनीं फोटो दिल्याबद्दल, त्यांचे आभारी आहों.

ता. ११।११।२९ इ.

ना. वि. कुलकर्णी

माईसाहेब

अंक १ ला

प्रवेश १ ला

[**स्थळः**—अण्णासाहेबांचें घर, **उत्तमा**ची खोली.]

(**उत्तम** अभ्यासांत गढून गेला आहे, टेबलावर पुस्तकें अस्ताव्यस्त पडलीं आहेत, समोर ठेवलेल्या घड्याळांत नऊ वाजायला आले आहेत, असा पडदा उघडतो. **कमला** प्रवेश करते.)

उत्तमः—(वाचतां वाचतां इकडे तिकडे पाहतो, त्याच्या पाठीमागें त्याची बहीण कमला उभी असलेली दृष्टीस पडते.) कोण ? कमू, तूं का आतां मला हांका मारल्यास ?

कमलाः—होय दादा, मीच तुला हांका मारल्या. तुझ्या पाठीशीं केव्हांची येऊन उभी राहिलें आहें; पण तुला त्याची दादही नाहीं ? अरे, घड्याळाकडे तरी पाहिलंस का ? नऊ वाजायला आले आहेत ! दिवा मालवायचंही तुला भान नाहीं काय रे हें !

उत्तमः—खरंच कीं कमू ! माझ्या तें ध्यानांत आलं नाहीं. पण आतां कांहीं मनाला रुखरुख राहिली नाहीं. सगळ्या विषयांची रिव्हिजन कशी चोख झाली.

कमलाः—अभ्यासाच्या नादांत रात्रींचा निजलाससुद्धां नसशील ! परीक्षा परीक्षा झाली म्हणून काय झालं ! कांहीं शरिराकडे पहायला नकोच का ? अरे, आपणच आपल्या शरीराकडे पहायला पाहिजे—जाग्रणानं डोळे तर कसे लाल गुंजेसारखे दिसताहेत—विश्रांतीकरितां जमिनीला अंग तरी लावलं होतंस का ?

उत्तमः––मुळींच नाहीं. अभ्यासाचा पुढें पर्वत पडलेला! आज माझी परीक्षा–अन् मी निजतोय अन् विश्रांति घेतोय काय? कमले, आपल्या विश्रांतीचे आणि शांत रीतीनं झोंपायचे दिवस फार पुढें आहेत. आपली सुखाची झोंप आणि विश्रांति आपली आई मेली त्या वेळींच नाहींशी झाली आहे. आणि तिनं पुनः निदान लवकर जन्माला येऊं नये म्हणून आमच्या करड्या नशिबानं आमच्या माईसाहेबांचा जागता पाहारा ताबडतोब ठेवला आहे! आणि तूं म्हणतेस मीं जमिनीवर अंग टाकलं होतं का?

कमलाः––तें खरें रे दादा! पण––

उत्तमः––पण–पण काय ताई?–मी माझ्या पहिल्या परिक्षेला बसणार! माझ्या परिक्षेच्या रिझल्टाकडे आज किती लोकांचे डोळे लागून राहिले आहेत, त्याची तुला कल्पना नाहीं का?–मनुष्यांच्या आयुष्यांत महत्त्वाचीं बरींवाईट स्थित्यंतरें होण्याचे जे प्रसंग असतात, त्यापैकीं विद्यार्जनाचा प्रारंभकाल होय. आणि तो मला माझ्या सुदैवानं लाभतो आहे. मागं अशाच दुसऱ्या एका प्रसंगीं मी अज्ञपणानं म्हण कीं कशानंही म्हण, बराचसा चुकून पुष्कळशा ठेंचा लागून पायाचीं बोटं फोडून घेतलीं आहेत. आपली आई मरून दुसऱ्या माई जेव्हां घरीं आल्या, आणि त्यांच्या खरबरीत गोंजारण्यानं आमच्या पाठीचीं धिरडीं होऊं लागलीं, त्या वेळीं मी एकदां नव्हे तर दोनदां पळून जाऊन नाटक कंपन्या आणि हॉटेलं यांचा आश्रय केला होता. आपल्या मामानें तिथून परत आणण्याचे उपकार माझ्यावर केले आणि म्हणूनच मला इतक्या तीव्रतेनें माझ्या मार्गाला चिकटण्याची बुद्धि झाली. मी मार्गांतून जाऊं लागलों म्हणजे भलत्या वेळीं भलताच अविचार करून आपल्या कुळाला कलंक लावण्यासारखं कृत्य करून आयुष्याचा नाश करीत होतों, ही माझी मला तर जाणीव आंतून सारखी टोंचीत असतेच; पण वाटेवरील लोकही माझ्याकडे बोटं दाखवून माझी कुचेष्टा करीत असतील, या कल्पनेनं मला ओशाळल्यासारखं होऊन वाटेंतून जातांना वरदेखील पहावत नाहीं. हॉटेलांत राहण्यांत आनंद मानणारा आणि नाटकाच्या नादांत गुरफटलेला, त्याचं चित्त एके ठिकाणीं कोठून

असणार ? आणि हा परीक्षा तरी कसल्या देणार ? म्हणून माझी काळजी वाहाणारा माझा प्रत्येक नात्यागोत्याचा मनाशीं म्हणत असतो ! अण्णा-साहेब याच विचारांनीं साशंक असतात. मामाला मधून मधून अशीच शंका सतावीत असेल आणि असं भविष्य केव्हां खरं होतं आणि आपण देवाचा नवस फेडतों, म्हणून माईसाहेब उत्कंठित असणार ! केशवमामांना तर तें हवेंच आहे ! मग तूंच सांग, कमले, तूंच सांग, त्या मानानं मी परीक्षेची काळजी करितों, ती कमीच नाहीं का ?

कमलाः—काळजी वहावी, नाहीं म्हणून कोणीं म्हटलंय. पण जीवा-कडे कांहीं तरी पाहिलंच पाहिजे कीं नको ? बरं त्यांतून तुला तितकी काळजी करण्याचं कारण आहेच असं नाहीं. परीक्षेंत तूं पहिला आल्या-शिवाय राहणार नाहींस, असं तुझ्या हायस्कूलांतील तुझे साहाध्यायीच काय पण शिक्षक देखील म्हणतात, म्हणून तुझे ते मित्र भय्यासाहेब सांगतात. मग रे इतकी काळजी कसली करायची ?

उत्तमः—मग काय ? त्यांनीं हरभऱ्याच्या झाडावर चढविलं, कीं फुशा-रून जाऊन स्वस्थ बसावं आणि शेवटीं सर्वांच्याच उपहासाला कारण व्हावं असं तुझं म्हणणं ?

कमलाः—तसं नव्हे रे ! तूं बोलायला लागलास म्हणजे दुसऱ्याचा उपायच खुंटतो. बरं स्नान तरी कर, ऊठ. आज परीक्षेला तुला लवकर जायचं आहेना—

उत्तमः—वा ! स्नान पहांटे चार वाजतांच झालं ! पहांटे थोडा कंटाळा आल्यासारखा झाला, म्हणून उठलों, स्नान केलं तेव्हां मला पुन्हा अभ्यासाला तरतरी आली. तूं माझ्या खोलींत दार उघडून आल्याचं देखील माझ्या ध्यानांत आलं नाहीं ?—नाहीं का !—खरंच, आज माझी परीक्षा ! आपली आई असती तर तिला किती आनंद झाला असता ! मला परीक्षेला लवकर गेलं पाहिजे म्हणून आईची कोण धांदल उडून गेली असती ! शेजारणीपाजारणींना आणि आपल्या बरोबरीच्या मैत्रिणींना “ माझ्या उत्तमाची परीक्षा आहे ” असें सांगतां सांगतां तिला पुरे झालं असतं. मला पाटावर बसवून, माथ्यावर तेल घालून मला मंगलस्नान

घातलं असतं. एक कीं दोन ! कमले, काय असेल तें असो, रात्रीं केव्हांपासून तरी मला आईची एकसारखी आठवण होते आहे. मीं विसरण्याचा किती तरी प्रयत्न केला पण ती विसरतच नाहीं !–आई ! आई ! आज आई असती तर ! (दोघांच्या डोळ्याला पाणी येतें) हं ! कमले,डोळ्याला पाणी नको आणूं. मी आईची आठवण काढली नसती तर बरं झालं असतं, असं तूं रडायला लागलीस म्हणजे मला वाटायला लागतं ! डोळे मिटले कीं, आईची मूर्ति अगदीं पुढं उभी असल्याचा भास होतो; पण किनई ती अगदीं समाधानी असल्यासारखी दिसते. न जाणो, आईचा आत्मा आपल्या सभोंवतीं फिरत असून, आज माझ्या परीक्षेंत 'यशस्वी हो' म्हणून आशीर्वाद देण्याकरितां तर घुटमळत नसेल ! 'आई, यशस्वी हो,' असा तुझा या मुलावर वरदहस्त असल्यावर या घरांत सर्वत्र उदासीनता जरी पसरली असली, तरी त्या उदासीनतेचा परिणाम माझ्या मनावर मुळींच होणार नाहीं. कमले, आईच्या आशीर्वादानं माझं मन या वेळीं कसं प्रसन्न झालं आहे ! तोच आशीर्वाद तुला आणि मला भावी आयुष्यांत खचित सुखाचे दिवस दाखवील ?--तुझा झाला का अभ्यास ? तुलाही शाळेंत जायचं आहे ना ? जा पाहूं आंग धुवून घे. दोघेंही बरोबरच जेवून बाहेर पडूं.

कमला:—मला आंग धुवायला किती उशीर लागणार; पण माईचा स्वयंपाक तरी झाला पाहिजे ? त्यांनीं हांक मारल्याशिवाय आपण गेलों तर माईसाहेब आहेत त्या. हजार बोलून राहयच्या नाहींत. त्यांतून आतां बाबू झाल्यापासून आम्हांला कसं छळूं आणि किती छळूं असं माईना झालेलं आहे. अण्णासाहेबांनीं असं नी तसं बोलायचं सोडून दिलं आहे. त्यानं माईला तर हातीं राज्यच आल्यासारखं झालं आहे जसं कांहीं ! माईच्या माऱ्यापुढं तें जेवण नको कीं खाण नको, उपाशीं राहिलं तरी पुरवलं, असं होऊन जातं–पण करायचं काय ? आमची आई असती तर आम्हीं खात नाहीं म्हणून तिला वाईट वाटलं असतं.

उत्तम:—पण आम्हांला दोन वेळां जेवण घालावं लागतं म्हणून तरी माईना वाईट वाटतं ना ? कुणीकडून तरी वाईट वाटलं म्हणजे झालं !

अगदीं खाणावळीप्रमाणं कां होईना, दोन वेळेला तरी माई आपल्याला जेवायला घालतात ना? मग त्यांचे उपकार नकोत का मानायला त्याबद्दल? हो! त्यांनीं जरी तुम्हांला उपाशी रहा म्हणून सांगितलं—तर तुम्हांला उपाशी राहायला पाहिजे. (शाळिग्राम येतो.)

शाळिग्रामः—खरोखरीच आज तुम्हां दोघांना उपाशी राहिलं पाहिजे. कारभारी केशव मामांनीं तुम्हांला सांगायला सांगितलं आहे कीं आज दोघें उपाशी राहा.

कमलाः—कां रे कां? आज आम्हांला उपाशी ठेवण्यापर्यंत कां मजल आली?

उत्तमः—कां म्हणजे? केशवमामांची लहर!

शाळिग्रामः—नाहीं, आज केशवमामांची लहर नाहीं. आज माईसाहेबांच्या पोटांत दुखतंय! आज चूलदेखील पेटविली नाहीं. अण्णासाहेबांना कुठंसं जेवायला जायचं आहे. केशवमामा जाणार आहेत मुंबईला, मग स्वयंपाकाची काय घाई? माईसाहेबांच्या पोटांत दुखत आहे.

कमलाः—दादा, आज परीक्षेला जायचा म्हणून पोटांत दुखत असेल! शाळिग्राम, दादा आज उपाशीच का परीक्षेला जायचा? तूं आठ वाजतांच सांगायला आला असतास—(उत्तम कपडे घालूं लागतो.) तर?—दादा, तूं कपडे घालायला लागलास? थांब, मी इतक्यांत भात-पिठलं करतें—साडेनऊ झाले म्हणून काय झालं? उपाशीच कसा जाणार तूं?

उत्तमः—न जायला काय झालं? आजपर्यंत कधीं मला उपाशी राहाव लागलं नाहीं कीं काय? का मी कधीं उपाशी राहिलों नाहीं? माईच्या पोटांत दुखायला लागलं तर त्या काय करणार? आणि आतां तूं भात पिठलं केव्हां करणार? आज माझी परीक्षा हें माईसाहेबांना माहीत असतांना, त्या मुद्दाम का करतील असं?

शाळिग्रामः—न करायला काय झालं? (तोंड वाईट करून) तरी मला वाटलं! माईसाहेबांना जर माहीत होतं, तर त्यांनीं सकाळींच मला हांक मारून कमळीला सांगायला पाठवाचं कीं नाहीं? तिनं केलं असतं

जेवण तयार. कमळीला काय येत नाहीं ? रोजच्याप्रमाणं ती आपल्या खोलींतच अभ्यास करीतच बसली असेल. तूं कांहीं म्हण उत्तम-माझे काळ्याचे पांढरे या तुझ्या घरांतच झाले-मला कांहीं कळत नाहीं म्हणून समजतात काय घरचीं माणसं ? मी तुमच्या घरांत तुमच्या आजोबापासून आहे. प्रसंग आला तर अण्णासाहेबांच्या समोर मी ताडफाड बोलायला कमी करायचा नाहीं. माईसाहेब झाल्या म्हणून काय झालं ? तुम्ही मला कशाला दाबतां ? मनांत आलं तें बोलून दाखवायला कुणाची चोरी ? मला कुणाची भीति ?

उत्तमः—अरे पण हो-हो ! तूं तुझ्याकरितां नको भिऊस ! पण आमच्या करितां तर भिशील कीं नाहीं ? तूं जाशील सहज बोलून पण त्रास होईल आह्मांला !

शाळिग्रामः—बरं, आज तुमची परीक्षा ! कांहीं तजवीज करायची ? माईसाहेब मुलाला घेऊन निजलेल्या ! जसें कांहीं मुलखावेगळं यानांच मूल झालं आहे !

कमलाः—पुन्हां आपलं तेंच ! माईसाहेबांच्या राज्यांत मुख्य मंत्री केशवमामा आहेत. अण्णासाहेबांच्या हातांत कांहींच सूत्रें नाहींत, हें तूं विसरलास वाटतं ?

शाळिग्रामः—मला काय जरूर तें लक्षांत ठेवायची ? मी अण्णासाहेबांचं अन्न खातों—त्यांची आणि तुमची चाकरी करायची येवढेंच माझं काम ! दुसऱ्यातिसऱ्याशीं मला काय करावयाचं आहे ?

उत्तमः—मग गप बैस तर कसा ! बरं, कमळे, तूं तरी आपल्या पोटाची कांहीं व्यवस्था पाहा ! माझ्यासारखी तुझी कांहीं आज परीक्षा नाहीं कीं तुलाही घाईनें उपाशींच राहिलं पाहिजे ?

कमलाः—माझं मी पाहीन रे ! तुला निदान चहा तरी करून देऊं काय?

उत्तमः—वाटेंत चहाचीं हॉटेल्स काय थोडीं आहेत ? चहाच्या नको भानगडींत पडूंस ! चहानं पित्त वाढतं आणि चहाकरितां धूर निघालेला माईनीं पाहिला, तर त्यांचं पित्त उचलेल, तेव्हां राहूंदेच तें ! (पडद्यांतः—

' देशपांडे, देशपांडे ' अशा हांका ऐकूं येतात.) कोण ? भय्यासाहेब आला वाटतं ? जातांना हांका मारतों म्हणाला होता. ओ ओ ओ. तयार आहें मी !
[भय्यासाहेब प्रवेश करतो.]

भय्या०:—का ? अगदीं तयारी का ? मी म्हटलंच तरी, देशपांड्यांची आज तयारी नसायची म्हणजे काय ? आमच्या स्कूलचें निशाण म्हणजे देशपांडे ! आणि ह्यांची आज कुठून दिरंगाई असायला ? [कमलेकडे पाहून] आज भगिनीही निरोप द्यायला सज्ज आहेत ! साहजीक आहे ! आज बंधुराज स्वारी मारून येणार आहेत. [कमला लाजते. उत्तम हंसतो.] खरं कीं नाहीं ? बरं चला.

उत्तमः—चला. पण अजून अवकाश आहेना ? बैस तर खरा. जायचं आहेच. [भय्यासाहेब बसतो.] मी तुझी वाटच पहात होतों.

भय्या०:—म्हणूनच मी अगदीं घाईनं आलों. येतांना मनांत म्हणत होतों कीं, देशपांड्याला अर्ध्या जेवणावरून उठविण्याइतकी घाई करायची. पण तुम्ही कसले हुशार ? [भय्यासाहेब हंसतो.]

शाळिग्राम—[स्वगत] हुशार म्हणजे काय विचारतां ? अर्धपोटीं नव्हे तर उपाशीच जायची यांची तयारी !

भय्या०-—किती वेळ वाट पहात होतास माझी ? किती वेळ झाला जेवून ?

उत्तमः—बराच वेळ झाला कीं !

शाळिग्रामः—[स्वगत] बराच म्हणजे–सबंध रात्र गेली आहे मध्यें ! [उघड] अहो, यांचं जेवण —

कमलाः—शाळिग्राम, माई उठल्या का बघरे ! बाबू रडत असला तर पहा अन् मला सांगायला ये–[शाळिग्राम जातो.]

उत्तमः—(स्वगत) शाबास कमल तुझी ! भोळ्या शाळिग्रामाला युक्तिनं आंवरून आपलं गृहछिद्र योग्य प्रकारं तूंच झांकून ठेवलंस (उघड)

साडेअकराला आपला पेपर आहेना? कसं होईल थोडी काळजीच आहे मला.

भय्या०—तुला? आणि परिक्षेची काळजी? भले शाबास! मग माझ्यासारख्यानं काय म्हणावं? बरं झालं, हें पहा हे तुझे केशवमामा आले! (केशवमामा येतात) काय केशवमामा, तुमच्या भाच्यानं असं म्हणायचं म्हणजे न्यायच झाला कीं नाहीं? तुम्ही सांगा!

केशव०:—काय म्हणताहेत राजेश्री? अन् तुम्ही केव्हां आलांत?

भय्या०—मी आतांच आलों. तुमचा भाचा परिक्षेची काळजी करतो आहे काय होईल म्हणून? आतां तुम्हीच सांगा, आमच्या स्कूलचं हें भूषण! आणि यांना म्हणे परिक्षेची काळजी!

केशव०—(कपाळाला आठ्या घालून) मला बुवा आश्चर्य वाटतं तुम्हां सर्वांचं! आमच्या उत्तमाला तुम्हीं सगळ्यांनीं काय म्हणून इतकं चढाविलें आहे, कळत नाहीं. (कमळेकडे पाहून) कमळे! अजून तूं इथंच आहेस का? तिकडे माई तुला केव्हांची शोधते आहे! बाबू रडतो आहे, अन् तूं इकडे! (कमळी जाते) तुम्ही चढवितां उत्तमाला कीं, भयंकर अभ्यासी आणि हुशार म्हणून! हुषार म्हणावा तर त्याच्या तोंडावरची माशी उठत नाहीं. अभ्यासी म्हणून म्हणतां पण अभ्यासांत गुंतला आहे असं तर मी मुळींच पाहात नाहीं—

भय्या०—आपण घरीं असाल तर बघाल कीं नाहीं? आपण घरांत असतां कुठं? शिवाय आपला मुलगा कितीही हुशार आणि अभ्यासी असला, तरी घरच्या मंडळींना तो तसा आहे, असं वाटतच नाहीं. आपण त्याची स्तुति करण्यापेक्षां दुसऱ्यांनीं त्याच्या गुणांचं वर्णन करणं अधिक चांगलं, असाही त्यांत वडील मंडळीचा हेतु असतो, हें मला कबूल आहे.

केशव०—नाहीं, म्हणजे तसा माझ्या बोलण्याचा हेतु नाहीं. अभ्यास करीत असेल, तसा तो बरा असेल, पण एकंदरींत काय, तो तरतरीत नव्हे. सांगण्याचा हेतु हा! आतां तुमचीच गोष्ट घ्या-तुमची बरोबरी उत्तम करील? मी विचारतों तुम्हांला, करील का बरोबरी?

भय्या०—(हंसून) भलतंच कांहीं तरी ! तुम्ही एकाद्याला क्षुद्र लेखायला लागलांत म्हणजे बेसुमार करतां–माझी आणि तुमच्या उत्तमाची बरोबरी होईल काय ? तुम्ही जर उत्तमाचे मामा नसतां, तर उत्तमाचा हाडवैरी देखील त्याच्या हुशारीबद्दल उद्गार काढणार नाहीं, असं तुम्ही बोलतां असं मीं तुम्हांला म्हटलं असतं.

उत्तमः—(शांतपणानें) पण हा वाद कशाला भय्यासाहेब ! माझ्या हुषारीबद्दल जिथं माझी मला शंका आहे; तिथं तुम्ही कांहीं म्हणून काय उपयोग ? आणि मामा सांगतात त्यांत खोटं तरी काय आहे ?

भय्या०—गप्परे ! त्या बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? मामासाहेब, तुम्हांला कसं काय वाटत असेल तें वाटो, पण उत्तमानं मला आपला मित्र म्हणविलं आहे; आणि हें मी माझं भाग्यच समजतों. पण खरं सांगायचं म्हणजे उत्तमाबरोबर फिरतांना, माझ्या मठ्ठपणाच्या जाणिवीमुळें माझी मलाच लाज वाटते.

केशव०—(निर्लज्जपणानें हंसून) त्याच्या हुषारीमुळें त्याच्या बरोबर फिरायला लाज वाटते, कां घरून पळून जाऊन, हॉटेलांत कपबशा विसळण्याची आणि नाटक कंपन्यांतून उष्टींखरकटीं काढण्याचीं कामं करणारा म्हणून त्याच्याबरोबर फिरण्याची लाज वाटते ? (उत्तम खालीं मान घालतो) आपलीं मुलं चांगलीं असलीं तर चांगलीं म्हणावींत ! वाईट असलीं तरी चांगलीं म्हणणारा माणूस मी नाहीं.

भय्या०—(स्वगत साश्चर्य) किती दुष्ट मनुष्य आहे हा ! (उघड) कांहीं तरी बोलायचं म्हणून बोलतां झालं केशवमामा तुम्ही ! अशी गोष्ट निदान यावेळीं तरी तुम्हीं बोलायची नव्हे ! उत्तमाला किती झोंबलं असेल बरं तुमचं बोलणं ? आज त्याची परीक्षा, अशा वेळीं तुम्ही त्याला गोड बोलून उत्तेजन द्यायचं, तें, हें काय भलतंच बोलतात ? मी उत्तमाचा स्नेही नसतों, आणि अनोळखी तिऱ्हाईत असतों तरी मला राग आला असता. इतकं कडू जहर बोलतांत ! जाऊं द्या. आम्ही हा विषयच सोडून देतों, उत्तम, चलतोस ना ?

उत्तमः—तुला भलतीच पंचाईत लागते बघ भय्यासाहेब !

केशव०:—तुम्ही त्याचे स्नेही आहांत, तेव्हां तुम्हांला राग यायचाच पण बघा, त्याला कांहीं राग आला का ? आम्हीं बोलतों तें तरी कशाकरितां ? त्यानं शुद्धीवर यावं--चांगल्या परीक्षा उतराव्या--नांवलौकिकाला चढावं म्हणूनच ना ? तुम्हांला माझं बोलणं चमत्कारिक वाटतं--बरं मी तरी कशाला वाढवूं ? कायरे उत्तम, केली आहेस का परीक्षेची तयारी तरी ? केल्यासारखें एकदां पास तरी व्हा. नाहीं तर इकडे अण्णासाहेबांचा पैसा खर्च व्हायचा ! आणि तुमच्या चालल्याच आहेत पंढरीच्या वाऱ्या ! झाली आहे का परीक्षेची तयारी ?

उत्तम:—(उदासपणानें) हो, बहुतेक झालीच आहे !

केशव०:—बघा, कसं कचरत उत्तर येतं तें ? ज्याला आत्मविश्वास नाहीं, आणि ज्यानं तयारी केली नसेल, त्याचंच असं उत्तर यायचं ! बाकी नाहीं परिक्षा उतरली तर तुला काळजी कशाला हवी म्हणा ! तुला काय कित्येक हॉटेल्सचीं, कित्येक खाणावळींचीं, कित्येक नाटककंपन्या-कडचीं बोलावणीं असायचीं. आचारीपाणके यांची त्या मंडळींना नेहमीं जरूर असतेच ! त्यांतून तुझ्यासारख्या होतकरू व अनुभवी तरुणाची वरणी अगोदर लागायची ! (भय्यासाहेब चिडतो. उत्तमाला भोंवळ येऊन तो भय्यासाहेबाच्या खांद्यावर डोकें टेकतो.) पण काय रे, तुला हॉटेलांत जाणं परवडतं कीं नाटक कंपनींत ? हॉटेलांत चाहिल ते पदार्थ चाखण्याला नेहमीं मिळतात, तर नाटक मंडळींत पीटच्या डोअरवर बसून सोबत्यांना फुकट सोडण्याची संधि मिळते !

भय्या०:—बस करा मामासाहेब ! उत्तम, मला तूं उगाच आपल्या घरीं बोलावलंस ! केशवमामा, तुम्हाला कांहीं हृदय आहे काय ? आपल्या घरच्या बाबतींत बोलायचं कारण आणि अधिकार नाहीं; पण मला बोलल्या-खेरीज रहावत नाहीं ! आणि, तुम्ही उत्तमाला मानानं वडील असलां तरी वयानं कांहीं नाहीं. तेव्हां तितकं स्पष्ट बोललों तर राग येऊं देऊं नका ! तुम्हीं उत्तमाचे सावत्र मामा झालांत, म्हणून कांहीं सात जन्मींचे त्याचे हाडवैरी नव्हत--तुम्ही आपल्या कृतीनं शकुनीमामांना--पण ते आपल्या

भाच्यावर प्राणापलिकडे प्रेम करित होते--कंसमामांना लाजिवलंत यांत शंका नाहीं. उत्तम आपण उगाच थांबलों.

केशव०:—कांहीं केले तरी लोक आम्हांला असं म्हणायचेच--पण ईश्वरसाक्ष—

भय्या०:—कशाला ईश्वराच्या नांवानं जिव्हा पवित्र करण्याचा प्रयत्न करतां? पुन्हा सावत्र म्हटलं तर राग येतो. आणि मी म्हणतों, शिस्त लावण्यासाठी--जरी स्वतःच्या हृदयाला आंतून घरे पडत असून बोलतां असं धरून चाललों तरी तरवारीच्या धारेवर धरलीं म्हणजेच मुले मनासारखीं वागतात असं नाहीं.

केशव०:—मग काय बोलणं सोडून देऊन, त्याला खुशाल नाटकांत जाऊं द्यावं म्हणतां? ते चांगलं?

भय्या०:—त्यांत तरी काय बिघडतं असं मी तुम्हाला विचारतों?

उत्तमः—राहूं दे म्हणतों ना भय्यासाहेब—

भय्या०:—थांबरे! आज तुमच्या जरबेनें तो नाटकाकडे गेला नाहीं, आणि उद्यां ग्राज्युएट झाल्यावर नाटकधंद्याकडे वळला तर त्यात काय विघडलं? शिक्षण झाल्यावर नोकरीच केली पाहिजे? नोकरीखेरीज जगांत प्राणिमात्राला दुसरा तरणोपायच नाहीं काय? उत्तमाचे वडील, तुमचे मेव्हणे त्या मुंबईऑफिसांत दिवसाचे अठरा तास खपतात, नौकरींत राबतात काय सुख जेवतात? मी तुम्हांला विचारतों नोकरीसाठींच शिक्षण करायचं का? नोकरी! नोकरी--नोकरीच्या मोहानें--मुंबई ऑफिसकडे सकाळीं आठ वाजण्याच्या आंत जाताना आणि संध्याकाळीं साडेसात वाजल्यानंतर परत येतांना तरुण, मुलें, वृद्ध वगैरे सुशिक्षित हमालांचा तो प्रचंड ताडा पाहिला म्हणजे आमच्या देशाची दैन्यावस्था विक्राळ जबडा पसरून देशाला ग्रासायला बसली असल्याचं उघड उघड दिसतं. आणि हें भेसूर सत्य दिसत असतांही तुमच्यासारखी मंडळी एकादा मनुष्य नोकरीचा नाद सोडून धंद्यांत शिरतो असं पाहून त्याला भंडावून सोडूं लागतात, याला काय म्हणावं?

केशव०:—(हसून) शाबास आहे आपल्या शहाणपणाची! नोकरी करायची सोडून नाटकाचा धंदा काढून तुम्ही आपला दरिद्री देश धनसंपन्न करणार म्हणायचे? शाबास! शाबास! मला वाटतं आपणही शिक्षण संपल्यावर नाटकधंदाच काढणार! तुम्हांला नोकरीची काय आवश्यकता? कसं झालं तरी पांचपंचवीस हजारांचे तुम्ही इनामदार! घरचं भांडवल तुम्ही घालाल! पण आमचा उत्तम काय करील? नाहीं तर त्याला नाटकं लिहायला शिकवा! तो लिहील तुमच्या कंपनीकरितां नाटकें!

भय्या०:—बस करा! फार झालें! चल उत्तम, पाय काढच आतां!! आहे ना सायकल? आपण दोघेही सायकलवरच जाऊं!

केशव०:—छेः छेः सायकल मला हवी आहे. मी आतांच अकराच्या ट्रेननं मुंबईला निघालों आहे ना? तुम्ही दोघे आहांत, टांग्यांतून जा--नाहीं तर तुमची आहेच सायकल--उत्तम जाईल पायीं. देवाच्या दर्शनाला पायीं गेल्याशिवाय पुण्य लागत नाहीं! परीक्षेला जायचं तिथं सायकलीचं सोंग कशाला? आणि तुला पाहिजेच असेल तर जातां जातां स्टेशनवर येऊन सायकल घेऊन जा. भय्यासाहेब, तुम्ही फार रागावलांत! माझी तशी कल्पना नव्हती! असो; झालं तें विसरून जा. उत्तम, तूं परीक्षेंत पास होशील असा माझा तुला आशीर्वाद आहे. अरे, नमस्कार तरी कर मला? आणखी अण्णासाहेबांना आणि माईना नमस्कार केल्याशिवायच का जाणार? बघा भय्यासाहेब, मी बोलतों म्हणून आणखी तुम्हांला राग येतो. जा हं सायकल घेऊन स्टेशनवरून. (झटक्यानें जातो.)

उत्तमः—भय्यासाहेब!—

भय्यासाहेबः—कळलं तूं काय सांगणार आहेस तें! जा बाबा स्टेशनवर. तुला गेलंच पाहिजे. न जाऊन सांगतोस कुणाला! बाकी इतकं अवलादीचं वीष यांच्यांत भरलं असेल अशी माझी कल्पनादेखील नव्हती! कसं तूं आणि कमल सहन करीत असाल तें तुमचं तुम्हांला माहीत!

उत्तमः—(विषण्णतेनें हंसून) हं! अरे, या खंदकापलीकडच्या गोळ्या! पण शत्रूचा प्रत्यक्ष मारा—आमच्या माईसाहेबांच्या तोफेचा धडाका तुला माहीत नाहीं. आम्ही लहानपणापासून सोशीत येऊन जिवंत

राहिलों आहों पुन्हा ! हें विशेष नाहीं का ! बरं पण जा आतां तूं पुढें, मी आलोंच मागून स्टेशनवरून ! होईल थोडा उशीर पण वेळेच्या आंत खचीत येतों. (जायला निघतात. तोंच ऑफिसला जायला निघालेले अण्णासाहेब दारांतूनच डोकावतात, त्यांना पाहून भय्यास) अरे, अण्णासाहेब आले.

अण्णा०:—आज तुझी परीक्षा नारे ? किती वाजतां सुरुवात आहे ? जायची वेळ झाली आहेना ? कांहीं आहे का बरा विचार ? लावा दिवे, पडूंदे एकदा प्रकाश ! अजून खोलींतून बाहेरच पडला नाहींस वाटतं ? आणखी, अरे, जायच्या वेळेपर्यंत मुलाला इकडेतिकडे घेऊन फिरवलं असतंस तर ? घरचीं काम कांहीं करायचीं नाहींत, असा निश्चयच केला आहे कीं काय ? कमळीचाही ठिकाण नाहीं! घरीं एकट्या माणसाला त्रास होतों--कामं उरकत नाहींत, त्यांतून आज पोटांत दुखत होतं--एवढंही आतां कळूं नये कारे तुम्हांला ? कां हेंही सांगायला पाहिजे ? (उत्तम मुकाट्यानं नमस्कार करतो.) नीट शुद्धीवर राहून प्रश्नांचीं उत्तरं लिहा-- (अण्णासाहेब जातात.)

भय्या०:—मला तुझं आश्चर्य वाटतं. तूं कुणापुढं कांहींच कसा बोलत नाहींस ! आपलं बरोबर असो अगर चुकीचं असो ऐकून घ्यायचं. उत्तर द्यायचं नाहीं, हें कुठलं धोरण ? अशानं तुझ्या अंगाला तरी काय लागणार ? अशानं मरशील कीं लवकर ! तुला बोलायला काय तोंड नाहीं ?

उत्तम:—बरं जा तूं. जाऊं दे तें; तूं जा पाहूं, नाहीं तर खरोखरच उशीर होईल !

भय्या०:—तूं येशील ना लवकर ?

उत्तम:—त्याची तुला नको काळजी ! (भय्या जातो.) भय्यासाहेब मला विचारतो 'तुला बोलायला तोंड नाहीं का ?' नाहीं, मला बोलायला तोंडच नाहीं ! मी काय बोलूं, आणि मी बोलून माझं कोण ऐकणार ? हा केशव--नव्हे कठोरमामा हा असा ! अण्णासाहेब सर्वस्वी माईसाहेबांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारे ! मी कुणाला काय बोलणार, आणि माझं ऐकणार कोण ? सर्वांचें ठीक चाललें आहे ! ठीक कां, चैन चालली आहे ! हाल

काय ते आम्हां दोघांचे--माझे आणि कमळीचे ! केशवमामा आले--क्षतावर मनसोक्त घाव घालून गेले. अण्णासाहेबांनीं एकदोन शब्दांनीं शोभा केली. पण--पण माझ्या उपाशी पोटाची चौकशी एकानं तरी केली काय ? त्यांत-ल्यात्यांत मामांना स्टेशनपर्यंत हेलपाटा देण्यांतच मौज वाटली ! आमच्या उपाशी पोटाची चौकशी करण्याची कोणाला काय जरूरी ? तीच आमची आई असती तर ? आई, आई, अहाहा ! आईचं स्मरण होतांच मन पुन्हा ताजंतवानं झालं. पोट भरून आलं आणि शरिरांत नवीन उत्साह निर्माण झाला ! आईच्या कल्पनेंत तल्लिन झाल्यावर मी जेवलों नाहीं हेंही विसरून गेलों ! आई हें अमृत आहे ! आई ! तुझ्या आठवणीचं अमृत पिऊनच मी परीक्षेला जातों ! बा उपाशी पोटा ! तूं उपाशी असल्याची कागाळी करणार नाहींस ना आतां ? आई, आज मी उपाशी पोटीं असलों, तरी तूं दुःखीकष्टी होऊं नकोस--माझं सारंच आयुष्य असं उपाशी पोटीं खचित जाणार नाही. उद्यां माझ्या परीक्षा होतील, मी मिळविता होईन, आणि तुझ्या आशीर्वादानं मी पोटभर जेवीन. इतकंच नव्हे तर यथाशक्ति दुसऱ्यालाही वाढीन. बा उपाशी पोटा ! मातेची ममता पित्याला यायची नाहीं, म्हणूनच मोरोपंतांनीं " प्रसाद पट झांकिती परि परा गुरूचें थिटे " म्हटलं आहे, त्याकडे लक्ष देऊन तूं अण्णासाहेबांवर रागाऊं नकोस. आणि उपाशी पोटीं कामाला हात घातल्याखेरीज त्या कामाची कळ लागत नाहीं, या उदात्त भावनेनं, तूं परिक्षेंत दुर्लक्ष करूं नयेस म्हणून तुला उपाशी ठेवण्याची योजना मुद्दामच माईसाहेबांनीं केली आहे, असें समजून त्यांचे तूं उपकारच मान. (घड्याळांत पाहून) अरे, झालेच की अकरा ! अर्ध्या तासांत स्टेशनवर जाऊन परीक्षेचा मंडप गांठला पाहिजे. (जातो.)

प्रवेश २ रा

[**स्थळः**—माजघर. **पात्रेंः**—माईसाहेब व कमळा]

माईसाहेबः—वाहवा ग वाहवा ! कुणी म्हणेल मी अगदीं हिचा जीव घ्यायलाच उठलें आहें. काय ग, इतकं आरडाओरडायला न् कळवळायला ग काय झालं ? बघा काय रीत आहे ती ! कांहीं चुकलंसवरलं, तर एवढं

दटावायची कांहीं सोय राहिली नाहीं कुणाला! अग पण कारटे, नीट मुलाला घ्यायला देखील येत नाहीं का? भाजी होत आहे भाजी कीं त्याची! आण-आण त्याला इकडं! चुरमडलास त्याला. कळवळला कीं ग जीव त्याचा! अवदसा जन्माला आली आहे जशी! बघतेस काय तोंडाकडे अशी मारक्या ह्मशीसारखी! दे त्याला. अन् पुन्हां त्याला कधीं हात लावशील तर पहा मग! हिरवीपिवळी करीन-सांगून ठेवतें. माणसानं बोलूं नये-बोलूं नये म्हटलं तर बोलूं नये तरी कुठवर? बोलायचं नाहीं. दटावायचं नाहीं. पांच बोटं आंगाला लावायचीं नाहींत--हो! आम्हीं पडलों किती झालं तरी सावत्र-आया! एवढसं कांहीं करा कीं झाला पराचा कावळा! मेलं मागल्या जन्मीं कसलं पाप झालं होतं, तें या जन्मीं या कारट्यांच्या रूपानं आमच्या पुढं आह्मांला छळायला येऊन उभं राहिलं आहे! ही कारटी ही असली! अन् तो कारटा तो तसला! मघाशीं नमस्कार करून गेला, तो तरी किती ऐटींत! मला नमस्कार करावयाचा म्हणजे दहा पांच मणांचं ओझंच पडतं आहे डोक्यावर जसं कांहीं! मला कुठं आहे तेवढा हा! मी काय सुजून बसलें आहे जशी त्याच्या नमस्कारासाठीं! सावत्रआयांचा जन्मच खोटा! कायग, तुला आज शाळेंत जायचं नाहीं वाटतं! बोलतां येत नाहीं का? जायचं ना शाळेंत?

कमला:—हो जायचं आहे!

माई:—मग कां गेली नाहींस? बारा वाजून गेलेना?

कमला: —[अडखळत] बाबूला घेतलं होतं.

माई: —हें असंच घेतलं होतंस ना! ओरडून ओरडून त्याचा प्राण कासाविस झाला, तरी त्याला समजावितां येईना, असंच घेतलं होतंस ना? कळकळच कीं नाहीं तितकी! बाबूला घेतलं होतं ह्मणे! ठेऊन जायचं होतंस. तुम्हांला कोण विचारणार होतं? निमित्ताला टेकलेलीं माणसं तुम्ही. बाबूला घेतलं होतं म्हणे--उजाडल्यापासून ठिकाण होता का तुझा? बसली होतीस कीं बुकांत डोकं खुपसून. शालिग्रामाला बोलवायला पाठविलं, तर आपल्या भावाच्या खोलींत हितगुज करायला गेली होतीस. शिणली असशील कीं नाहीं बाबुला घेऊन. कसलं ग एवढं भावाबरोबर हितगुज

चाललं होतं आज ? कुठलं राज्य जिंकायचा मनसुबा करीत होतां ? [केशव-मामा प्रवेश करतो.] कारे परत कां आलास ? गाडी चुकली वाटतं ? उन्हांचा उगीचच त्रास झाला म्हणायचा ! घामानं डबडबला आहेस अगदीं. सायकलवरूनच आलास का ?

केशव०:—सायकलवरूनच आलों. सायकल परत आणण्यासाठीं उत्त-माला स्टेशनवर बोलावलं होतं–आला तो ! पण माझी गाडीच चुकली. मग त्याला तसंच जायला सांगितलं. त्याला सायकल देउन मी कसा चालत येऊं ? काय ऊन्ह लागतय् बाहेर–हुश्श ! [कमळीकडे पाहून] कां ? हिला कां कैद्याच्या पिंजऱ्यांत कैदी उभा करतात तसं केलंस ?

माई:—कैद्यासारखी का मी तिला उभी केली आहे ?

केशव०:—मग कां अशी उभी राहिली आहे ही ? तुझ्यापुढं आली कीं अशीच असते.

माई:—आतां मलारे काय माहीत ? मी का वाघीण आहें कां काय ? पण अशी गरीबासारखी दिसते म्हणून ती गरीबच आहे, असं समजतोस का काय तिला ? नाहीं रे बाबा ! गोगलगाय अन् पोटांत पाय !

केशव०—जाऊं दे तें--शाळेंत नाहीं गेली ही ?

माई:—(हंसून) ही–ही कोण ? अरे पुरतं तिचं तुझं लगीन तरी लागूं दे ! मग कर ती न् ही ! (कमळी जाऊं लागते तिला) निघालीस कुठं ? इतक्यांत इतकं नको कांहीं लाजायला ! निघालीस कुठं ?

कमला:—शाळेंत जायचं आहे—

केशव०—ताई, मला थोडी कॉफी करून दिली असतीस म्हणजे—

माई:—तुला हवी आहे कॉफी आणि ही निघाली आहे शाळेंत ! ही नवऱ्याची काळजी ! नुसतं लाजलं म्हणजे झालं ! आतांपासून असं तर पुढं काय करशील ?

केशव०—मग तूं असली कसली बायको करून देणार मला ? तिचं राहूं दे ! तुझ्या पोटांत दुखत होतं तें राहिलं का ? तूंच कॉफी करून दे.

माई:—अन् ही काय करील ? तिला जाऊं दे शाळेंत ? माझ्या मांडी-वर निजलाय् बाबू ! मी इथून हाललें तर उठेल–तुला आज शाळेंत गेलंच

पाहिजे का ? तुझं कांही खोळंबायचं नसेल तर रहा--जा कॉफीला आधण ठेव जा बघू! आणि नसलं तुझं लक्ष घरांत लागत--तर जा--हो! तुझं आणखी हें नको. (कमळी जात नाहीं.) ही का तुला काफी करून देणार आहे? हिनं केल्यावर आणखी काय हवं होतं? अलीकडच्या मुली या अशाच असायच्या--नुसतं शाळेंत जाऊन पुस्तकं वाचायला आलीं न् झक्पक् पोशाख करून मुलींतून हिंडायला मिळालं कीं झालं! पण बोलायचं कुणी? नाहीं शाळेंत पाठवूं तर लोक म्हणायचे 'बघा, हीच मुलीची आई असती तर मुलगी शाळेंत जायची राहिली असती का?' सकाळीं माझ्या पोटांत दुखत होतं--तर साबूदाण्याची लापशी करून द्यायची मनांत आलं नाहीं हिच्या! मी जेव्हां आपल्या प्रेमाबाईकडे निरोप पाठविला, तेव्हां तिनं आणलं थोडं कांहींसं करून! तिकडे न् तुला जेवायला जायचं होतं--मेली जेवली कीं नाहीं कोण जाणें! कायग जेवलीस का?

कमला:—(खालीं मान घालून) नाहीं!

माई:—नाहीं? आणि उत्तम?

कमला:—तोही नाहीं!

माई:—तो देखील नाहीं? उपाशी गेला का?

कमला:—हो!

माई:—हो? हो म्हणून सांगायला लाज नाहीं वाटत आणखी? बायकोच्या जन्माला आली आहेस कीं जनावरांच्या? आपली स्पष्ट निलाजरेपणानं 'हो' म्हणतेस. माझ्या एक पोटांत दुखत होतं, पण तुझं तरी कांहीं दुखत नव्हतं ना? आपल्या भावाला पाठविलंस उपाशी--आणखी तूंही शाळेंत निघालीस उपाशीच! तो पुरुष आहे, पण तुझं तुला तरी करून खायला हरकत नव्हती? जी आपल्या भावाला उपाशी ठेवते—जी स्वतः उपाशी राहते--ती नवऱ्याला काय विचारणार आहे? केशवा, तुला बायको करून द्यावी म्हटलं खरं, पण कशी काय बाबा तुझा संसार साजरा करणार आहे देवाला ठाऊक!

केशव०—लग्न झाल्यावर सर्व खटलं ताळ्यावर येईल. त्याची नको तुला काळजी--भावाला पाठविला उपाशी—

चाललं होतं आज ? कुठलं राज्य जिंकायचा मनसुबा करीत होतां ? [केशव-मामा प्रवेश करतो.] कारे परत कां आलास ? गाडी चुकली वाटतं ? उन्हांचा उगीचच त्रास झाला म्हणायचा ! घामानं डबडबला आहेस अगदीं. सायकलवरूनच आलास का ?

केशव०:—सायकलवरूनच आलों. सायकल परत आणण्यासाठीं उत्तमाला स्टेशनवर बोलावलं होतं–आला तो ! पण माझी गाडीच चुकली. मग त्याला तसंच जायला सांगितलं. त्याला सायकल देउन मी कसा चालत येऊं ? काय ऊन्ह लागतय् बाहेर–हुश्श ! [कमळीकडे पाहून] कां ? हिला कां कैद्याच्या पिंजऱ्यांत कैदी उभा करतात तसं केलंस ?

माई:—कैद्यासारखी का मी तिला उभी केली आहे ?

केशव०:—मग का अशी उभी राहिली आहे ही ? तुझ्यापुढं आली कीं अशीच असते.

माई:—आतां मलारे काय माहीत ? मी का वाघीण आहें कां काय ? पण अशी गरीबासारखी दिसते म्हणून ती गरीबच आहे, असं समजतोस का काय तिला ? नाहीं रे बाबा ! गोगलगाय अन् पोटांत पाय !

केशव०—जाऊं दे तें--शाळेंत नाहीं गेली ही ?

माई:—(हंसून) ही–ही कोण ? अरे पुरतं तिचं तुझं लगीन तरी लागूं दे ! मग कर ती न् ही ! (कमळी जाऊं लागते तिला) निघालीस कुठं ? इतक्यांत इतकं नको कांहीं लाजायला ! निघालीस कुठं ?

कमला:—शाळेंत जायचं आहे—

केशव०—ताई, मला थोडी कॉफी करून दिली असतीस म्हणजे—

माई:—तुला हवी आहे कॉफी आणि ही निघाली आहे शाळेंत ! ही नवऱ्याची काळजी ! नुसतं लाजलं म्हणजे झालं ! आतांपासून असं तर पुढं काय करशील ?

केशव०—मग तूं असली कसली बायको करून देणार मला ? तिचं राहूं दे ! तुझ्या पोटांत दुखत होतं तें राहिल का ? तूंच कॉफी करून दे.

माई:—अन् ही काय करील ? तिला जाऊं दे शाळेंत ? माझ्या मांडीवर निजलाय् बाबू ! मी इथून हालले तर उठेल–तुला आज शाळेंत गेलंच

पाहिजे का ? तुझं कांही खोळंबायचं नसेल तर रहा--जा कॉफीला आधण ठेव जा बघू! आणि नसलं तुझं लक्ष घरांत लागत--तर जा--हो ! तुझं आणखी हें नको. (कमळी जात नाहीं.) ही का तुला काफी करून देणार आहे ? हिनं केल्यावर आणखी काय हवं होतं ? अलीकडच्या मुली या अशाच असायच्या--नुसतं शाळेंत जाऊन पुस्तकं वाचायला आलीं न् झकपक् पोशाख करून मुलींतून हिंडायला मिळालं कीं झालं! पण बोलायचं कुणी ? नाहीं शाळेंत पाठवूं तर लोक म्हणायचे 'बघा, हीच मुलीची आई असती तर मुलगी शाळेंत जायची राहिली असती का ?' सकाळीं माझ्या पोटांत दुखत होतं--तर साबूदाण्याची लापशी करून द्यायची मनांत आलं नाहीं हिच्या ! मी जेव्हां आपल्या प्रेमाबाईकडे निरोप पाठविला, तेव्हां तिनं आणलं थोडं कांहीसं करून ! तिकडे न् तुला जेवायला जायचं होतं--मेली जेवली कीं नाही कोण जाणें ! कायग जेवलीस का ?

कमला:—(खालीं मान घालून) नाहीं !

माई:—नाहीं ? आणि उत्तम ?

कमला:—तोही नाहीं !

माई:—तो देखील नाहीं ? उपाशी गेला का ?

कमला:—हो !

माई:—हो ? हो म्हणून सांगायला लाज नाहीं वाटत आणखी ? बायकोच्या जन्माला आली आहेस कीं जनावरांच्या ? आपली स्पष्ट निलाजरेपणानं 'हो' म्हणतेस. माझ्या एक पोटांत दुखत होतं, पण तुझं तरी कांहीं दुखत नव्हतं ना ? आपल्या भावाला पाठविलंस उपाशी--आणखी तूंही शाळेंत निघालीस उपाशीच ! तो पुरुष आहे, पण तुझं तुला तरी करून खायला हरकत नव्हती ? जी आपल्या भावाला उपाशी ठेवते—जी स्वतः उपाशी राहते--ती नवऱ्याला काय विचारणार आहे ? केशवा, तुला बायको करून द्यावी म्हटलं खरं, पण कशी काय बाबा तुझा संसार साजरा करणार आहे देवाला ठाऊक !

केशव०—लग्न झाल्यावर सर्व खटलं ताळ्यावर येईल. त्याची नको तुला काळजी--भावाला पाठविला उपाशी—

माई:—तरीच बरं का मघाशीं नमस्कार करून जायच्या वेळेला एवढा घुस्सा आला होता! उपाशी गेला, पण बोलला नाहीं एका शब्दानं--तशीच घाई झाली होती तर एकादा लाडू दिला नसता का मी?

कमला:—[स्वगत] आईपणा असा गाजवायचा नाहीं तर कसा? चुकी दादाची आणि माझीच कायती!

केशव०:—पण उपाशी गेला त्यांत बिघडलं काय? उपाशी पोटीं गेला आहे तेंच बरं आहे. परीक्षा देतांना जर मन कुचराई करायला लागलं, तर उपाशी पोट त्याला मांगेल, कुचराई झाली, तर जन्मभर असं उपाशी मरावं लागेल -तेव्हां कुचराई करूं नको. आणि उपाशी पोट असतांनाही कामाला लागण्यांत धैर्य दाखविण्याची वेळ अशा रीतीनं आम्हां हिंदूंत--ब्राह्मणांत आली, हें मी देशाचं भाग्यच्च समजतों. कारण ब्राह्मणांनीं भोजनाच्या बाबींत गुरफटून आमचा देश बुडविला आहे. नाहीं जेवला तर नाहीं, त्याचं तूं तरी इतकं जिवाला लावून कां घेतेस? या बोलण्याच्या नादांत कॉफी करून द्यायचं तूं विसरणार वाटतं? त्यांतून तूं माझ्या गळ्यांत असली बायको बांधते आहेस? कायग कमळे, आपलं लग्न लागल्यावर तूं असंच करणार का?

माई:—एवढंच करून राहिली तरी नशीब समज तुझं! अरे, ती आतां सगळ्या परीक्षा देणार. मोठी थोरली हपिसरीण होईल--ती जाईल नौकरीवर, आणि तुला सांगेल तुझा अन् तिचा सैंपाक करून ठेवायला—

केशव०:—तेवढी गोष्ट मात्र बोलूं नकोस! तिला नौकरी करूं देईन—तेवढाच वरखर्चाला माझ्या हातीं पैसा खेळेल. पण सैंपाक मात्र हिनेंच करून घातला पाहिजे.

माई:—अरे पण तिला सैंपाक करतां येईल तेव्हांना तुला ती करून घालणार? सैंपाक करून तिनं हपीसला केव्हां जायचं? हं, बाबूला घेऊन जा, नीट निजीव पाळण्यांत नेऊन—येईल का निजवायला नीट?—काम सांगूं नये म्हटलं तर मेलं हातनं होत नाहीं! जा, आणखी केशवाला कॉफी करून दे, नी तूंही कांहीं करून खा. आज नाहीं शाळेंत गेलीस तरी चालेल. तो एकटा उपाशी गेला, जाऊं दे--कुणीकडून तरी सावत्रआईचा उणेपणा

होईल तेवढा पाहून जगांत डांगोरा पिटायचा एवढंच तुम्हांला समजतं, पण सगळंच ध्यानांत घेऊन आमचं चालायला पाहिजे ना? तरी बरं, मी आपलं होईल तेवढं पाठीवर टाकतें. तिकडून वरचेवर सांगायचं होतं कीं 'पहा बरं, लोकांत वाईट दिसेल असं कांहीं करूं नका!' पण यांनीं तर आमचा उणेपणा जगापुढं मांडायचा निश्चयच केला आहे जसा कांहीं!

केशव०:—तें आतां तुझ्या जन्मालाच लागलं आहे. [कमला मुलाला घेऊन जाते] बाकी ताई, तूं कमीला फारच बालतेस बघ, आणखी आज मारलंसही वाटतं?

माईः—इतक्यांत इतकी कळकळ वाटायला लागली का? उत्तम उपाशी गेला तर तें तुला खपतं आणि कमलेला बोललेलं कांहीं तुला बरं वाटतं नाहीं? वा रे वा! काय सांगूं तुला? या कारट्यांना समोर पाहिलं कीं त्याना खाऊं का गिळूं असं होऊन जातं मला! माझ्यापुढं मेलीं तोरा मिरवतात. ह्या कारटीचं असो एक मेलं! ती तुझा संसार उभा करील. पण माझ्या डोळ्यात तो कारटा सारखा सलतो आहे. सवतीचं कारटं, त्यांतून, माझ्या बाबूचा दायाद—

केशव०:—ताई, ताई फारच वाहवत चाललीस तूं! सर्व गोष्टी खऱ्या-असल्या तरी वायफळ बोलून काय करायचं?

माईः—या कारट्यांची कल्पनाच कपाळाची शीर उठवते. त्यांतून आज-

केशव०:—आजच तुला इतकं संतापायला काय झालं?

माईः—आज त्या कारट्याची परीक्षा आहे ना? त्याला साऱ्या शहरांत चांगला चांगला म्हणतात! त्याची वाखाणणी करतात! उद्यां तो परिक्षेंत उतरेल! सवतीच्या कारट्याचं बरं झालेलं मला कसं बघवेल? माझ्या बाबूचा भागीदार, अर्ध्या वांटणीचा हिस्सेदार त्याला काय म्हणून अर्धी वांटणी द्यायची?

केशव०:—पण त्याला तूं काय करणार?

माईः—काय करूं तेंच सुचेना म्हणून माझा संताप मला आला आहे. कारटं एकाद्या रोगानं आजारी पडून—माझ्या हातीं जर असतं तर—

केशव०:—मग तुझ्या हातीं नाहीं कीं काय? एकाद्या दिवशीं जेवणांत—

माई:—वीषसुद्धां घातलं असतं रे! पण लोकापवाद आहे ना? वीष घातल्याचं उघडकीला यायचं नाहीं का? अरे, दुसऱ्यांनीं केलं तरी तें माझ्यावर यायचं! मग तें मी कसं करूं? नाहीं तर तेंही मीं केलं असतं. तसं करतां येईना, अन् माझ्या मनासारखं होईना! जगांत काय कॉलरा, प्लेग, इन्फ्लुएन्झा, थोडेका रोग पसरले आहेत. पण हा कारटा त्यांना कसा सांपडेना? आम्हां बायकांच्या मनांत असतं पुष्कळ, पण साऱ्याच गोष्टी कुठं मनासारख्या होतात? म्हणून तर मनांतल्या मनांत कुढायचं, संतापायचं, अन् छळायचं!

केशव०:—पण नुसतं छळून काय होणार?

माई:—मग काय करूं तर? तुझी कांहीं मदत होईल, म्हणून कांहीं तरी निमित्त करून तिकडे हट्ट धरून बसलें, अन् तुला आणवलं! पण तुझं घरांत कांहींच लक्ष नाहीं. तूं आपला आज मुंबई, उद्यां मद्रास तर परवां कलकत्ता करण्याच्यापाठीं लागला आहेस. म्हटलं तूं कांहीं युक्ति काढशील. त्या कारट्याचं बरं झालेलं मला बघवणार नाहीं—

केशव०:—अग कुणी ऐकेल? पण मी काय करूं? मला करतां घेण्यासारखं असतं त्यांत मी कधीं अंगचोरपणा करतों का? तूं सांगितलंस तर त्याला दोन वेळां घरातून पळवून लावलं—

माई:—पण तें कायमचं कुठं झालं?

केशव०:—अण्णासाहेबांनीं दहा रुपयांचें बक्षीस लावून वर्तमानपत्रांत 'नोटीस' दिली अन् त्याला आणवला, त्याला मी काय करूं?

माई:—म्हणून म्हणतें कीं, त्याचा कायमचा कांहीं तरी बंदोबस्त नको का व्हायला?

केशव०:—मी त्याच विचारांत आहें.

माई:—पण कायरे, तुमच्या कागदपत्रांतून नसतं का कांहीं करतां येण्यासारखं?

केशव०:—त्याचाच मी विचार करतों आहें. तसं कांहीं करतां येईल.

माई:—मग तें कर! कुणीकडून तरी त्या कारट्याचं—

केशव०:—तसं करायला प्रथम अण्णासाहेबांच्या मनांतून तो पूर्ण उतरायला पाहिजे! बाकी घरांतून पळून गेल्यापासूनच त्यांच्या मनांतून उत्तम उतरायला सुरवात झाली आहे, तो पूर्णपणें उतरायला पाहिजे. आणखी—

माई:—आणखी काय? तिकडच्या मनांतून पुरतेपणीं उतरण्याची खटपट मी करतें. आणखी काय?

केशव०:—व्यसनी, बदमाष, वेडा असा झाला पाहिजे. आणि तसा खराखुरा झाला नाहीं तरी प्रसंग पडल्यास सरकारदरबारीं तसा तो आहे, असं सिद्ध करून दाखवितां आलं पाहिजे!—

• **माई**:—मग त्याला काय हरकत आहे?

केशव०:—अग ताई, त्याला सारं शहर चांगलं म्हणतं, हुशार समजतं आणि खरं पाहूं गेलं तर तो आहेही हुशार! त्याला बदमाष, वेडा कोण म्हणणार?

माई:—पण त्याला, तुला व्यसन लावता येईल.

केशव०:—हो—

माई:—व्यसनी झाल्यावर बदमाष व्हायला आणि वेडा करायला कितीं उशीर लागेल? केशवा, करच येवढं! त्याशिवाय माझं मन शांत होणार नाहीं! त्याला व्यसनाला लाव. पण तो व्यसनी व वेडा झाल्यावर काय होईल?

केशव०:—काय होईल म्हणजे? अग, मग अण्णासाहेब आपलं मृत्युपत्र [माई दचकते] करतील, त्यांत उत्तमाचा वारसा अजीबात उडवितील!

माई:—मग तर करच एवढं! त्याला काय वाटेल तें करून व्यसनी कर आणि याच वेळेला त्याला व्यसन लावायला संधि चांगली आहे.

केशव०:—संधि आहे खरी! आतां तो परीक्षा उतरेल नी सर्व गांव त्याला डोक्यावर घेऊन नाचायला लागेल. तो जाईल फुशारून! अशा वेळीं आपण जर त्याला व्यसनाची वाट दाखविली तर—

माई:—अगदीं आपल्या मनासारखं होईल. तूं काय वाटेल तें कर. पण केशव, हे काम तुलाच करायला हवं. माझ्या मनासारखं कर, मी तुझ्या तोंडांत तोंडभर साखर घालीन! त्याला व्यसन लागूं दे, तो बदमाष होऊं दे. त्याला वेडा कर, काय वाटेल तें होऊं दे. तो मेला नाहीं तरी

त्याच्या जिवंत जन्माचा सत्यानाश होऊं दे. पण माझ्या बाबूच्या सुखांतला कांटा काढून टाक—

केशव०:—मी त्या प्रयत्नाला लागण्याचा विचार केलाच होता पूर्वीपासून. आणि मी तें लौकरच करणार आहें. पण तूंही हलकेहलके अण्णासाहेबांच्या पाठीशीं एक टुमणं लाव.

माई:—तें कसलं ?

केशव०:—त्यांच्या मागं टुमणं लावायचं कीं, तुमच्या जिवांतजीव आहे तोंपर्यंत उत्तमाचं अन् बाबूचं नीट करून टाका. उत्तमानं माझ्या बाबूला पुढं पाठीमागं त्रास द्यायला नको.

माई:—हें का मी केल्याशिवाय राहीन ? माझा तगादा तिकडच्या पाठीशीं तूं सांगायच्या आधींच मीं करायला सुरवात केली आहे. आणखी त्या कारट्याला व्यसन लावायचा उद्योग तूं करीत असतांना त्याच्याबरोबर तुला एकादं व्यसन लागलं तरी हरकत नाहीं. मला कांहीं कमी नाहीं. मी तुझं व्यसन चालवीन. उत्तमाला वेड लावण्याकरतां, देवदेवर्षि, अंगारे-धुपारे देखील करीन म्हणतें मी !

केशव०:—काय करायचें असेल तें तूं खुशाल कर. पण चल, मी आतां एक्सप्रेसलाच मुंबई जातों. कॉफीबरोबर मला थोडं फराळाचंही दे. मुंबईहून येतांच मी लागतों त्या उद्योगाला. हो, मी म्हणत होतों कीं, मला बरोबर शंभर रुपयेच कसे पुरणार ? आणखी एक शंभरभर असते तर मी तें–हें आणणार होतों–

माई:—मग काल त्याच वेळेला कां नाहीं मागितलेस ? तूं पुरे म्हणालास–

केशव०:—आतां दे, चल. पण ताई, तुला सांगून ठेवतों, कमीला फारसा त्रास देऊं नकोस अं !–

माई:—(हंसत) बरं–बरं, आधी तिनं केलेली कॉफी घे चल—

(जातात.)

उतम-कमे, आज आपली आई असती-

प्रवेश ३ रा.

[स्थळः—अण्णासाहेबांचें घरापुढील व्हरांडा. कमला पत्र वाचीत येते.]

कमलाः—(पत्र उलथें पालथें करून) मामाचं पत्र हें. येतो आहे मामा. केव्हां येणार आहे? (पत्रावरची तारीख पाहून) तारीख वीस. पांचच्या गाडीनं म्हणजे उद्यांच! मामा पुण्याला किती दिवसांनीं येतो आहे पण! आई मेल्यापासून मामा कांहीं पुण्याला आला नाहीं. मामा येणार, हें कळतांच मला किती आनंद झाला आहे! दादालादेखील माझ्या सारखाच भारी आनंद होईल. मामाला आमची आठवण झाली म्हणायची! परगांवीं गेलेली आई परत भेटायची म्हणून कळल्यावर जसा आनंद व्हावा, तसाच आनंद, मावशी किंवा मामा भेटणार म्हणूनही होतो! बरं झालं मामा येणार तो! चार दिवस आम्हांला तितकंच बरं वाटेल! मामाच्या सहवासांत माईसाहेबांच्या गरमपणाला थोडीशी तरी नरमाई येईल. मामांनीं परत जातांना मागच्या सारखं—आई मेली त्या वेळेला नेलं तसं, आणखी या खेपेला चार दिवस आपल्या खेड्याला—आमच्या त्या रम्य आजोळाला नेलं तर किती बरं होईल! मला न्याच म्हणून मामाला सांगेन. अहाहा! मामाच्या आनंदांत दंग झालें, आणि दिवसाचा सारा त्रास, माईसाहेबांनीं हातावर मारलेल्या काठीचा ठणकाही विसरून गेलें. मला अन् दादाला दिवसाचं उपाशी रहावं लागलं, तें सुद्धां माझ्या ध्यानांत आलं नाहीं. दादा अजून कांहीं परत आला नाहीं; पांच वाजायला आले आहेत, इतक्यांत येईल वाटतं. मी जेवलें, पण दादा नाहीं जेवला अजून. दादाच्या अगोदर मी कां बरं जेवलें? किती मी निष्ठूर आहें! दादा उपाशी अन् मी जेवलें! पण मी सुखानं कां जेवलें? जेवलें नाहीं तर माई-साहेबांचा आणखी प्रसाद मिळेल, या भीतीनं चार घांस खाल्ले, पण दादा जेवला नाहीं—तो उपाशी आहे—(पाहून) आलाच दादा! (उत्तम येतो) आलास दादा? फारच थकला आहेस. मी तुझी वाटच पहात होतें. चल. अगोदर जेवायला चल. मी जेवलें, तूं उपाशी आहेस.

उत्तमः—नाहीं ताई, मी उपाशी नाहीं. तूं जेवलीस ना? बरं झालं. तूं जेवलीस ना?

कमलाः—मी जेवलें, पण तूं कुठं जेवलास?

उत्तमः—जेवलों नाहीं, पण फराळ केला.

कमलाः—कुठं? केव्हांशी पण?

उत्तमः—परिक्षेच्या मधल्या सुट्टींत. मी उपाशी होतों हें आपल्या शाळिग्रामला माहीत होतं ना? तो म्हातारा का स्वस्थ बसणार आहे? मधल्या सुट्टींत मी जों बाहेर येतों आहें, तों शाळिग्राम हातांत फराळाचा डबा घेऊन माझी वाट पहात उभा! मला पाहतांच अगोदर हें खा, मग काय बोलायचं तें बोला म्हणाला!

कमलाः—(डोळ्यांत पाणी आणून) शाबास शाळिग्राम! दादा, शाळिग्रामासारख्या घरांतल्या नोकरानें आपली इतकी काळजी वाहावी, अन् घरांतल्या माणसांनीं—

उत्तमः—जगाचाच हा न्याय आहे! त्यांत काय आहे विशेष?— बाकी शाळिग्राम म्हणजे एक रत्न आहे आपल्या घरांत! आमच्यासाठीं रात्रंदिवस अगदीं आंतल्याआंत तळमळत असतो—

कमलाः—आणखी आईची आठवण निघाली कीं, त्याच्या डोळ्याला पाणी येतं. कित्येकदां तर एकटाच असतांना आपल्या आईच्या तसबिरी-पुढं बसून जवळपास कोणी नसलं म्हणजे घटकाच्या घटका रडत असतो.

उत्तमः—पूर्व जन्मींचा लागाबांधा झालं! यानं आमची बाजू घेतली, म्हणजे अण्णासाहेब सुद्धां गप्प बसतात!

कमलाः—असूं दे तें! मी काय म्हणत होतें! हं, आजचे पेपर कसे गेले आहेत?

उत्तमः—फारच चांगले गेले आहेत! परीक्षेची आतां नाहीं काळजी!

कमलाः—चांगलं झालं! आजच्या सारखेच सगळे पेपर गेले म्हणजे मिळवली. बरं, तुझ्या स्नेह्याचे?

उत्तमः—कुणाचे? भय्यासाहेबाचे का? त्यानेंही चांगले लिहिले आहेत! वा! ताईसाहेब, भावी वराची आतांपासूनच का इतकी काळजी? छान्-छान्!—

कमला:—(लाजून हंसते) हें रे काय दादा ? मी तसं म्हणून कां विचारलं ?

उत्तम:—भय्यासाहेबाशी तुझं लग्न व्हायला किती अडचणीचे पर्वत मध्यें आहेत, माहीत आहे का तुला ?

कमला:—दुसऱ्यातिसऱ्या अडचणी लक्षांत घ्यायचं कारण आज नसलं, तरी एक अडचण आजच मूर्तिमंत माझ्या पुढं माईसाहेबांनीं मांडली आहे !

उत्तम:—ती कोणती आणखी ?

'**कमला**:—माईसाहेब माझं लगीन लावून देणार आहेत–

उत्तम:—कोणाबरोबर ?

कमला:—त्यांच्या भावाबरोबर ! केशव–कठोरमामाबरोबर !

उत्तम:—अरे वा ! ही योजना आहे का माईसाहेबांची ?

कमला:—आजचीच नाहीं कांहीं ! आहे पुष्कळ दिवसांची ! आज फक्त त्याची साधी तालीम झाली ! केशवमामाही अगदीं उत्कंठित झाला आहे !

उत्तम:—घे म्हणावं गुडघ्याला बाशिंग बांधून !

कमला:—(उद्विग्नतेनें) असंच कसं म्हणतां येईल ? माईसाहेबांचा निश्चय–

उत्तम:—ब्रम्हदेवाच्या निश्चयापुढं त्याची मातब्बरी नाहीं ! भय्यासाहेबाशीं तुझा विवाह व्हायचा नसला तरी केशवमामाकरितां तरी तुला ब्रह्मदेवानं जन्माला घातली नाहीं खास. माईसाहेबांचा निश्चय ! माईसाहेबांचा निश्चय, तुझ्या माझ्या सध्यांच्या दुबळ्या निश्चयाला पंगु करील, पण ईश्वरी निश्चयाला पांगळें करण्याचं सामर्थ्य त्याच्यांत नाहीं ! मी उपाशी गेल्याची माईसाहेबांनीं चौकशी तरी केली काग ?--

कमला:—होय. आणखी तूं उपाशी गेलास म्हणून तुझी--माझी आज रात्रीं अण्णासाहेबांच्याकडून माईसाहेब यथास्थित पूजा पण करविणार आहेत !

उत्तम:—रोजचंच आहे तें ! केशवमामा एक्सप्रेसला गेले वाटतं मग ? मला उगाच स्टेशनवर हेलपाटा दिला.

कमलाः—एक्सप्रेसलाच गेले. पण हो, दादा, तुला एक आनंदाची बातमी मी सांगणार आहें ! काय असेल ओळख पाहूं ?

उत्तमः—मी काय ओळखूं ? काय आहे बातमी ?

कमलाः—आपला मामा येणार आहे !

उत्तमः—कोण ? अमृतमामा ? कशावरून ?--(आश्चर्यानें पाहतो.)

कमलाः—हें पहा पत्र ! (पत्र देते.) धांदलींत माझ्या हातांतलं पत्र सुद्धां दिसलं नाहीं तुला ?

उत्तमः—(घाईनें पत्र वाचून) उद्यां येणार मामा ? छान झालं ! ताई, आपला अमृतमामा अगदी योग्य वेळेला येत आहे. याच वेळीं मामाला इकडं यायची अचुक बुद्धि कशी झाली ? ताई, आतां मला पुरता धीर आला ! परिक्षेचे उद्यांचे सर्व पेपर माझ्या कल्पनेहूनही चांगले जाणार ! माझा मामा, मला सन्मार्ग दाखविणारा माझा गुरु, ऐनवेळीं माझ्याजवळ आला तर मला धीर कां येणार नाहीं ? माईसाहेबांच्या त्रासाला त्रासून घर सोडून मी वहकलों, त्यावेळीं मातेच्या ममतेची साक्ष मला मामांनींच पटविली ! आणि भडकलेल्या मला मार्गी लावलं ! यावेळीं पुनः मामा येतो आहे आणि तेंही आठचार दिवस राहण्याच्या मुदतीनें; चांगलं झालं नाहीं ताई ? माईसाहेबांना अजून मामानें पाहीलं नाहीं. घेईल चार दिवस अनुभव माईसाहेबांच्या राज्याचा ! ताई, मामा येणार म्हणून मला किती किती आनंद झाला आहे---

कमलाः—मलाही तुझ्या सारखाच !

उत्तमः—तुझ्याहूनही मला फारच ! माझ्या आनंदाचं कारण तुला समजणार नाहीं ! ताई, आपला अमृतमामा म्हणजे आपल्या आयुष्याचा आधार आहे. ज्या ज्या वेळीं माझ्या हातून चूक होते, त्या त्या वेळीं ती नीटपणें सुधारून देऊन पुढचा मार्ग मला मामाच दाखवितो. अण्णासाहेबांना ऑफिसच्या गर्दीत एका ऑफिसाशिवाय दुसरं कांहीं एक करतां येत नाहीं; तेव्हां त्यांच्या शिरावरची ही जबाबदारी आपली आई मेली तेव्हांपासून मामानं आपल्या शिरावर घेऊन ती योग्य प्रकारें संभाळीत आणली आहे. मी चुकावं आणि मामानें धांवून येऊन चूक सुधारावी, असा आज-

पर्यंतचा अनुभव आहे. यामुळं मामा येणार हें मला कळतांच आनंद झाला. तसंच माझ्या हातून एखादी चूक झाली कीं काय? म्हणून मी माझ्या मनाला प्रश्नही केला! माझ्या हातून चूक तर झाली नाहीं! मग मामा कसा येतो आहे? या कल्पनेनं गोंधळलोंही मी कांहीं वेळ! पण न जाणो, माझ्या हातून एखादी चूक होणारही असेल. ही वेळ माझ्या आयुष्यांत अत्यंत महत्त्वाची आहे. मी माझ्या आयुष्याच्या मार्गांत सध्यां अशा ठिकाणीं उभा आहें, कीं गेलें तर चांगल्या मार्गाला जाईन, नाहीं-तर आयुष्याच्या अधःपाताचा मार्ग संभ्रमानं पत्करीन! आणि असं जर या क्षणीं झालं, तर मग तें आवरणं मामांनाच काय, पण कोणालाही अतिशय कठीण जाणार आहे! तेव्हां अधःपाताचा मार्ग मला मिळूं नये, म्हणून वेळींच मामाला आणण्याचा ईश्वरी संकल्प नसेल कशावरून? होय, असंच असलं पाहिजे. आणि म्हणूनच मला आनंद झाला आहे. उद्यां मामा येणार. (पडद्यांत शिपाई ' कमलाबाई देशपांडे ' अशी हांक मारतो.)

शिपाई:—(प्रवेश करून) अहो, आज तुम्ही शाळेत कां आला नाहीं, म्हणून बाईंनीं विचारलं आहे व हें पत्र दिलं आहे. (पत्र देऊन जातो.)

कमला:—(पत्र वाचून झाल्यावर) बाई कांही रागावल्या नाहींत. दादा, उद्यां पांच वाजतां जगाचा प्रवास करून आलेल्या प्रसिद्ध पंडिता विद्यादेवी यांचं शाळेंत व्याख्यान आहे. तेव्हां मला गेलं पाहिजे.

उत्तम:—पण तुला माईची परवानगी काढली पाहिजे.

कमला:—बाईचं पत्र दाखविलं म्हणजे माई देतील परवानगी.

उत्तम:—ताई, आंत जाशील तेव्हां हें अमृतमामाचं पत्र अण्णासाहेबांच्या टेबलावर ठेव बरं का? [पत्र हातांत देतो.] उद्यां पांच वाजतां काय मौज होणार आहे, माहीत आहे ताई तुला? तूं व्याख्यानाहून परत येत आहेस, मी परीक्षेच्या मंडपांतून परत येतों आहे, आणि स्टेशनवरून आलेला मामा टांग्यांतून आपल्या दारापुढं उतरतो आहे. सर्वांची भेट आपल्या दरवाज्यांतच—

कमलाः—आणि माईसाहेब अंगणांतून तो देखावा पाहताहेत !

उत्तमः—असंच व्हायचं ! जा. मीही थोडा वेळ फिरून येतों, म्हणजे अभ्यासाला लागायला बरं. [जातात.]

प्रवेश ४ था

[**स्थळः**-अण्णासाहेबांच्या घरापुढील रस्ता. **पात्रें**:-अमृतमामा व टांगेवाला]

टांगेवालाः—[अमृतमामांनीं दिलेले पैसे घेऊन, तोंड वाईट करून रामराम करीत] रावसाहेब, येवढंच ? गरिबाच्या पोटाकडे पाहा रावसाहेब !

अमृतः—आणखी काय दे ? खेडवळ बघून माझ्याकडून एक दोन आणे अगोदरच जास्त उपटले आहेस ! जा, आतां कांहीं मिळणार नाहीं ! नाहीं तर परत जातांना पुन्हां ये, त्या वेळीं काढीन आतांची कसर !

टांगेवालाः—पुन्हां रावसाहेब मी कशाला यायला बसलों आहें ? पुण्यांत टांगे काय थोडे आहेत ?

अमृतः—मग त्याला मी काय करूं ? पत्र्यामारूती हाच म्हणून मला गवत्यामारुतीजवळच सोडीत होतास, त्या वेळीं तुला अधेलीची पावली खपली नाहीं. असली गरज तर येशील !

टांगेवालाः—बरं आहे रावसाहेब ! तुमच्यापुढं आमचं काय बोलणं असणार ? [जातो.]

अमृतः—[स्वगत] केव्हांही पहा--पुणं आपलं नवीन वाटतं. कालचं आज नाहीं, आजचं उद्यां नाहीं अन् उद्यांचं परवां नाहीं ! पेशवाईतील पुणं कसं होतं, हें सांगणारीं वृद्ध माणसं आहेत, तीं त्या वेळचं वर्णन करूं लागलीं म्हणजे मनाला मौज वाटतेच; पण आजकालचं पुणं पाहातांनाही नवीन माणसांला तितकीच मौज वाटल्याखेरीज राहात नाहीं ! लहानपणापासून पुण्याला यायचं म्हणजे--माझी ताई असतांना--इतरांप्रमाणं मलाही आनंद होत असे. पण आज इतकं नाविन्यानं परिपूर्ण पुणं पुढं असतां, आणि मी अगदीं ताईच्या घरापुढं उभा असतां-माझ्या मनाला पूर्वीसारखा

आनंद होत नाहीं ! कारण ? कारण ताई नाहीं म्हणून ! किती वेळ झाला मी दारांत उभा आहें त्याला ! पण आंत जाण्याची मनाला उत्सुकताच नाहीं. माझी मातेसमान ताई होती, त्यावेळीं मी गांवाहून आल्यावर बाहेरच्या बाहेर असा कधींच एक क्षणभरही राहिलों नाहीं. प्रत्येक वेळीं--निरळ्याच तऱ्हेनं, ताईला मी आल्याची खूण दाखवून किती तरी वेळ लपून बसून ताईच्या दृष्टीस पडत नसे ! आणि ताईच्या मनाची मौज करी ! पण आतां काय ? आतां आंतला साराच प्रकार निराळा झाला आहे ! या वेळीं अण्णासाहेब कुठले घरीं असायला ? ते ऑफिसांत. आणि उत्तम शाळेमध्यें असेल.' असली तर कमळी घरांत असायची; तीही जर शाळेंत गेली असेल तर, माझ्या ताईची जागा पटकावलेल्या माईसाहेब घरीं असायच्या ! प्रवासामुळं फार कंटाळा आला आहे, नाही तर रात्रीपर्यंत कुणीकडून तरी फिरून आलों असतों. जाऊं या झालं घरांतच ! पाहूं या तर खरा अण्णासाहेबांच्या घरचा आतांचा रागरंग ! (पडदा वर जातो. माई विणकाम करीत बसल्या आहेत, बाबूला जवळ निजविला आहे, असा देखावा अमृतमामांच्या दृष्टीला पडतो.)

प्रेमाबाईः—माई, जातें मी आतां. किती बर उशीर झाला ?

माईः—बसा हो, जाल आतां, जायचं आहेच ! येतां नी जातें जातें म्हणतां- मग येतां तरी कशाला ? तुम्ही आलांत म्हणजे चार घटका बरं असतं. बोलण्यासवरण्यांत वेळ जातो चांगला, आणि हातातलं काम झरझर होतं बोलण्याच्या नादांत ! पाहिलंत नाहीं का बोलण्याच्या नादांत किती काम झालं तें ? तुम्ही नाहीं आलां तर दुपारचा वेळ कसा तो जात नाहीं ! मग आहेच या मुलाबरोबर रें रें करीत कांहीं तरी करायचं ! (अमृत येतो.)

प्रेमाबाईः—कोण कीं पाहुणे आले वाटतं ? जातेंच मी--(जाते.)

अमृतः— अण्णासाहेब इथंच असतात ना ? (माई मानेनें 'होय' म्हणतात.) मग कांहीं हरकत नाहीं. (गाठोडं कोंपऱ्यांत ठेवीत) इथं ठेवलं तर चालेल का गाठोडं ?

माईः— कोण पाहिजे आपल्याला ?

अमृतः—अण्णासाहेब देशपांडे इथंच राहतात ना? मी त्यांच्याकडे आलों आहें!

माईः—पण इपीसांत जायचं झालं आहे!

अमृतः—तें ठाऊक आहे मला! किती वाजतां परत येतील?

माईः—साडेआठ वाजतां परत यायचं होतं-उद्यां सकाळीं साडेआठांच्या आंत याल तर गांठ पडेल!

अमृतः—म्हणजे? मी आतां बाहेर जाऊं कीं काय? आणि कुठं जाऊं?

माईः—पण उद्यांशिवाय गांठ पडायची नाहीं!

अमृतः—रात्रीं घरीं नसतात वाटतं अण्णासाहेब?

माईः—मला नाहीं माहीत! असली चौकशी कशाला पाहिजे?

(मुलाला घेऊन घरांत जाऊं लागते.)

अमृतः—अहो, घरांत जाऊं नका-मला सांगा--शहरची माणसं तुम्ही!

माईः—रात्रीं गांठ पडायची नाहीं! कंटाळून यायचं होतं आपलं काय काम असेल तें उद्यां होईल. म्हणून नीट सांगितलं, उद्यां या--

अमृतः- पण आतां कुठं जाऊं?

माईः—तें कोणाला विचारतां?

अमृतः—मी इथं राहाणार आहें!

माईः—उद्यां गांठ पडल्यावर—

अमृतः—आणखी तोपर्यंत?

माईः—हें काय दुसऱ्याला विचारतां? शहरांत-स्टेशनवर धर्मशाळा पुष्कळ आहेत!

अमृतः—आतां कुठं शोधीत बसूं त्या धर्मशाळा-नवखा मनुष्य मी!

माईः—पण तें आम्हांला सांगून काय उपयोग?

अमृतः—पण मी आतां येथून जातच नाहीं!

माईः—आमच्या घरीं नाहीं बसायचं! कांहीं रीतवीत आहे कीं नाहीं?

अमृतः—आम्हांला कुठली रीत खेड्याच्या माणसाना!

माईः—दिसतंच आहे तें--सांगायला कशाला हवं?

अमृतः—मग झालं तर !

माईः—म्हणून कांहीं इथं बसायचं नाहीं.

अमृतः—आपण रागावला वाटतं ?

माईः—मेला शाळिग्रामही नाहीं इथं !

अमृतः—वाः ! तो म्हातारा नौकर आहे का अजून तुमच्या घरीं ? फारच सज्जन हं तो !

माईः—काय करावं या लोचटपणाला ? दारीं आलेल्या भिकाऱ्यापेक्षां चिकटपणा चालविला आहे ! पुरुषमंडळी नाहींत घरांत- मुलेंही शाळेंत गेलेलीं—

अमृतः—येतील आतां (कडेवरच्या बाबूकडे पाहून) अरे वाः ! अगदीं माझ्याकडं टक लावून पहातो आहे. ओळखतोस का रे तूं मला ? गुलाम हंसायला लागला ! अजून बसत नाहीं वाटतं ?

माईः—(चिडून) तुम्ही कोण म्हणून तुम्हांला ठेवून घ्यायचं ?

अमृतः—पाहुणा म्हणून !

माईः—इश्श ! पाहुणा म्हणून ठेवून घ्यायचं ?

अमृतः—पाहुणा म्हणून ठेवून घ्यायचं नसलं, तर ठेवून घेऊन पाहुणा करा ! रागाऊं नका ! रागावलांत तरी राग दाखवूं नका ! किंवा मीच तुमच्याकडे पहात नाहीं ! मला राह्यला मिळून तुमचा रागही तुम्हांला टिकवितां आला तर त्यांत काय बिघडलं ?

माईः—(स्वगत) हा बाई वाह्यकळ माणूस आहे तरी कोण ? कां डोकं भ्रमून गेल्यामुळं असा बोलतो आहे ? (उघड) काय हो ? आपलं डोकं फिरलं आहे का ?

अमृतः—अहो बाईसाहेब, ' डोकं फिरलं असतं' तर माझं तोंड पाठीकडे नसतं का झालं ? रागावूं नका ! थोरमोठीं माणसं तुम्हीं ! शहरांत राहणारीं ! घरदार करून राहिलेलीं ! एकादा अनोळखी आला, तर गृहस्थधर्माला अनुसरून जागा देणं तुमचं कर्तव्य नाहीं का ? संतापूं नका ! पुरुषमंडळी घरीं नसली, तर बायकांनीं काय आलेल्या माणसाला बाहेर घालवायचं ? नाहीं तर खेडवळाप्रमाणं उत्तर न देतां-किंवा पंचाईत न करतां घरांत

मुकाट्यानं उठून जायचं ? पुरुषमंडळी घरीं येईपर्यंत बायकांनीं प्रसंगाप्रमाणं नको वागायला ? राग येऊं देऊं नका ! पण तुम्ही फारच रागीट दिसतां बुवा ! या घरच्या पहिल्या मालकिणी तुमच्याइतक्या रागीट नव्हत्या. त्या असतांना मी येत असें नेहमीं आण्णासाहेबांच्याकडे !

माई:—होत्या त्या चांगल्या तर बरं झालं ! आणा जा त्यांना जाऊन. मी रागीट म्हणे ! माझ्या घरांत येऊन माझ्या तोंडावर माझी निंदा ! असे कोण तुम्ही ?

अमृत:—असं विचारा, सांगतों-मी मामा आहें !

माई:—कामापुरते मामा पुष्कळ पाहिले आहेत मीं .

अमृत.—मी कामापुरता नाहीं- खराखुराच मामा आहें !

माई:—गांवमामा वाटतं ! केशव देखील घरांत नाहीं आज !

अमृत:—नसेना का कुणी ? मला काय इथं जन्म काढायचा आहे ? आल्यासारखा चार दिवस राहीन अन् मग जाईन.

माई:—तें कांहीं नाहीं--तें आपलं गाठोडं घ्या -आणखी -बाहेरचा रस्ता धरा बघूं ? चार दिवस राहीन म्हणे.

अमृत:—जागा झिजेल वाटतं ? ! अहो बाईसाहेब, (रागाचा आविर्भाव आणून) दुसऱ्यालाही राग असतो म्हटलं ! मला काय, मी कुठंही पडेन. निदान पोलीसचौकींत पडेन ! फक्त आपल्यासारख्या थोर लोकांच्या मनाची परीक्षा पाहिली ! (स्वगत) मुलंही आज अजून कशीं आलीं नाहींत कोण जाणें ! (उघड) जागा डोक्यावर घ्या. आपली--(गाठोडें घेऊन जायचा बहाणा करतो.) आतां येवढं तरी करा (ऑफिसांतून अण्णासाहेब आले (पाहून) अरे, आण्णासाहेबच आले ! (अण्णासाहेब येतात. अमृत गाठोडें खालीं ठेवून अण्णासाहेबांना नमस्कार करतो.)

अण्णा:—कोण ? अमृत ? आलास का ? (माईसाहेब अण्णासाहेबां कडे पहात राहते)

अमृत:—आलों, आणखी निघालोंही ! (गाठोडं उचलतो.)

अण्णा०:—कां ?आणखी कुठं ?

अमृतः—जातों कुठं तरी! (माईकडे पाहून) यांची इच्छा आहे, कीं मीं घरीं राहूं नये!

अण्णा०ः—(माईकडे) हा आपल्या उत्तमकर्माचा मामा, अमृत!

माईः—(ओशाळून) होय का? मला काय माहीत?

अमृतः—माझं पत्र मिळालंना आपल्याला? (गाठोडें ठेवतो.)

अण्णा०ः—मिळालं! पण पत्रांत मजकूर उद्यां येतों म्हणून होता!

अमृतः—पण पत्र काल टाकलं होतं, कालचा उद्यां म्हणजे **आजच!**

अण्णा०ः—(हंसून) खरंच. (माईना) पत्र काल आलं, पण **मी** तुम्हांला सांगायला विसरलों!

अमृतः—मग यांचं बरोबर आहे! यांचं बरोबर आहे मग! अण्णासाहेब, नाहीं तर या मला घराच्या बाहेर घालवीत होत्या अन् मीही जात होतों. बरं झालं, शाळिग्राम वेळेला नव्हता--

अण्णा०ः—(संभावितपणानें हंसून) त्यानं का तुला बाहेर घातलं असतं? (माईकडे) अमृतरावमामांनी केली वाटतं आपली फजिती? अमृत, लहानपणचा तुझा हूडपणा गेला नाहीं अजून!

अमृतः—जित्याची खोड मेल्याशिवाय कशी जाणार? (माईना) आतां ठेवूं का गाठोडें? बरं, झालं तें झालं! झाल्या गोष्टीचा चहा तरी पाजा तुमच्या पुण्याचा!

माईः—(कृत्रिम हंसत) खूप आहेत की मामा!

अण्णा०ः—चल, तोंपर्यंत आपण बोलत बसूं चार घटका! (माईना) चहा लवकर करा. फराळाचंही लवकरच आटपूं द्या. दमून आला आहे हा. आणि मुलं बाहेरून आलीं म्हणजे 'अमृतमामा आला आहे' म्हणून सांगून पाठवून द्या मुलांना तिकडे! (जातात.)

प्रवेश ५ वा

[**स्थळ**:—अण्णासाहेबांच्या घराचें अंगण. **पात्रें**:—भय्यासाहेब एकटाच येतो.]

भय्या०:—मी उत्तमाच्या घरीं येतों, तो उत्तमाच्या उत्कंठेनं कीं, कमलच्या वासानं, तें माझं मलाच कळेनासं झालं आहे ! कांहींतरी निमित्त काढावं आणि या घरीं एकतरी चक्कर टाकावी; असं मनांत येतं आणि लगेच पाय वाट चालूं लागतात ! परिक्षेच्या पहिल्या दिवसाचा प्रकार झाला त्यावेळीं येणं नको इथं, असा निश्चय केला होता. पण काल संध्याकाळीं उत्तमानं 'आमचे अमृतमामा आले आहेत' तूं मुद्दाम घरीं ये म्हणून सांगितलं ! माझ्याही मनाला पडत्या फळाच्या आज्ञेच निमित्त पाहिजेच होतं !—उत्तमाच्या मामांची ओळख होईलच पण विशुद्ध कमलेचे ते गोड शब्द ऐकायला मिळतील, ही मनाची मुख्य आशा ! कमला माझ्याशीं विवाहबद्ध व्हावी,अशी माझी मनापासून इच्छा. आणि मी माझ्या वडिलांना सांगितलं, तर माझ्या इच्छेविरुद्ध ते जाणारही नाहींत ! पण कमलेशी विवाह होण्यांत—तिच्या सावत्रआईसारखी दुर्लंघ्य अडचण मध्यें आहे. उत्तमाची स्थिति ध्यानांत घेतली, अन् कमलेकडं पाहिलं म्हणजे 'कमला माझी झाली, तर माझ्यासारखा भाग्यवान् मीच'!—असं माझ्या मनाला वाटूं लागतं, पण माईसाहेबांच्या सारखी महामाया मध्यें आहे, तिला वळवितां आलें पाहिजे हें मनांत आलं म्हणजे पुन्हां वाटतं -भलत्याच गोष्टीची मनाला अगोदरच आशा लावायला नको होती. (थांबून) छेः ! मनाला आशा लावायची नाहीं ही कल्पनाच मनाला पटत नाहीं ! (पुन्हां थांबून) पण या गोष्टीचा विचार याच वेळीं कशाला ! (विचार करीत) अरे, मी वेड्यासारखा या आंगणांतच किती वेळ उभा आहें ? रस्त्यावरही नाहीं, अन् घरांतही नाहीं ! कोणीं पाहिलं तर मला मुर्खांतच काढतील ! (आंत पाहून) उत्तम घरांत दिसत नाहीं. कमला कोणत्या तरी कामांत गढलेली असेल. हांक मारून पाहावी, उत्तम--उत्तम देशपांडे--ए देशपांडे-- (शाळिग्राम येतो.)

शाळिग्राम:—तो बाहेर गेला आहे.

भय्या०:—बाहेर कुठं ?

शालिग्रामः—त्याचे ते मामा आले आहेत ते ? ते आज गेले —

भय्या०: — [मध्येंच] अरे आले केव्हां, गेले केव्हां ? इतक्यांत कसे गेले ? गांठ पडली असती—

शालिग्रामः — म्हणजे ते आपल्या गांवीं नाहीं गेले ? ते गेले आळंदी-देहू करायला ! खेड्यापाड्याचीं माणसं, पुण्याला आलीं म्हणजे आळंदी-देहूला जायचीं; त्यांची रीतच असते--त्यांच्याबरोबर गेला आहे उत्तम बोलत बोलत !

भय्या०:—मग हरकत नाहीं. मामा रहाणार आहेत ना ? त्यांची गांठ पडायला पाहिजे ! फारच चांगला माणूस आहे म्हणतात.

शालिग्रामः—चांगला म्हणजे ? अहो लाख माणूस आहे लाख ! थोरांत थोर, पोरांत पोर, गमत्या तर भारीच ! तुम्ही जरूर त्यांना भेटा. आमच्या-वर त्यांचा भारी लोभ. माणूसच तसा उमदा. नाहीं तर [illegible]नच नवीन राज्यांतले कारभारी—केशवमामा ! आपल्याच तोऱ्यांत !

भय्या०:—(स्वगत) कमलेची चौकशी करणं चमत्कारिक दिसतं. या म्हाताऱ्याला कांहीं वाटायचं नाहीं; पण माझं मलाच तें चमत्कारिक वाटतं. (उघड) हो, केशवमामा आले का मुंबईहून ?

शालिग्रामः—आले की आतांच ! आला—जेवला--अन् पडला उताणा ! कांहीं आहे काळजी ? बरं, उत्तमाला सांगतों परत आल्यावर, आपण आलां होतात म्हणून.

भय्या०:— मुद्दाम सांग. अमृतमामा उद्या परवां परत येतील ना ? मी येईन पुन्हां ! — (दोघे जातात.)

प्रवेश ६ वा

[**स्थळः**—अण्णासाहेबांचा बसावयाचा दिवाणखाना. एका कोपऱ्यांत बसावयाची गादी. पुढें पानतंबाकूचें तबक. दुसऱ्या कोपऱ्यांत एक मोटें टेबल, दोन खुर्च्या. टेबलावर शेल्फ् त्यांत पुस्तकें. टेबलावर एक भारी किमतीचा दिवा. **पात्रेंः—माईसाहेब** उभी आणि **केशवमामा** टेबलाच्या ड्रावरजवळ धडपड करतो आहे, असा पडदा उघडतो.]

माईः—मृत्युपत्राची नक्कल करणं झालंय् म्हणतोस ?

केशवः– अग हो, निदान मला तसा संशय आहे. मी मुंबईहून परत आलों, त्या दिवशीं रात्रीं अण्णासाहेब कांहीं जुने खासगी कागदपत्र काढून चाळीत होते. आणि दुसऱ्या एका कोऱ्या कागदावर पेन्सिलीनं मधूनमधून लिहीत होते. म्हणून मला संशय आहे. (ड्रावर उघडण्याचा प्रयत्न करीत) याच ड्रावरमध्यें ते कागद ठेवतांना मी पाहिलं होतं--तूं अण्णासाहेबांच्या पाठीशीं त्याच वेळेपासून लागलीस वाटतं ?

माईः—हो--आणखी 'पहायला येईल' म्हणून एकदोन वेळेला सांगणं देखील झालं होतं ! फुरसत सांपडली कीं माझा तगादा असतोच ! पण तो चमत्कारिक गृहस्थ आल्यापासून !--आतांशा काय झालं आहे--

केशव०ः— इतके दिवस झाले पण मी ती मूर्ति कांहीं पाहिली नाहीं !

माईः— दिसेल कधीं तरी !

केशव०ः—आला आहे त्याला बरेच दिवस झाले. पण आल्यापासून फिरतच बसला आहे. मला वाटतं वेडसर असावा तो !

माईः—वेडसर कां होईल ? दुसऱ्याला वेड लावील तो ! आला त्या दिवशीं त्यानें माझी फजिती कशी केली सांगितलं नाहीं का तुला ! दिसते मुद्रा बावळी पण आहे कसली चमत्कारिक म्हणतोस ! असा त्याचा राग येतो मला ! चार दिवस राहणार होता म्हणे—त्याला झाले आज पंधरा दिवस ! आल्यापासून घरीं पाऊल कुठं आहे ? पण घरीं राहणारच आहे म्हणे अजून आठ दिवस ! आणखी तो आल्यापासून त्या कारट्यांनींही

माझं अवसान घ्यावचं मांडलं आहे ! मी जेवलें आहें त्यांचं बारसं म्हणा. पण तो विचित्र माणूस आहे त्यानं थोडं दबकल्यासारखं वाटतं !

केशव०: त्याला कशाला वचकायला पाहिजे ! असा कोण तो बागुल-बोवा ! त्यानं तुझी फजिती नुसती गमतीनं केली असेल, पण आपण त्याची अशी फजिती करूं कीं, त्याला जन्माची आठवण राहील ! माझी त्याची अजून मुलाखत झाली नाहीं !

माईः—बाकी आला आहे तो एकापरीनं चांगलंच झालं आहे ! त्याच्यादेखत त्या कारस्थ्यांना छळतें.

केशवः—त्याच्या देखत मुलं मूर्ख--उद्दाम वेडसर दिसलीं पाहिजेत ! त्यांनं सुद्धां तें कबूल करायला पाहिजे.--कमळी मात्र नकोहो··फक्त उत्तम !

माईः—तशीच कांहीं तरी युक्ति काढूं या ! पण आतां तो कारस्थ्यांचा मामा असतांना आपल्याला गोडच बोललं पाहिजे बरं का ? गुळाचंच वीष घालायचं !--निघतंय् का ड्रावर ? निघत असलं तर पाहा--कुलूप लावलं असेल. नाहीं तर उद्यां पाहूं--शनिवार आहे आज. हापिसांतून लवकर यायचं होईल--(ड्रावर जवळ धडपडत असतांना धक्का लागून दिवा फुटतो. तुकडे खालीं पडतात. केशवमामा घाबरतो.)

केशव०:—आतां ग ताई काय करायचं ?

माईः—थांब--(चोहोंकडे पाहून) तुकडे फारसे नाहींना झाले ? नाहींत--फारसे नाहींत !-केशव, आतां ते तुकडे जोडून तूं बाहेर जा. (कानांत कांहीं सांगून घाईनें निघून जाते. केशवमामा फुटलेला दिवा जुळवीत उभा राहतो. दुसऱ्या बाजूनें शाळिग्राम येतो.)

शाळिग्रामः—(केशवमामाला पाहून, स्वगत) केशवमामा आहेत वाटतं ? आणि त्यांच्या हातांत कांचेचा तुकडा कसला ? स्वारीनं दिव्याचं दिव्य केलेलं दिसतंय् ? हो--मी कशाला आलों होतों ? घड्याळांत किती वाजलें तें पाह्यला ! किती वाजले ? अरे साडे तीन झाले. मग गेलंच पाहिजे कामाला. अण्णासाहेबांची यायची वेळ झाली आहे. (जातो.)

केशव०:—(दिव्याचे तुकडे जुळवून दूर उभा राहून दिव्याकडे पाहात) वा ! जसा दिवा होता तसा दिसतो आहे, तरी पण ताईची युक्ति !

पुढचं काम ताई करतेच आहे. चला आतां येथून--(कान देऊन) आला वाटतं उत्तम ! पाय वाजताहेत--गेलंच पाहिजे तर मग. (जातो.)

उत्तमः—(प्रवेश करून इकडे तिकडे पाहत) काय बरं माईनीं मला इथलं आणायला सांगितलं ? टेबलाच्या ड्रावरांत त्यांचं गुलाबाचं फूल विसरलं आहे. अण्णासाहेबांच्या या बसायच्या खोलींत एकटं यायचं म्हटलं की पोटांत धस्स होतं ! मनाला मोकळेपणाच वाटत नाही. अण्णासाहेब मोकळेपणानं वागतच नाहींत आमच्याशीं !--आणि कारण काय एकच. मी घरांतून दोनदां पळून गेलों म्हणून ! माझ्या पळून जाण्यानं त्यांना कमीपणा आला, पण तितका पोच त्या वेळेला मला कुठून असणार ? पण त्यावेळेपासून अण्णासाहेबांच्या मनांत पक्की अढी पडली आहे. त्यामुळं त्यांच्याकडे पाह्यची देखील भीति वाटते ! आणि त्यांच्याप्रमाणं त्यांच्या या बसायच्या खोलींत एकटं यायचं, म्हणजे मनाला भ्याल्यासारखं होतं. माझी परीक्षा झाली, पेपर उत्तम गेले, तसं त्यांनीं मला विचारलंही ! परीक्षा चांगली झाल्याचं ऐकल्यावर त्या अढीची आठवण कांहीं तरी नाहींशी होईल, म्हणून माझी कल्पना होती. आतां अमृतमामा आल्यापासून ते मनमोकळेपणा घरांत सर्वांशींच दाखवितात. पण तो दाखविलेला मोकळेपणा स्पष्ट दिसतो. आणि अशा कृत्रिम मोकळेपणाच्या दर्शनानं मनाला जास्तच दहशत बसते. माझ्या हातून काय चुकेल आणि अण्णासाहेब बोलतील, हीच मनाला धास्ती ! माईसाहेब तर आगींत तेल ओतायला टपलेल्या ? हं ! जातील तेव्हां जातील हेही दिवस ! माईसाहेबांनीं खुपींत काम सांगितलं आहे, उशीर झाला तर मर्जी मोडायची पुनः ! (ड्रावर उघडूं लागतो, तोंच धक्का लागून जुळलेला दिवा पुन्हां पडतो. तुकडे चोहींकडे पडतात, उत्तम भीतीनें मागें सरतो समोरून अण्णासाहेब व माई येतात.)

माईः—(शांतपणानें) कायरे उत्तम ! इथं काय करीत होतास ? दिवा फोडलास वाटतं ? (अण्णासाहेब उत्तमाकडे पाहतात. उत्तम भीतीनें खालीं पाहात उभा राहतो.) कसा फुटलारे ? कसा धक्का लागला ? काय पाहात होतास ?

अण्णा०:—उत्तम !--

माईः—बोलूं नये मुलाला कांहीं आतां ! चुकून झाला असेल अपराध-- कांचेचा पदार्थ तो--धक्का लागला--फुटला--बोलूं नये त्याला. जरा थोडं जपून वागावं !

अण्णा०:—जपून वागायला शुद्धीवर कुठं आहे तो ! अगदीं बेफाम-पणानं वागायला लागला आहे. कांहीं इकडे तिकडे पाहतां येत नाहीं कारे? डोळे फुटले होते का ? दिवा दिसला नाहीं टेबलावर ? अन् दिव्याशीं काय अशी लढाई चालली होती ?

माईः—रागावूं नये म्हणतेना ! झालेली गोष्ट परत येते आहे का ? आतां इथून पुढें सावधपणानं वागेल तो--

अण्णा०:—उन्मत्तपणा अंगीं मुरल्यावर सावधपणानं वागायचं सुचेल कशाला ? माझा उगाच संताप करतात--

माईः—पण त्याचा हा आजचा एकच अपराध--

अण्णा०:—एकच कां ? हा एकच अपराध का ? तरी मी सहसा रागावत नाहीं ! याचे अपराध--याचे जाणून बुजून केलेले अपराध गेल्या थोड्या दिवसांतले--आपण काय थोडे सांगितलेत ? तरी त्याकडे लक्ष दिलं नाहीं ! जाऊं द्या म्हटलं--हा एकच अपराध कसा होईल ?

माईः—जाऊं द्या म्हटलं ना ? माझ्याकरितां तरी राग आवरायचा ? उत्तम तूं आतां लहान का आहेस ? असं कांहीं धांद्रटपणानं चुकतोस आणि बोलून घेतोस--कुठलंही काम जपून करावं !

अण्णा०:—पण माझ्या खोलींत याचं काय काम होतं ? कायरे ? काय पाहात होतास ?

उत्तमः—(खालीं मान घालून) माईनीं आपलं फूल आणायला सांगितलं होतं--

माईः—(हंसून) मी सांगितलेलं फूल तूं इथं का पाह्यला आलास ? इथं रे कशाला येईल माझं फूल ? मीं तुला इथं का पाह्यला सांगितलं ? माझ्या खोलींतल्या आरशाच्या पेटींतलं फूल आणायला सांगितलं--पाहिलंस?

नीट ऐकलं नाहीं म्हणजे असं होतं! हेंच जर नीट ऐकून कामाला गेला असतास तर? मला काय माहीत असं होईल हें? कमल जवळपास दिसली नाहीं, म्हणून सहज तुला सांगायला गेलें--

अण्णा०:—अन् तुम्ही म्हणतां संतापूं नको? मस्तवालपणा अंगी भरलेला असल्याखेरीज का अशा गोष्टी होतात? मी अलीकडे पाहतों आहें त्याला, परीक्षा झाल्यापासून तर बेमुर्वतीचं वर्तन अधिकच होत चाललं आहे--मला काय समजत नाहींत या गोष्टी?

माई:—सुधारेल तो आपलं वर्तन--आहे क्षुल्लक गोष्टच! त्याचं काय इतकं मनावर घ्यायचं आहे? क्षुल्लकच आहे--

अण्णा०:— क्षुल्लकबद्दलचा हा प्रश्न नाही. हा शुद्धीनं वागण्याचा प्रश्न आहे! शुद्ध आहे कुठं त्याला? आणि त्याला ही क्षुल्लक वाटत असली, तरी मला नाही ती क्षुल्लक! अशा उतारवयात, मुंबई ऑफिसात मानेवर खडा ठेवून अवघा दिवस खपावं लागतं--मिळविण्याचं ज्ञान काडीचं नाहीं--दिवा फुकट का आला असेल? मिळवते होतील--दिवे आणतील, आणि फोडतील--त्यावेळी नाहीं बोलायला जाणार!--खालीं पाहून साळसूदपणाचा आव घातला कीं संपलं! हें पोरटं पुढं पाहिलं म्हणजे मला चीडच येते. जा--माझ्यापुढं कशाला उभा राहिला आहेस? माझ्या तोंडाला काळं फासलं कारट्यानं—

माई:— बोलायचं नाही म्हणतेना? इकडच्या जिवाचा आणखी किती संताप करून घ्यायचा? मूल आहे--चूक होतंच आहे. त्यांतून गोष्ट कांही मोठ्यांतली नाही. आपलं असतं ठीक, पण लोकांना काय? एवढासा दिवा तो काय अन् त्याच्याकरता बोलायचं किती' असं लोक म्हणायचें! आधींच सावत्रपणा आला आहे माझ्या नशिबीं! मीच बोलायला लावतें म्हणून आहे माझा बोभाटा! म्हणून म्हणतें आपण जपून वागावं! त्यांतून त्याचा मामा आला आहे, त्याला वाटायचं—

अण्णा०:—त्याला काय वाटायचं? अन् लोक काय बोलतात? लोकांशीं आम्हांला काय करायचं? लोकांना कशाला पाहिजे आमच्या घरची पंचाईत?

माईः—अमृतमामाला वाटायचं, माझ्या बहिणीच्या मुलांना हीच बाई चैन पडूं देत नाहीं–

अण्णा०ः—जा–जा, कशाला उभा राहिला आहेस ? जा. करा काळं–

(उत्तम जाऊं लागतो. अमृतराव येतात.)

अमृत०ः—(स्वगत) अण्णासाहेब रागावलेले दिसतात ! (उघड) उत्तम तूं कुठं निघालास ? अण्णासाहेबांनीं 'काळं कर' म्हटलेलं मी ऐकलं आणि इथं येऊन पहातों तो तूं निघालास, थांब जरा· (डायरी काढून) मला तुझ्या खाणाखुणा नीट टिपून घेऊं दे. मागें तूं दोन वेळां पळून गेलास, त्यावेळीं अण्णासाहेबांनीं तुझ्या शोधार्थ वर्तमानपत्रांत बक्षिसाच्या जाहिराती दिल्या होत्या, त्या तितक्या नीटशा खुलासेवार नव्हत्या. म्हणून तुला दोन्हीं वेळीं आणायला फार त्रास पडला. तितका त्रास या खेपेला नको पडायला—अनवाणीच जाणार ना ? (टिपून घेतो.) मागच्या दोन्ही वेळचे दहा दहा रुपये तुला शोधून आणून मीच मिळविले आहेत; यां खेपेचेही मलाच मिळाले पाहिजेत.—डोक्याला तुझी गंधर्वक्याप घाल· णार कां बोडकाच जाणार ? म्हणजे बोडका असून डोक्याला सबंध केस असलेला–[टिपून घेतो.] अण्णासाहेब, उत्तम पुन्हां घरांतून गेला, तर त्याच्या शोधाकरतां वर्तमानपत्रांत जी बक्षिसाची जाहिरात द्याल, त्यांत उत्तमाचं वर्णन मी टिपून घेतलें आहे तसंच द्या. म्हणजे त्याचा ताबडतोब शोध लागेल. घरून पळून गेलेल्या मुलाच्या शोधाकरतां अलीकडं वर्तमानपत्रांत ज्या जाहिराती येतात, त्या तितक्या नीट खुलासेवार नसतात, तेव्हां माईसाहेब, आमच्यासारख्यांना बक्षीस मिळवायला फार पंचाईत पडते आणि मुलाचाही शोध लवकर लागत नाहीं. बरं, पण होती काय भानगड माईसाहेब ?

शाळिग्रामः—(प्रवेश करून) बाहेर आपल्याला कोणी भेटायला आले आहेत—

माईः—उत्तमाच्या हातून हा दिवा फुटला, त्या करतां बोलणं चाललं होतं, दुसरं कांहीं नाहीं.

शाळिग्राम:—पण हा दिवा उत्तमानं फोडला नाहीं. मी घड्याळांत किती वाजले, ते पाह्यला आलों होतों, त्यावेळीं केशवमामा इथं होते. अन् त्यांच्या हातांत दिव्याचे फुटके तुकडे मी पाहिले होते. मी पाहिलं आहे हें–

अण्णा०:—(आश्चर्यानें) होय का ?

माई:—होय का ? आम्हांला तरी काय माहित ? (स्वगत) अरे मेल्या शाळिग्रामा—

उत्तम:—(स्वगत) देवा, तूं दीनांचा वाली आहेस !

अमृत:—(हंसत) पाहिलंत हें असं होतं ! दिवा फोडला एकानं; फोडणारानं जुळवून ठेवण्याची करमणूक केली असेल ती करमणूक आली उत्तमाच्या मुळावर ! पाहिलंत अण्णासाहेब ? असं होत असतं पहा--

माई:—(स्वगत) मेल्यानं कसं पाहिलं कोण जाणे ? तरी बरं मेल्यानं मला पाहिलं नाहीं.

अमृत:—शाळिग्राम ! तूं यावेळीं इथं येऊन मोठा घोटाळा केलास. माझी दहा रुपयांची प्राप्ति तूं बुडवलीस. खरा प्रकार कळला. अण्णासाहेबांचा अन् माईचा राग शांत झाला. उत्तम पळून जायचा राहिला. त्याला शोधून आणून बक्षीस मिळवायचा माझा डाव फसला. अण्णासाहेब, या शाळिग्रामानं एवढा घोंटाळा केला. का उत्तम ! जाणार आहेस का अजून पळून ? जाणार असशील तर जा. पहा, माझं बक्षीस बुडवूं नकोस !

अण्णा०:—(हंसत) बरं अमृत पुरे झाली तुझी थट्टा ! (शाळिग्रामाला) मला कोणी भेटायला आले आहेत ? चल तिकडेच आलों.

अमृत:—बरं आहे माईसाहेब, प्राप्त झालेल्या या आनंदाप्रीत्यर्थ आतां सगळ्यांना गरम गरम चहा द्या म्हणजे झालं ! (सर्व जातात.)

अंक २ रा

प्रवेश १ ला

[**स्थळ**:—पुण्यांतील एक रस्ता. **पात्रें**—केशवमामा, एक मजूर, त्याचें एक लहान मूल व रस्त्यांतील तमासगीर. केशवमामा सायकल जोरानें चालवीत असतां मुलाला धक्का लागून तें पडतें. त्याचें तोंड फुटून रक्त निघालेलें असतें, केशवमामा तेथून निसटण्याच्या बेतांत असतां मुलाच्या बापानें त्यांना उभें केलें आहे, असा पडदा उघडतो.]

मजूर:—सोडणार नाहीं रावसाहेब असा तुम्हाला मी–

केशव०:—(सोडवून घेण्याचा प्रयत्न करीत) सोड–सोड. मला धरून काय करणार? तुझं पोर मध्यें आलं, त्याला मी काय करणार? सोड----

मजूर:—सोडून मी काय करूं? (डाव्या हातानें मुलाला पुढें ओढून) पहा रावसाहेब--मुलाच्या रक्तानं लाल झालेल्या तोंडाकडे पहा--तुम्हाला कसा सोडूं तें सांगा, तुम्हां लोकांचा खेळ झाला--आमच्या प्राणाची निशाणी झाली! काय म्हणून सोडूं तुम्हांला? रस्त्यांतले लोक, पोलीस चौकीवर न्या तुम्हांला म्हणून सांगताहेत--पण तुम्हां थोर लोकांची अब्रू खराब करून मला गरीबाला काय करायचं आहे?--कसा सोडूं तुम्हांला तुम्हीच सांगा--

केशव०:—तुझं पोर मध्यें कां आलं?

मजूर:—रावसाहेब, आपण गाडीची घंटा वाजवली होती का?

केशव०:— माझ्या गाडीला घंटाच नाहीं!

मजूर:—आपल्या गाडीला घंटा नाहीं, हा अपराध माझ्या मुलाचाच म्हणतां? बरं, मुल मध्यें आलं तर गाडी उभी करण्याचा तरी थोरपणा दाखवावयाचा होता तुम्ही!

केशव०:—माझ्या गाडीला ब्रेकची कधींच जरूर लागत नाहीं!

मजूर:—म्हणूनच असले पराक्रम आपल्या हातून व्हायला अडचण पडत नाहीं! पण आमच्यासारख्यांनीं काय करावं तें सांगा? तुम्हांला पोलीसचौकीवर न्यावं तरी पंचाईत–

केशव०ः—(रागानें) अरे जा ! सोड मला—पोलीसचौकीची भीति दाखवितो आहे मला ! जसा कांहीं मी पोलीसचौकीवर कधीं गेलोंच नाहीं ? आपल्या मुलाला रस्त्यानें सावधपणानें जात जा म्हणून सांगायचं राहिलं बाजूला, तो मलाच धमकावणीच्या गोष्टी सांगतो आहेस ? थांब—(खिशांतून नोटबुक व पेन्सिल काढतो.) माझ्या कामाचा खोळंबा केलास--नांव सांग तुझं ? केस केली पाहिजे तुझ्यावर—

मजूरः—रावसाहेब, ही आपली धमकावणी नव्हे वाटतं ?--गरीब झालों म्हणून चेंगरायचं होय ! तुमच्यासारखं होऊं द्या. पहिल्यांदा माझ्याबरोबर पोलीसचौकीवर चला—आणि मग माझ्यावर केस का काय तुम्हांला करायची असेल ती करा ! माझ्या पोराचं तोंड फुटलें आहे, तें नीट करून घेतो आपल्याकडून आणि मग तुमच्याबद्दल काय दंड द्यावा लागेल तो भरण्याचं बघतों. (अमृतमामा प्रवेश करतो)

अमृतः—(गर्दींत पुढें येऊन) काय आहे ? कसली गडबड आहे ? (अमृतमामाकडे पाहून केशव खजील होतो) कोण ? केशवराव ? तुम्ही ? आणि या भिकाऱ्यानं तुमच्या हाताला काय म्हणून धरलं. आहे ? तुमच्या दानशूरपणानं रस्त्यातले भिकारी असे रस्त्यात देखील तुम्हाला धरून ओढूं लागले आहेत !—(मजूरास) काय रे भिकाऱ्या, घरी येऊन तुला काय मागायचं ते माग. इथं काय त्याना असा अडवतोस ? नसेल त्यांच्याजवळ कांहीं या वेळेला, एवढं नाहीं कळत तुला !—जा त्याच्याबरोबर. त्याना काय कमी आहे !—केशवराव, इतका सैलपणा या जगांत दाखवून चालत नाही. हे भिकारी लोक असे चावट असतात. त्यांना कुणाची काय पोझिशन असते, कांहीं कळत नाही ! जा रे यांच्याबरोबर घरीं जा, देतील काहीं तरी तुला !

मजूरः—तसं नाहीं रावसाहेब !--माझ्या मुलाकडे पहा. या रावसाहेबानीं माझ्या मुलाला—

अमृतः—मग ? मुलालाही बरोबर घेऊन जा. त्यालाही काही तरी देतील ! केशवराव, द्या यांना घरीं गेल्यावर कांहीं कपडालत्ता !

मजूरः—लत्ता मात्र खात्रीनें देतील हे ! अहो पण रावसाहेब, माझं नीट ऐकून घ्या--आम्हाला भिकारी म्हटल्याबद्दल राग नाहीं. आम्हीं काहीं

त्यांच्याजवळ भिक्षा मागायला आलों नाहीं. या सायकलस्वार रावसाहेबांनीं माझ्या मुलाच्या अंगावर सायकल घालून त्याचं तोंड फोडून टाकलं आहे, म्हणून मी यांना पदराला धरून थांबिवलं आहे.

अमृतः—यांच्या सायकलीनं तुझ्या मुलाचं तोंड फोडलं म्हणून यांच्या पदराला तूं धरलं आहेस ? आणि या भर रस्त्यांत ? तूं यांना कोण समज· तोस ? यांची सायकल तुझ्या मुलाला नुसती लागली तर मोठा लाभ झाला, असं तुला वाटायला पाहिजे. त्यांत तोंड फुटलेलं ? मग तुला आणि तुझ्या मुलाला मोक्ष मिळाल्याचं श्रेय वाटायला पाहिजे.

मजूरः—होय रावसाहेब, माझ्या पूर्व पुण्याईनं आज माझ्या मुलाचा कपाळमोक्ष थोडक्यांत व्हावयाचा चुकला खरा !- नशिबच समजतों मी !

केशव०ः—(स्वगत रागानें) हा अमृत्या गोड गोड बोलायचं दाखवून माझ्या अंगाची कातडी सोलतो आहे !-काय करूं ?

अमृत०ः—(विचार केल्यासारखें करून) हे घे दोन रुपये (पिशवींतून काढून देतों.) आणि तुझ्या मुलाला दवाखान्यांत नेऊन नीट कर. पण थांब, जातांना तुझं नांव टिपून दे. भरचवाठ्यावर या थोर गृहस्थांची बेअब्रू केलीस, याकरता याना तुझ्यावर अब्रुनुकसानीची केस जरूर केली पाहिजे. रावसाहेब अण्णासाहेब देशपांडे यांचे हे सुप्रसिद्ध दानशूर शालक श्रीयुत केशवमामा यांच्यासारख्या बड्या गृहस्थाचा तूं अपमान केलास !

मजूरः—(दोन रुपये परत देतो.) रावसाहेब, हे तुमचे दोन रुपये नकोत आणि ती कटकटही नको ! कुणीही गरीबांचाच काळ ! त्यांच्यासारखेंच तुम्हींही थोर लोक ! आमच्यासारखें कशाला बोलाल ? (रुपये टाकून जाऊं लागतो.)

अमृत०ः—(त्याला हांका मारून) अरे, हे रुपये का टाकलेस !- जातोस की नाहीं घेऊन ? हे रुपये नेले नाहींस, तर तो अपमान समजून केशवमामांना तुझ्यावर दुसरी केस करावी लागेल. (मजूर पैसे घेऊन जातो.) कां केशवमामा कशी खोड मोडली गुलामाची ! बरा मी वेळेवर आलों कीं नाहीं ? (मजूर गेला असें पाहून) खरेंच, त्या मुलाला बरंच लागलं वाटतं ! तुमची सायकल थोडी उमटच आहे ! आपली कुणाच्याही

अंगावर न जुमानतां धांवते—बायकोला जसं ताब्यांत ठेवावं लागतं, तशीच सायकलीला ताब्यांत ठेवावी लागते. नाहींतर बायकोप्रमाणेंच ही सायकल केव्हां भर रस्त्यांत अशी बेअब्रु करील याचा कांहींच नेम नाहीं!—त्यांतून तुम्हांला कमळी द्यायची आहे म्हणतात--संभाळा हं, ती आहे शिकलेली--बाकी कमा अशी तुमच्या सायकलीसारखी उर्मट नाहीं म्हणा! हाडाची गरीब आहे ती!

केशव०:—(ओशाळून) मामासाहेब, आतां हात जोडूं का तुम्हांला? झाली इतकी थट्टा पुरे नाहीं का झाली?

अमृत०:—जातिवंत थट्टेखोराला एवढीशी थट्टा पुरे कशी होईल?—कुठं बंड गार्डनवर निघाला होतात वाटतं? हो खरंच, तुमच्या क्लबची जंगी पार्टी आहे नाहीं का? या तर जातों मी आतां घरीं--(जातो.)

केशव०:—(स्वगत जातांना) या अमृत्यानं माझी अब्रू वेशीला टांगली काय? ठीक आहे. याच्या भाच्याची अब्रू मी वेशीला टांगल्या खेरीज राहणार नाहीं. (जातो)

प्रवेश २ रा

[**स्थळ**:—अण्णासाहेबांच्या अंगणापुढील बाग. उत्तम मुलाला घेऊन येतो. हातांत पुस्तक असतें.]

उत्तम:—-काय करावं बाबुला? खाली ठेवला तर रडायला लागतो. पुस्तकाचीं पांच पानं वाचीन म्हटलं, तर तें कांहीं करूं देत नाहीं बाबू! खालीं ठेवल्यावर राह्यचा नाहीं, रडायला लागला तर माईना पसंत पडायचं नाहीं. असं काय करावं बाबू! असा त्रास देऊं नये--ठेवूं का खालीं तुला बाबू! राहशील का? नाहीं तर लागशील रडायला, आणि माई येतील धांवत काय झालं म्हणून पाह्यला! नको- नको--मी खालीं ठेवीत नाहीं ऑं तुला! राहूं दे माझं वाचायचंच--मी वाचायला लागलों आणि तूं रडायला लागलास तर माईची मर्जी मोडेल--त्या म्हणतील मी मुद्दाम चिमटे घेऊन तुला रडायला लावलं. आणि तेवढ्यासाठींच तर माईना मधून

मधून माझ्याजवळ तुला आणून देण्याची लहर लागत असते, हें मला माहीत आहे. मी अभ्यासांत गुंतलों असतांना माईंनीं कित्येकदां तरी तुला माझ्याजवळ आणून देऊन माझ्या अभ्यासांत व्यत्यय आणला आहे--तूं लागतोस रडायला, तुला काय कळतं आहे म्हणा !

(भय्यासाहेब येतो)

भय्याः—कां ? बाबूला घेऊन अगदीं खडा पाहरा चालला आहे ? आणि तुझ्याकडं कां हे काम आलं ?

उत्तमः--मी नेहमींच घेतों कीं त्याला ! माझ्याखेरीज अलीकडं तो रहातच नाहीं—

भय्याः—असं माई म्हणतात ना तुझ्याजवळ देतांना ! पण त्याला घेऊन उभं कशाला राह्यला पाहिजे ?

उत्तमः– खालीं ठेवला तर राह्यचा नाहीं----

भय्याः—माईचाच मुलगा तो ! केवळ तुम्हां बहीणभावंडांना छळण्याकरितां जन्माला आलेला--

उत्तमः—छे ! तसं म्हणूं नकोस ! आमचा बाबू फारच चांगल्या स्वभावाचा निघणार. माझी पूर्ण खात्री आहे !

भय्याः—असं तूं म्हणावंस--अन् मीं ऐकावं, अरे ! माईचा मुलगा--तुझा सावत्र भाऊ--

उत्तमः—होय. पण तो उत्तमच निघणार ! निदान मी त्याला उत्तम बनवीन--माझा भाऊ आहे ! रामचंद्रानीं भरताचं भूषण केलं, तसं मी माझ्या बाबूला बनवीन.

भय्याः—(हेटाळणीनें) शक्य तरी आहे का तें ?

उत्तमः---तुला अशक्य का वाटतं ! भय्यासाहेब, माझ्या प्रयत्नानं मला बाबूचा खराखुरा भाऊ होतां आलं नाहीं, तर माझ्या आयुष्यांत मी लोकबंधु कसा होणार ? (बाबू रडायला लागतो.) मला वाटतं बाबूला बरं वाटत नाहीं. नाहीं तर इतका रडायचा नाहीं.

भय्याः---तुझ्या साऱ्याच गोष्टी चमत्कारीक आहेत. तेव्हां तुझ्याबरोबर वाद घालण्यांत अर्थ नाहीं.

उत्तमः—पण पुढं बाबूला पाहशील तूं आणि मग कबूल करशील--

भय्याः—बरं, पुरे कर तुझ्या बाबूची बहाद्दरी ! मी तुझ्या बाबूचं गुण-वर्णन ऐकण्याकरितां आलों नाहीं ?

उत्तमः—मग कशाला आला आहेस ?

भय्याः—बाबूला देऊन ये, मग सांगतों.

उत्तमः—माईनीं बोलावल्याशिवाय बाबूला नेऊन देतां येणार नाहीं भय्यासाहेब ! बाबूला घेऊन मला ऐकायला येईल तूं काय सांगणार तें !

भय्याः—कमा नाहीं का ? तिच्याजवळ दे !

उत्तमः—तिला कशाला त्रास ? लिहीत, वाचीत बसली असेल नाहीं तर माईनीं काम सांगितलं असेल. ताईला कामांत गुंतविल्याखेरीज बाबू माझ्याकडे यायचा नाहीं, हें विसरलास तूं ! पण सांगणार आहेस काय तूं ?

भय्याः—मी तुला विचारणार आहें कीं, तूं आमच्या खेडेगांवीं येशील का ? मी उद्यां जायचं म्हणतों. सकाळींच तात्यासाहेबांचं पत्र आलं आहे. बरं परीक्षेची सुट्टी आहे. रिझल्ट लागेपर्यंत इथं राहून तरी काय करायचं ? माझ्या मनांतून न्यायचं आहे तुला ! कबूल करीत अस-लास तर मी अण्णासाहेबांना विचारीन. विचारूं का ? नाहीं म्हणणार नाहींत ना मला ?

उत्तमः—माझ्याही मनांतून तुझ्या गांवाला यायचं होतं पण -

भय्याः—मग पण कशाला मध्यें आलं ?

उत्तमः—पण या परीक्षेच्या सुट्टींत कांहीं प्रसिद्ध स्थळं पाह्यला जायचं म्हणून ठरविलं आहे ना आपल्या शाळेच्या मास्तरांनीं ? मग तूं तरी आपल्या गांवीं कसा जाणार ? जायचंच म्हटलं तर मग आपण तुझ्या गांवीं जाऊं !

भय्याः—हें मात्र अगदीं मी विसरलोंच होतों. तात्यासाहेबांचं पत्र आलं, आणि सर्व गोष्टी माझ्या मनांतून नाहींशा झाल्या.

उत्तमः—शिवाय, आमचा अमृतमामा नुकताच आला आहे, तुला माहीत नाहीं का ? मामा इथं असतांना आपण घरीं नसणं योग्य नाहीं !

भय्याः—हो, तेंही खरंच !

उत्तमः—आणखी मला वाटतं, आमचा अमृतमामा इथं असल्यामुळं तुझे दिवस तुला कंटाळवाणे वाटणार नाहींत !

भय्या०ः—अमृतमामांच्या सहवासांत कंटाळ्याचा प्रश्नच नाहीं ! तुझा अमृतमामा म्हणजे एक और माणूस आहे बुवा ! परवाचं दिव्याचं प्रकरण कळलं मला ! खूपच केली अमृतमामांनीं पण ! माई, केशवमामा, अण्णासाहेबसुद्धां अमृतमामांच्या तडाक्यांत सांपडले ना ? तुझी प्रत्यक्ष परिस्थिति अमृतमामांनीं किती लौकर अजमावली ! अमृतमामा--(पाहून) अरे, अमृतमामाच आले ! या मामा--अरे, अण्णासाहेब आहेत त्यांच्या पाठीमागं-- (अमृतमामा व अण्णासाहेब येतात)

अमृतः—माझी कल्पना पसंत पडली ना ! म्हणजे बरं, मीं त्या भय्यासाहेबांना पाहिलं, उत्तमानं त्यांची थोडीशी माहिती सांगितली. त्याच वेळीं माझ्या मनांत आलं कीं, आपल्या कमळीला तें स्थळ लाभलं तर-- (पाहून) कोण ? भय्यासाहेब का ? बरं झालं. उत्तम 'बाबूला आणून दे' म्हणून माईनीं हांक मारलेली ऐकायला आली नाहीं वाटतं तुला ? जा नेऊन दे. (उत्तम जातो.) अण्णासाहेब, या भय्यासाहेबांच्या संगतीनंच आपला उत्तम निवळला. त्याचं अस्थीर मन स्थीर झालं आणि त्याची तीव्र बुद्धि विद्याभ्यासाकडं वळली (अण्णासाहेब कांहींच बोलत नाहींत.) काय भय्यासाहेब, तुमचे परीक्षेचे पेपर कसे काय गेले आहेत बुवा ?

भय्याः— उत्तमाइतके चांगले गेले नाहींत कांहीं ! पण उत्तमाची संगत मला खात्रीनं परीक्षेंत पास करील !

अमृतः—वा ! आमच्या उत्तमाबद्दल भारीच अभिमान दिसतो तुम्हांला ? तुमची संगत त्याला लाभली, आणि त्याची संगत तुम्हांला फलदायी झाली, याचा मोबदला तुम्हांला मिळालाच पाहिजे. अण्णासाहेब, हे इनामदार जांवई झाले तर वावगं नाहीं ना ? भय्यासाहेब तुमचे गोत्र कायहो ? (भय्यासाहेब विचारांत पडतो.) म्हणजे माझ्या मुलीला तुम्हांला द्यायचा विचार नाहीं, अण्णासाहेबांचा विचार कमळीला तुम्हांला देण्याचा आहे. गोत्र आठवत नाहीं वाटतं ! अलीकडची मंडळी तुम्ही ! संध्या

करीत नाहीं, त्याचा हा परिणाम ! आमच्यासाठीं आपल्या वडिलांना एक पत्र जरूर पाठवा.

भय्याः—(स्वगत) अमृतमामा आमच्या विवाहाचाच घाट घालायला लागले ?

अमृतः—कांहो ! विचार कसला करतां ? पाठवाल ना पत्र ?

भय्या०ः—हो, पाठवितो-

अण्णा—इतक्यांत कांहीं घाई नाहीं अमृतमामा, सवडीनं पाठवितील ते पत्र. शिवाय आपल्याला घरांतल्या मंडळींना तर विचारलं पाहिजेना ? केशवमामा आहेत, घरची मंडळी आहेस. या सर्वांना विचारूं आणि मग काय तें ठरवूं ! शिवाय घरच्या मंडळीचं म्हणणं असं आहे कीं, उत्तमाचं लग्न कमीच्या अगोदर व्हायला पाहिजे. त्यांचं ही म्हणणं बरोबरच आहे. कारण सून घरांत आल्याशिवाय मुलगी जर घराच्या बाहेर गेली, तर घरांत मंडळींचा हात मोडल्यासारखा होतो. तेव्हां सर्व गोष्टी विचारानंच घेतल्या पाहिजेत. बाकी माझ्या मतानं भय्यासाहेबांनीं आपल्या घरीं पत्र टाकायला हरकत नाहीं. अमृत, तूं केलेल्या सूचना माझ्या ध्यानांत आल्या, त्याचसंबंधानं मी विचार करतों आहें. तुझ्या सूचना विचारांत घेण्यासारख्या आहेत यांत शंकाच नाहीं, पण सध्यां आपणांला करायचं आहे तें इतकंच कीं, घरच्या मंडळीच्या मतानं सर्व गोष्टी व्हायला पाहिजेत. पाहूं--सर्व हळूंहळूं जमेल. हो--पण माझी ऑफिसांत जाण्याची वेळ झाली आहे, बरं जातों मी. (जातात)

अमृतः—भय्यासाहेब, अण्णासाहेब काय म्हणाले तें ऐकलंत ना ? जरूर पत्र पाठवा. (उत्तम कपडे करून येतो.) कां रे, तूं कपडे करून कुठं चाललास ?

उत्तमः—दवाखान्यांतून बाबूचं औषध आणायला चाललों आहें.

भय्याः—पण, लौकर परत येशील ना ! आज अमृतमामांना घेऊन माझ्या घरीं चहाला येणार आहेस तूं ? ध्यानांत आहे ना ?

अमृतः—हो-हो बुवा ! भय्यासाहेब, आज तुम्हीं आम्हाला जरूर चहा दिला पाहिजे. कारण, आतां लौकरच तुम्ही आमचे पाहुणे होणार ! उत्तम,

आपली ‘कमळी, अन् भय्यासाहेब लौकरच विवाहबद्ध होणार’ अशी अमृत-मामाच्या गॅझेटमध्यें आज नवीन बातमी आहे !

भय्याः—(हंसून) आणि जादा मजकुरांत भय्यासाहेबाच्या लग्नाबरोबरच उत्तमाचा विवाह होणार हा मजकूर आहे, तो गाळलांत वाटतं ?

उत्तमः—छे, त्या मजकुरांत कांहींच तथ्यांश नसला पाहिजे ! भय्यासाहेब, मी व कमा, माईच्या त्रासाला कमी पडतों म्हणून लग्न करून घेऊन त्यांत तिसऱ्या जिवाची भर कशाला घालूं ? आतां ताई सुटणार म्हणून मला आनंद मात्र झाला ! शिवाय परीक्षा पास झाल्याशिवाय लग्न करायचंच नाहीं, असा मी निश्चय केला आहे !

अमृतः—देअर यू आर ! आणि म्हणूनच ही बातमी गॅझेटमध्यें प्रसिद्ध झाली नाहीं. नाहीं तर अमृतमामाची मुलगी, उत्तमाला बायको म्हणून मिळायची असतांना ही बातमी प्रसिद्ध झाल्याशिवाय राहिली असती काय ? बरं पण, जरूर पत्र पाठवा बरं ?

भय्या०:—बरं अमृतमामा, आम्ही पुढं जातों तर ?

अमृत०:—हो-हो जरूर. पुढें जाऊन स्टोव्ह पेटवून चहाची तयारी करा. नाहीं तर मलाच येऊन सर्व तयारी करावी लागणार !(उत्तम व भय्यासाहेब जातात.) (स्वगत) अण्णासाहेब मला म्हणतात, ‘ अमृत तूं सांगतोस तें सर्व मला पटतं ! ’ अण्णासाहेब, तुम्हांला सर्व कळतं, पण वळत मात्र कांहीं नाहीं; असं म्हणावं लागतं. उतार वयाच्या वाटेवर आमचे अण्णासाहेब, माईसाहेब व केशवमामा या दोन चक्रांच्या साह्यानं तयार केलेल्या संसाराच्या सायकलवर बसून झपाट्यानं निघाले आहेत ! उतार वयाचा उतार, आणि ही फॅशनेबल सायकल, यांच्या ताब्यांत अण्णासाहेब पूर्ण सांपडल्यामुळं, शेवटपर्यंत त्यांचा त्यांना कसा काय तोल संभाळला जातो याची जबर शंकाच आहे. इथं वरवर पाहिलं तर सर्व कांहीं ठाकठीक दिसतं आहे ? कारण, बंदोबस्तच तसा कडेकोट ! पण ताईच्या त्या दोन अर्भकाकडं पाहिलं, म्हणजे सावटाखालीं झाडं कशी खुरटत असतात, किंवा पारधी पाठीं लागलेल्या सशांची जी स्थिति असेल, त्याच स्थितींत माझ्या ताईचीं दोन

अर्भकं सांपडलीं असल्यामुळं चांगल्या आश्रयासाठीं जागा शोधित असल्याचं, त्यांच्या डोळ्याकडं पाहतांना मनांत आल्याशिवाय रहात नाहीं! उत्तमावरील अण्णासाहेबांचा राग अजून कमी झाला नाहीं, हे आतां तर मला स्पष्ट दिसलं. कमीला या केशवाच्या गळ्यांत बांधण्याचा माईसाहेबांचा बेत आहे, हें उत्तमानं सांगितलं, आणि त्यांच्या वर्तनावरून तोच देखावा दिसतो आहे. वस्तुस्थिति, उत्तमकमीला जगांत जगायचं म्हणजे माईसाहेबांच्या हाताखालीं मजूर व मोलकरीण या नात्यानं, नाहींतर गत्यंतर नाहीं, अशी आणिबाणीची परिस्थिति, त्या बहीण--भांवंडावर आहे. (कमला भाजीची झोळी घेऊन येते.) हें पहा त्याचं प्रत्यंतर! कां कसलं ओझं? मंडई वाटतं? मोलकरीणचं काम तुझ्याकडं केव्हांपासून आलं?

कमलाः—आपण आपल्या घरीं कांहीं आणलं, तर मोलकरणीच्या माळेंत बसवायला काय झालं? मंडई करायला मला नको का यायला?

अमृतः—हो हो! प्रॉक्टिकल नॉलेज पाहिजेच तर! अलीकडच्या मुलींनांच काय, पण मुलांनाही भराभर पुस्तकीज्ञान मिळतं. व्यवहारज्ञान कशाशीं खातात, हें पुढच्या आयुष्यांत समजत नाहीं, अशी सर्वत्र हाकाटी झाली आहे, तेव्हां त्याला आळा हा घातलाच पाहिजे! व्यवहारी ज्ञानदानाची सुरवात अण्णासाहेबांच्या घरापासूनच झाली, हें त्यांतल्यात्यांत चांगलं झालं! ‘ देशपांडे घराणं ’ या एका चळवळीमुळं हां हां म्हणतां आतां वर्तमानपत्रप्रसिद्ध होईल! पण कमे, ही क्रांति कोणाची ग?

कमलाः—यांत कसली कृति? दादाला बाबूचं औषध आणायला दवाखान्यांत जायचं होतं, केशवमामांना फुरसत नव्हती—

अमृतः—रिकामपणामुळं वाटतं?

कमलाः—म्हणून मी माईना म्हणालें--

अमृत०—कीं आज्ञेप्रमाणं ‘ मी मंडई करतें. ’ खरं कीं नाहीं? पण मंडई तरी करतां आली का? चार रुपये शेर बटाटे मिळाले का?

कमलाः—मी इतकी का वेडी आहें? शिवाय आम्हांला बाहेरच्या जगाची ओळख नको का व्हायला? कष्ट करण्याची संवय आत्तांपासूनच असलेली काय वाईट?

अमृत०—हो, कष्ट करण्याची सवय आत्तांपासून पाहिजेच आहे. पुढंमागं माईच्या कृपाप्रसादानं एकादा आचारी, पाणक्या नवरा आमच्या कमीला मिळालाच तर पुरण वाटायला किंवा पाणी आणायला कष्टाची संवय आत्तांपासूनच पाहिजे आहे तुला !

कमलाः—भलतंच कांहींतरी बोलणं मामा तुमचं ! माई कांहीं इतक्या निष्ठुर नाहींत ?

अमृत०—खरोखरच तुझ्या माईसाहेब इतक्याच निष्ठुर नाहींत ! मी आपला साधा सरळ माणूस–माईसाहेबांचा सगळा निष्ठुरपणा माझ्या ध्यानांत एकदम कसा येणार ? पण भाजीची दुसरी झोळी कुणाची ?

कमलाः—त्या प्रेमाबाई आहेत त्या, त्यांची आहे.

अमृत०—म्हणजे ! घरोघरीं भाजी पोंचविण्याची एजन्सी आहे काय तुझ्याकडे ? (संतापून) दे फेंकून ती झोळी रस्त्यावर ! शरम नाहीं वाटली त्या बाईला तुला भाजी आणायला सांगायला ? तूं काय तिची मोलकरीण आहेस ?–खरं खरं सांग कमे, असलीं हलकींसलकीं कामं तुझ्या माईसाहेबांनीं मुद्दाम होउन तुला करायला लाविलीं आहेत कीं नाहींत ? शाळिग्राम आणीत नाहीं म्हणतो भाजी ? आणि त्या केशाला काय काम असतं रिकाम्याला दुसरं ? पण तुला बोलून काय करायचं ! तुम्हांला माईसाहेब मुळींच छळीत नाहींत ना ?

कमलाः—मुळींच नाहीं. मी कधीं तसं म्हटलं आहे का ? आमच्या माई किती चांगल्या आहेत, असंच नाहीं मीं सांगितलं ? माई आम्हाला चुकूनसुद्धां—

अमृतः—छळल्याशिवाय एक दिवस रहात नाहींत म्हण ? काय ग कमे, तूं आणि त्या उत्तमानं मिळून माईच्या विरुद्ध तोंडांतून 'ब्र' काढायचा नाहीं असा निश्चयच केला आहे कीं काय ?

कमलाः—खऱ्या गोष्टीचा निश्चय कशाला करायला पाहिजे ?

अमृतः—(स्वगत) केवढी या कोंवळ्या जिवावर त्या कजाग बाईनें आपली दहशत बसविली आहे ! ओंठाच्या आंत घुटमळणारे शब्द बाहेर पडूं न देण्याबद्दल कोण या मुलीची धडपड चालली आहे ? शीलवंतीचं

लेंकरूं ! ही अशी सहजासहजीं का दाद देणार आहे ? (विचार करून) हं आतां असं करूं ! (उघड) माईनं तुला मंडई करायला सांगितलं नाहीं ना ? आपलं उगीच विचारतो !

कमलाः—नाहीं मुळींच नाहीं. मी होऊनच त्यांना म्हणाले—

अमृतः—मी माईनाच विचारतो—

कमलाः—(घाबरून) काय ?

अमृतः—कीं मंडईत जायला तुम्हीं हिला सांगितलं, का हीच गेली ? तुमच्या घरीं गडीमाणसं—

कमलाः—(एकदम मामाचे पाय धरून) नको, मामा–नको–तेवढं विचारूं नको. मी पाया पडतें–(डोळ्यांत पाणी आणून) माईना विचारूं नको कांहीं !

अमृतः—कां ? कां विचारूं नको ? माईसाहेबांनीं तुला सांगितलं नाहीं ना ? (शाळिग्राम प्रवेश करतो.) वेडे मुली, माझ्याजवळही खोटें बोलतेस ? आपल्या घरांतल्या कागाळ्या दुसऱ्याजवळ सांगूं नयेत, हे खरं पण माझ्याजवळ सांगायला कोणती हरकत ? आणि तूं सांगितलं नाहींस तर मला कळायचं रहातं असं का तुला वाएतं ? तूं नाहीं म्हणतेस उत्तम सांगतों कीं कोणत्या सावत्रआया छळी असतील त्या असोत, पण आमच्या माईवर सावत्रपणाचा आळ आहे इतकंच काय तें ! (शाळिग्रामा-कडं पाहून) दे शाळिग्रामाजवळ ती झोळी ! (ती झोळी देते.)

शाळिग्रामः—ही झोळी आणण्याकरतांच या मुलीच्या पाठोपाठ मी गेलो होतों. रोजचाच प्रकार आहे हा ! मी दारापर्यंत झोळी नाहीं घेऊं देत पण दाराच्या आंत माझ्या हातांत असलेली झोळी माईना नाहीं बघवत—

कमलाः—(त्याला दाबण्याच्या स्वरांत) शाळिग्राम—

अमृतः—आतां त्यानं काय सांगायचं राहिलं आहे म्हणून त्याला दाबतेस कमे ? आणि तो का तुझ्या दाबण्याला ऐकणार आहे ?

शाळिग्रामः—मामासाहेब, तुमच्या गांवाला तरी न्या या मुलांना चार दिवस–तेवढीच सुटका होईल त्यांची ?

अमृत– कां ?–कां
विचारूं नको ?
वेडे मुली–

अमृत०—माझा विचार तोच आहे!

कमलाः—(आनंदानें) खरंच मामा नेशील आम्हांला आजोळीं? मी येणार हं! केव्हां नेणार?

अमृत०ः—कशाला? माईच्या सुखसावलींत असतांना मी कशाला तिकडे माझ्या खेड्यांत नेऊन दुखांत टाकूं?

कमलाः—(विरमून) हें काय मामा? (उत्तम येतो) मामा, दादाला देखील घ्यायचं बरं का बरोबर? दादा, आपण आजोळीं जाणार–मामा नेतो आहे आपल्याला हो! मामा नेतो आहे आम्हां दोघांना. नेणार ना मामा? आम्ही आजोळी येणार हं. केव्हां जायचं?

अमृत०ः—(हंसून) अग पण हो! मी आत्तांच का जायला निघालों आहें! भारीच उतावळी आहेस तूं! मी तुमच्या घरीं आलों आहे, राहूं-सुद्धां द्याना मला चार दिवस! (स्वग पिंजऱ्याच्या पारतंत्र्यांतून निसटतांना, त्यांत असलेल्या पक्ष्यांना जितकी उत्सुकता वाटत असेल; तितकी उत्सुकता या मुलीच्या तोंडावर तिला न जुमानतां नाचते आहे! स्वातंत्र्य-सुखाचा केवढा प्रभाव आहे हा!–(उघड): – मग काय येणार म्हणतां माझ्याबरोबर?

कमलाः—हो, येणार म्हणजे? आम्ही आजोळीं येणारच!

उत्तमः—मलाही चार दिवस त्या गमतीच्या खेड्यांत जावंसं वाटतं—तिथलं निसर्गरम्य सृष्टिसौंदर्य कितीही पाहिलं तरी अपुरंच वाटतं!

शाळिग्राम—अरे वा! या मुलांची तर अगदीं निघण्याची तयारीच झाली! मामा कसंही करून न्याच या मुलांना आजोळाला!

अमृत०ः—ठीक आहे. उत्तम, कमे, तुम्ही माईना आणि अण्णासाहेबांना विचारून ठेवा—

कमलाः—(तोंड वाईट करून) हें काय मामा? आम्ही नाहीं विचारणार! तूंच त्यांना सांग कीं, घेऊन जातों म्हणून! आम्हीं विचारून त्याचा काय उपयोग होणार?

शाळिग्रामः—यांना जाऊं देऊन मंडई कोण करील ? बाबूला कोण घेईल ? केशवमामाची सायकल उत्तमाशिवाय कोण पुशील ? तोंडसुख घ्यावसं वाटलं, हात वळवळायला लागले, तर उत्तम कमीची माईंना पाठ कशी मिळेल ?

अमृतः०—हो,हा तर महत्त्वाचा प्रश्न आहे ! मी विचारीन, माझं काय? पण इतक्या महत्त्वाच्या कामाची जबाबदारी तुमच्यावर असतांना अण्णा-साहेब व माई, तुम्हांला परवानगी देतील ! मला तर कठीणच दिसतं आहे सध्यां सरकाराकडून हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळायलादेखील सोपं झालं आहे, इतकंसुद्धां तुम्हांला माझ्याबरोबर न्यायचं सोपं नाहीं !

शाळिग्रामः—(उत्तम आणि कमलेचीं तोंडें वाईट झालेलीं पाहून) हें काय ? मामा तुमची थट्टा करतात, एवढंही कळेना का ? तुम्हांला नेल्या-खेरीज राहणार नाहींत ? उगीच नका चिडवूं मामासाहेब, नेतों म्हणून सांगा ?

अमृत०—बरं, ज्यावेळचं त्यावेळीं पाहूं ! जायला पुष्कळ अवकाश आहे ! (उत्तमाला) अरे, आपल्याला तुझ्या त्या भयासाहेबांकडे जायचं आहे ना ? त्यानं चहाला बोलावलं आहे. चलतोस ना ?

उत्तमः—हो जाऊंया. तो वाटच पहात असेल. हें औषध माईच्याजवळ देऊन येतों —

अमृत०ः—मग शाळिग्रामानं दिलं तर नाहीं का चालणार ? नाहीं तर कमी देईल ! कां तूंच दिलं पाहिजेस ! (कमलेला) बरं कमे, जा पाहूं तूं--आम्ही कदाचित् तुझ्या भय्यासाहेबांलाही घेऊन येऊं. चहा करशील का चांगला ? पहा बरं ! चहा चांगला झाला नाहीं, तर भय्यासाहेब तुला पत्करणार नाहींत; केशवमामाच्या गळ्यांत जाऊन पडावं लागेल ! शाळि-ग्राम, आज तूंच भाजीची झोळी घरांत नेऊन दे. पाहूं या माई काय म्हण-तात त्या. (उत्तमाला) आतांच औषध नेऊन दिलं पाहिजे का रे ? मग दे, आपण लौकरच परत येऊं ? पण बाटलींतलं औषध तांबडं दिसतं रे ? डॉक्टरला सांग कीं, असलं रंगीबेरंगी औषध देऊं नका म्हणावं ! औषध शुभ्र--स्वच्छ देत जा--नाहीं तर असलं रंगीबेरंगी औषध पाहून माई

म्हणायच्या कारट्यानं विषच घातलं आहे औषधांत! सावधगिरी ठेव याबद्दल! चल मी कपडे करून येतों. (सर्व जातात)

प्रवेश ३ रा

[**स्थळः**---माईसाहेबांची खोली. केशव, माई व प्रेमाबाई बसल्या आहेत, असा देखावा.]

प्रेमाबाईः---पुरे झालं तेवढं अंगावरचं दूध. त्यांत औषध घातलंत ना? आतां जयशंकर जटाजूट म्हणून देवाचं नांव घ्या नी मधल्या बोटानं दूध हलवून बाबूला एक घोट पाजा म्हणजे त्याला बरं वाटायला लागेल. हवेत कशाला डॉक्टर नी वैद्य!

केशव०ः---(मुलाकडे पहात) पण त्याला थोडं बरं वाटतं आहे ना? बाकी प्रेमाबाईचीं टाणाटोणीं डॉक्टर--वैद्यांना ऐकायचीं नाहींत! मला वाटतं त्याला झोंप येते आहे--

प्रेमाबाईः---हं यायचीच; झोंप यायला लागली कीं दुखणं गेलं म्हणून समजावं. आमच्या पणजीजवळचीं औषध अशींच झाडामुळ्यांचीं!--पण माई अगोदर निजवा बघूं बाबूला--

माईः--असूं दे जरा त्याला मांडीवर! माझ्या किनई आतां जीवांत जीव आला!--सारखा टाळा पसरलान् त्यानं! माझा जीव बाई कसा उडून गेला (मुलाचा मुका घेते) राजा, कसं घाबरविलंस मला! (बाबूला झोंप लागते.)

केशव०ः---उत्तमाला डॉक्टरकडे जायला सांगितलं होतंस ना?--

माइः---होय, जातों म्हणून गेला आहे--कधीं येईल तेव्हां खरं!--त्याला बोलायची का सोय आहे सांगा! होईल आठवण तेव्हां येईल! त्याचं कशाला! प्रेमाबाई तुम्हांला सांगतें, ही मुलगी का आतां लहान आहे?--तिनें नको का जवळ असायला? मंडईतून भाजी घेऊन आली तेवढी, कीं झालं जसं कांहीं दिवसाचं काम! जाऊन पहा हवं तर, आतां आपली त्या पुस्तकांत नी कागदांत बसली असेल!

प्रेमाबाई:—खरंच ! शर्थ आहे तुमच्या सोशीकपणाची ! तुम्ही म्हणून सोसूं जाणें !--तुम्हीं कांहीं म्हणा,--मुलं तुमचीं कांहीं तशीं सरळ नाहींत--माझ्या-सारखं बोलूं नका तुम्हीं, पण मला सांगा, मी तुमच्या मुलांचं काय केलं आहे हो!--पण--मी जेव्हां पहातें--तेव्हां आपलं तुमच्या घरीं येतां जातां माझ्याकडे कांहीं चमत्कारिक नजरेनंच पाहातात--आणखी वर हिडिस-पणानं हंसतातही !--हें हो काय ?

माई:—तें कांहीं विचारूं नका मुलांचा उच्छृंखलपणा !--माझी मींच निभावलें आहें बरं या घरांत !

प्रेमाबाई:—पण तुम्हांला काय इतकं त्या मुलांना भिण्याचं कारण ? सडकून चांगलीं कामं सांगून करून घेत जा कीं !

केशव०:—ताई आमची भित्रीच ! आणि प्रेमाबाइ, तुम्ही पण भित्र्याच ! मला आतां समजलं, तुम्हीं आमच्या घरीं पहिल्यासारख्या कां येत नाहींत तें. आमच्या मुलांनाच भिऊन यायचं टाकून दिलं होतं ! हिंदुस्थानांतल्या स्त्रिया हाडाच्या भित्र्याच !--मी म्हणतों तें उगाच नाहीं !--तेंच इंग्लंडच्या स्त्रियांकडे पहा, जर्मनींतील स्त्रियांशीं सहवास ठेवा. पॅरिसच्या महिलासमाजांत शिरा नाहीं तर अमेरिकेंतील वनितां-वृंदाशीं परिचय करा त्या तुम्हांला भित्र्या कधींही दिसायच्या नाहींत !--त्या धीटपणाच्या बाबतींत मोठमोठ्या पुरुषांना मागें सारतील ! हेंच मीं म्हणतों तें हेंच ! आमच्या स्त्रियांच्या आंगचा भित्रेपणा गेल्याशिवाय, इतर उन्नत देशाप्रमाणें आमच्या देशांतल्या स्त्रियांना स्वातंत्र्य, समानहक्क मिळणं शक्य नाहीं !--

प्रेमाबाई:—(आनंदानें) बाई--बाई--बाई--केशवमामा कुठल्या गोष्टी बोलतील आणि कुठल्या नाहीं ! आपलं कांहीं बोला कीं, केशवमामांच्या त्यावर गोष्टी नाहींत असं कधीं व्हायचंच नाहीं !--मला तर किनई माई, केशवमामा बोलूं लागले म्हणजे ऐकतच रहावंसं वाटतं आणि त्यांच्या-जवळून हलूं नयेसं वाटतं !--काय बाई तरी मोहिनी आहे त्यांच्या बोलण्यांत ! हेंच पहा ना मी आलें त्याला किती वेळ झाला--आणि जाईन जाईन म्हणून म्हणतें पण माझे पायच निघत नाहींत इथून--

माई:—आमचा केशव आहेच तसा बोलका!–कुठलं काय आणिल नी काय बोलत बसेल! कशी त्याला चारी खंडाची माहिती मिळते नी इतकी त्याच्या ध्यानांत कशी राहते? त्याचा तोच जाणे!

प्रेमाबाई:—आहे देवाची देणगी!–बरं जातें मी! बाबूला झोंप लागली आहे ना?–उठला कीं खेळायला लागेल–लावा बघूं कुंकूं!

केशव०—ताई, चहाचा एक कप तर देशील प्रेमाबाईना!

प्रेमाबाई:—आतां का चहाची वेळ आहे? मला नको चहा–कुंकूं लावा म्हणजे झालं—

केशव०:—असं कुठं झालं आहे!–तुम्ही कुंकू लावणं जितकं महत्त्वाचं समजतां तितकाच महत्त्वाचा भाग आम्हीं चहासंबंधानें समजतों! चहाचं नांव काढल्यावर पाउल पुढें टाकणं म्हणजे गैरशिस्तच!--एक वेळ कुंकूं लावायचं विसरलं तरी चालेल त्याचं नाहीं महत्त्व तितकं आतां—

माई:—अरे, काय बोलतोस केशवा हें! (प्रेमाबाईला) चहा घ्यायला लावल्याखेरीज केशव सोडायचा नाहीं तुम्हांला! केशवा, आतां थोडा पोक्तपणा धरीत चल!--प्रेमाबाईना नाहीं तुझ्या बोलण्याचा राग यायचा! पण दुसरं नाहीं कुणी ऐकून घेणार! बरं, प्रेमाबाई, बसा अम्मळशा. मी बाबूला निजवतें आणखी मीच तुम्हाला चहा करून घेऊन येतें! केशवाची बायको येईपर्यंत त्याचं काम आहे खरं माझ्याकडे!

प्रेमाबाई:--कमीला नाहीं का चहा करायला लावीत? तिला आतांपासून असूं द्या की चहाची संवय?–म्हणजे लगीन झाल्यावर केशवमामांचा चहा करणं तिला जड जाणार नाहीं!

माई:—ती काय आज नाहीं उद्यां करील! आतांच्या वेळेला तर मला करायला पाहिजे ना? बसतां ना तुम्ही इथंच–मी आणतें चहा करून–(जाते.)

प्रेमाबाई:—आतां न बसून काय करूं? (केशवकडे पहात) केशवमामा मला जर सोडीत नाहींत तर आतां नाहीं म्हणायचं म्हणजे रानटीपणा व्हवयाचा! आपण आतां कमीशीं करा लग्न म्हणजे हा चहा करायचा माईना त्रास तरी नको—

केशवः—आमच्या राणीच्या हातचा चहा केव्हां मिळेल म्हणून उत्सुकता तर खूप दिसते ! बोलावूं त्या वेळेला आपल्याला म्हटलं !

प्रेमाबाईः—(तिरव्या नजरेनें पहात) होईल का पण राणीच्या राज्यांत आठवण ?

केशवः—अशी शंका तरी कां आली ?

प्रेमाबाईः—कां ? शंका यायला कांहींच कारणं नाहींत का ?–कमीशीं लग्न व्हायचं ठरल्यापासून दुसऱ्या माणसांची आठवण बुजत चालली आहे हें कुणाला कळतच नसेल जसं कांहीं ?—मी मुळीं या घरीं यायचच सोडून देणार आहें—

केशवः—कां ?—मुलांच्या भीतीनं कीं काय ?—प्रेमाबाई, असं भलतंच कांहीं तरी मनांत नका आणीत जाऊं ?—आमच्या ताईनं कधीं परकीपणा दाखविला आहे का ?

प्रेमाबाईः—नाहीं हो मुळींच नाहीं ! पण मला मुळीं या घरीं यायचंच नाहीं !

केशवः—कां ?--काय झालं ?

प्रेमाबाईः—कालच्या माहेरपणाला माझी काकू गुलाबाचं फुल पाठवून देणार आहे, म्हणून मी घरीं मोठ्या तोंडानं सांगितलं होतं--

केशवः—(आठवण करून) हो--हां हो- हां ! प्रेमाबाई, माफ करा-हें मीं अगदींच विसरलों ! अहो, आठ दिवस झाले तुमचा तो जिन्नस माझ्या खिशांतच आहे. मला अगदींच कसा विसर पडला पहा ! पण आठ दिवसांत तुमची माझी गांठ तरी कधीं पडली ?--(खिशांतून फूल काढतो) हा पाहिलांत तुमचा जिन्नस ? या घरीं येणार नाहीं म्हणून आतां नाहीं ना निश्चय करणार ?

प्रेमाबाईः—मी रागावलें नव्हतें. सहज आपली आठवण केली.शिवाय मुंबईला जातांना दोनशें रुपये माईनीं दिले होते, हें कळलं, त्यावेळींच मी मनांत समजलें—

केशवः—मी आतां हें हातांत नाहीं देणार-—

प्रेमाबाईः—मग ?

केशव:—मी माझ्या हातांनीं आपल्या बुचड्यांत खोंवणार.

प्रेमाबाई:—मी नको कधीं म्हटलं होतें--

केशव:—(बुचड्यांत फूल घालतो) काकूंनीं माहेराहून पाठविलं म्हणूनच सांगणार ना ?

(एका बाजूनें उत्तम औषध घेऊन व दुसऱ्या बाजूनें माई चहा घेऊन येते)

उत्तम:—माई, हें बाबूचं औषध–

माई:—इतक्या लवकर सोडलं का डॉक्टरनं ? बाबूची काळजी तुला कशाला असेल ? तुमच्या तो डोळ्यांत सलायचाच !--तुम्ही बाबूला मारायला बसलां आहांत रे !- उगीच नाहीं तिकडून बोलणं होत--जा--जा–कुठं गांवांत पाटीलकी करायची राहिली असली तर उरकून या जा. संध्याकाळीं हपीसांतनं येणं झालं म्हणजे पुढं उभे करून विचारीन कीं चिरंजीव या पुढें असेच वागायचे का ?--औषध आणलं म्हणे ! ओतून टाक तें नेऊन-- जा म्हणतें ना येथून--(उत्तम जातो.)

केशव:—(स्वगत) पाहिलंच अखेर कारस्थानं !

प्रेमा०:—(स्वगत) मला तरी कुठली बुद्धि सुचली कोण जाणे ! आतां माई तरी काय म्हणतील ?

माई:—(प्रेमाबाईकडे पाहात) हां--प्रेमाबाई घ्या हा चहा–

प्रेमा०:—माई, आम्हीं तुमचा शेजार उद्यांपासून सोडणार आहों ! तुमच्या पेठेंतसुद्धां राहणार नाहीं.

केशव:—-आमची मुलं हंसतात म्हणूनच का ? अहो उद्यांच्या उद्यां त्या कारस्थ्यांचा बंदोबस्त करतों, एवढी काळजी हवी कशाला ?

माई:—तरी मीं म्हणत होतें कीं--या कारस्थ्यांची गय करून उपयोग नाहीं म्हणून प्रेमाबाई ! तुम्हीं थोडं मनावर घ्या आणि आम्हांला मदत करा--

केशव:— उद्यांच्या उद्यां कारस्थ्यांना घर सोडायला लावूं या (डोकें खाजवीत) अजून अजबशी युक्ति निघेना, अण्णासाहेबांना पटली पाहिजे ती ! त्यांनीं होऊन त्याला घराच्या बाहेर घालविला पाहिजे--

माई:—युक्ति पण युक्ति निघाली पाहिजे !--अगदीं जालीम वीष ! तें वीष त्या कारट्यालाच काय पण त्याचें रक्षण करणाऱ्याच्याही अंगांत भिनलं पाहिजे. त्या कारट्याचा कैवार घ्यायला त्याचा मामा राहिला आहे ना !---त्याच्या अंगाचा भडका झाला पाहिजे! मग पाहूं दे बहिणीच्या मुलांना कसा राखतो तें ! माझी फजिती केल्याचं तो विसरला असेल, पण मी विसरलें नाहीं !—केशवा, तूं त्याला एकदां तरी फजीत केलं आहेस का रे ?

केशव:—-त्याला तशी अजून संधिच आली नाहीं. (स्वगत) त्यानं आज भर चव्हाट्यावर माझी शोभा केली हें सांगण्यांत कांहीं शोभा नाहीं. (उघड) त्या पोरट्याला धुळीचे दिवे दाखविले म्हणजे त्याच्या त्या घमेंडखोर मामाची फजितीच ती !—युक्ति सांपडेना अजून !

प्रेमाबाई:--मी सांगेन युक्ति त्याला !—मी म्हणतें तसं जर झालं तर बघतां बघतां अण्णासाहेबांच्या मनांतून हीं मुलं उतरतील. आणखी त्यांना देशोधडीला लावल्याशिवाय दुसरा मार्गच नाहीं, असं अण्णासाहेब कबूल करतील !

केशव:—असली अजब युक्ति निघाल्यावर आम्ही कां ऐकणार नाहीं !

माई:—तुमच्या युक्तीनं उत्तमाचा नाश सफाईनें झाला तर प्रेमाबाई तुमच्या रूपानं मला अंबाबाई प्रसन्न झाली असं समजून मी तुमची खणानारळानं ओटी भरीन ! तुम्ही सांगतां त्याप्रमाणं केलं तर तें कारटं मेलं नाहीं, तरी या घराला कायमचं अंतरेल ना ?

प्रेमा०—शंकाच नाहीं !

माई:—मग सांगा तर !

प्रेमा०:—उत्तमाबरोबर कमीचाही बंदोबस्त झाला पाहिजे.

केशव:—(गोंधळून) तिचा काय बंदोबस्त करायचा ? तिला घराबाहेर घालवणार कीं काय ?

माई:—तिचा बंदोबस्त मी करतें ! तिकडच्या पाठीमागें लागून तिला केशवाच्या गळ्यांत बांधतें. मग तिची नको काळजी करायला ! पण

त्याचा पक्का बंदोबस्त झाला पाहिजे. होईल ना पक्का बंदोबस्त? अगदीं पक्का!

प्रेमा०:—अगदीं पक्का–अगदीं पक्का बंदोबस्त! तुम्ही नका सोडूं कमळीला. उत्तमाच्या बंदोबस्ताचं काम माझ्याकडे लागलं. अगदीं पक्का बंदोबस्त (चोहींकडे पाहून) काम करायचं तें इथं नाही सांगत. चला स्वयंपाकघराकडे तिकडेच सांगतें. (तिघेंही जातात. शाळिग्राम येतो.)

शाळिग्रामः—बंदोबस्त! पक्का बंदोबस्त! किती धडपड केली, तरी सगळं ऐकायला मिळालं नाहीं! बंदोबस्त!–कारस्थ्यांचा बंदोबस्त! माई-साहेब, अशा भयंकर कल्पनांनीं तुम्हांला पछाडलंच ना अखेर? नीट सगळं ऐकायला मिळालं नाहीं! तरी मला संशय येतांच झाडाला पाणी घालायचं सोडून कानोसा घ्यायला धांवलों! आतां याच्यापुढें मात्र ऐका-यला जाण्याचा प्रयत्न करणं ठीक नाहीं. बंदोबस्त अं! पण यापेक्षां आणखी काय ऐकायचं? हें त्रिकूट–ह्या उतावळ्या भावंडांना ही शेजारीण येऊन मिळाली असं दिसतं! उत्तम-कमळीचा पक्का बंदोबस्त करणार! तसला भयंकर प्रसंग त्या मुलांवर येणार, मग मी म्हातारपणीं या घरीं कशाला राहिलों? मी आतां काय करूं? (अमृतमामा प्रवेश करतो)

अमृत०—म्हातारबुवा, काय पाहतोस असा वांकून तिकडे? कसली टेहळणी चालली आहे?

शाळि०:—(अमृताचे पाय धरून) मामासाहेब, कसंही करून माईच्या जाचांतून या दोन मुलांना सोडवा, इतकीच माझी विनंति आहे.

अमृत०:—मी इथं आल्यापासून तूं रोज मला हेंच सांगतो आहेस! यांत काय विशेष आहे? पण मी तुला असं विचारीत होतों, कीं असा मध्येंच उभा राहून कानोसा कसला घेत होतास?

शाळि०:—तेंच तर मामासाहेब मी तुम्हांला सांगतों आहें? नाहीं, आतां त्या बहीणभावंडांचे हाल पहावत नाहींत या म्हाताऱ्या डोळ्यांनीं! कांहीं मनावर घ्या. अहो यांच्यापुढं या घरांत मुलांची धडगत नाहीं बरं!

अमृत०:—तूं अगदीं विचित्र प्राणी आहेस बघ शाळिग्राम! काय झालं तें नीट मला सांग तरी!

शाळि०:—काय सांगूं मामासाहेब ? घरांतल्या गोष्टी तुम्हांला दिसत नाहींत ?

अमृत०:—माईसाहेबांच्याबद्दल तूं सांगतो आहेस का ? अरे, हें चालायचंच ! सावत्रपणाच्या संबंधांत असले प्रकार कुठंही असायचेच ! त्याला काय करायचं ? बारीकसारीक गोष्टीकडे लक्ष देऊन भागत नाहीं शाळिग्राम ! मुलांचं नशिबच तसं त्याला कोण काय करणार ? बरं मला तसं कांहीं विशेष दिसत नाहीं–माई तशा कांहीं वावग्या नाहींत !

शाळिग्रामः—नाहीं हो मामा ! तुम्ही अजून डोळे उघडून पहात नाहीं ! बारीकसारीक गोष्टीकडे लक्ष कोण देईल ? पण मामा, ब्रह्मांडाला आग लागण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला आहे. आतां मनांतल्या मनांत राहवत नाहीं ! मामासाहेब, या दोन पोरक्या पोरांकरितां माझा जीव ओढतो आहे ! लोकांचे काबाडकष्ट उपसण्याची ताकद माझ्या अंगांत राहिली नाहीं, पण मी इथं कां राहिलों ? या दोन पोरांचे--उत्तम--कमळीचे पाय भुईला नीट लागावे म्हणून ! मामा, अजून घरांतल्या प्रकाराकडे लक्ष द्या-- माई साध्या नाहींत बरं ! मामा, उत्तम--कमळीच्या आईनं--माझ्या अन्नदात्या माउलीनं, मामा, प्रत्यक्ष तुमच्या बहिणीनं, मरणाच्या वेळीं मला जवळ बोलावून सांगितलं, कीं अण्णासाहेबांना ऑफिसच्या कामामुळं मुलांच्याकडे लक्ष द्यायला वेळ मिळायचा नाहीं, तूं माझ्या मुलांचा सांभाळ कर ! मामा, काय सांगूं, माझ्याकडून त्या दोन मुलांना सांभाळण्याचं वचन घेतलं, तेव्हां तिला बरं वाटलं. मी त्या मुलांच्यासाठीं इथं जीव गुंतविला आहे ! नाहीं तर माईसाहेबांच्या चाकरीला केव्हांच रामराम ठोकला असतां ! त्याच मुलांवर आतां कोणता भयंकर प्रसंग येणार आहे परमेश्वर जाणे !

अमृत०:—म्हणजे !–असं झालंय् काय विशेष ?

शाळिग्राम०:—आणखी विशेष काय व्हायचं ? 'कारट्यांचा पक्का बंदोबस्त--' हे माईच्या तोंडचे शब्द या कानांनीं दोन क्षणापूर्वी ऐकले.

अमृत०:—असं म्हणतोस ?--माईच्या तोंडचे शब्द !

शाळिग्रामः—होय मामा, खोटं कशाला सांगूं ? म्हणून म्हणतों, माई

मुलांचा पक्का बंदोबस्त करणार. माई मुलांना मारणार--मामा, मुलांना वांचवा; या सावत्र आया काय करतील? सावत्र मुलांना मारतील,--घरंदारं मातीला मिळवतील,--कुळाचा लौकिक, अब्रू घालवतील आणि साऱ्या दुनियेला आग लावून सोडतील! मामा, मुलांना पाठीशीं घाला!

अमृत०:—वेडा आहेस शाळिग्राम, असं व्हायचं नाहीं!--मुलींच काळजी करूं नकोस! शाळिग्राम, तूं मुलांवर इतकं प्रेम करतोस, तेव्हां तुझं प्रेमच त्यांचं रक्षण करील. तूं सांगतोस तसाच जर खरा प्रकार असेल तर मी लक्ष दिल्याखेरीज कसा राहीन?-मी कांहीं म्हटलं तरी माझे डोळे उघडे नसतात, किंवा मला कांहीं समजत नाहीं असं समजूं नकोस--माईची वागणूक माझ्या पूर्ण ध्यानांत आहे.

शाळिग्रामः—मामा, एकट्या माईवरच नाहीं, तर त्यांच्याबरोबर केशवमामा व प्रेमाबाई--माईची मैत्रीण—आहेत.

अमृत०—मला माहीत आहे तें! तूं म्हणतोस तसंच असेल तर तुझे कान व डोळे उघडे ठेव. माझे आहेतच! बरं, उत्तम, कमा कुठं आहेत पहा. (शाळिग्राम जातो.) सावत्रपणाच्या बाबतींत घराण्याचा नाश कसा होतो, हें शाळिग्रामासारख्या अडाणी म्हाताऱ्याला समजतं आणि त्याचं मन तळमळतं! परंतु सावत्रपणाची परिस्थिति उत्पन्न करणाऱ्या शहाण्यासुरत्या लोकांच्या ध्यानांत ही परिस्थिति येऊं नये, किंवा त्यांना कळूं नये, ही दुर्दैवाची गोष्ट नव्हे काय? ज्यांना स्वतांच्या कुटुंबाची वस्तुस्थिति ओळखत नाहीं, त्यांना जगांत काय चाललं आहे, हें तरी काय कळणार? अण्णासाहेबांच्या घरांत उत्तम--कमीचे हाल कुत्रा खात नसेल, ही केलेली कल्पना समक्ष पाहतांना अक्षरशः खरी ठरली. अण्णासाहेबांच्या हातून उत्तम--कमीचं कल्याण केल्याखेरीज माझ्या मनाला स्वस्थता कशी येणार? (खिन्न झालेला उत्तम घरांतून येतो.) उत्तम, नर्व्हस झाला आहेस! डोळे भरून आले आहेत!

उत्तमः—(धांवत येऊन अमृताला मिठी मारून) मामा, काय सांगूं तुला? (हुंदका देत) मामा—

अमृत०:—अं हं!--कांहीं सांगूं नकोस! (स्वगत) दुःखाकष्टाची

भानगड दिसते आहे. (उघड) तुझं दुःख सांगून मला दुःखी कां करतोस ? तुझं दुःख घालवायला आलेला मी सदानंदी माणूस--मलाच दुःखी कर !--तुझं दुःख ऐकायला तुझी कमी, तुझा भय्यासाहेब आहेतच ! माझ्यासमोर कसा आनंदी असत जा ! जा, इतक्यांत भय्यासाहेब येणार आहेत. त्याला बसायला सांग, मन शांत कर--जा, (उत्तम जातो.) गेला ! जा, म्हणायचा अवकाश, मुकाट्यानं गेला. सात्विकतेचा केवळ गाभा ! पण ह्याची आबाळ झाल्यानं केवळ सोशीकपणाखेरीज कोणचाच गुण त्याच्या आंगीं राहिलेला नाहीं. पण असं होऊन काय उपयोग ? बाळांनो ! तुमची ही दीनावस्था दूर केल्याखेरीज हा तुमचा अमृतमामा केव्हांही परत जाणार नाहीं ! (जातो.)

प्रवेश ४ था

[**स्थळ**:—अण्णासाहेबांची खोली. अण्णासाहेब आजारी आहेत. शाळिग्राम पाय चेपतो, असा देखावा.]

अण्णा०:—आतां असं कर, तें पांघरूण आंगावर घाल. टेबलावरचं तें थर्मामिटर आण--आणखी अमृताला इकडे पाठवून दे. अन् तूं जा घरांतल्या उद्योगाला. (शाळिग्राम जातो.) या तापानं तर अगदीं पाठ घेतली आहे; कांहीं एक सोसेनासं झालं, ऑफिसचं काम, संसाराचा व्याप--मी असा आजारी पडलों, म्हणजे मला भीतिच वाटायला लागते. आजारी पडतांच त्या आजारांतून आपण नीट होऊं काय ?--असाच प्रश्न पुढें उभा राहतो आणि मग, जर नीट झालों नाहीं, तर, माझ्या पाठीमागं, माझ्या मुलाबाळांचं, बायकोचं कसं होईल ? त्यांचा संभाळ कसा, आणि कोण करील ?--आपल्या संसाराची जमविलेली घडी विसकटणार ?—(थर्मामिटर लावलेला काढून पाहून) किती तीन--साडेतीन डिग्री ताप माझ्या अंगांत ! आतां मी कसचा वांचतों ?--(अमृतमामा प्रवेश करतो, त्यास थर्मामिटर दाखवून) पाहिलास अमृत ताप ? साडेतीन डिग्री आहे--आतां मी यांतून कसा वांचणार !

अमृतः—अण्णासाहेब हा मलेरिया फीव्हर आहे!--हा यापेक्षां जास्त चढला तरी भ्यायचं कारण नसतं त्याला? तुमच्या या पुण्यांत आजकाल ड्रेनेजमुळं मलेरियानं ठाणं दिलं आहे. त्यामुळं असं होतं--मलेरिया फिव्हरला भ्यायला कशाला पाहिजे? वीस ग्रेन क्विनाईन घेतलं कीं ताप पसार!--तुम्ही अगदीं घाबरूं नका!

अण्णा०:—नाहीं, आतां धीरच निघत नाहीं. ऑफिसची ती दगदग, महिन्यांतून एकदोन वेळ या तापाचं बिऱ्हाड, माझं उतारवय झालेलं, मनाला धीरच निघत नाहीं.

अमृतः—तरी पूर्वींची माणसं दुखण्याला काटक म्हणतात! अण्णा-साहेब, खरंच घाबरायला नको!

अण्णा०:—तें टेबलाचं पलीकडलं ड्रावर उघड. त्यांतून वर ठेवलेली तेवढीं पाकिटं काढ. मला तुला त्यांतलं कांहीं दाखवायचं आहे. मला असं आजारानं पछाडलं, म्हणजे माझ्या जीविताचा भरंवसा मला वाटत नाहीं. म्हणून कोणाजवळ तरी दाखवून ठेवावं, सांगून ठेवावं, असं वाटतं. अनायासं तूं इथं आला आहेस. मी माझ्या पाठीमागं सर्वांची व्यवस्था कशी कशी करणार आहे, तें तुला दाखविलं म्हणजे बरं–(अमृत ड्रावर उघडून पाकिटं काढून आणतो) हां, तीं पाकिटं काढ, मीं आपल्या वुईलचा ड्राफ्ट केला आहे, तो पहा, म्हणजे तुला कळेल कीं, मी उत्तमाचं कांहीं नुकसान केलं नाहीं. आनंदी मला सोडून गेल्यावर आणि तिनं उत्तम-कमा मागं ठेवल्यावर लौकिकदृष्टया पुन्हां नवा संसार थाटण्याच्या भानगडींत मीं पडायचं नाहीं. पण त्या शिवाय तरणोपाय काय होता? माझीं मुलं कोणाच्या दारांत नेऊन उभीं करायचीं होतीं? मी ऑफीस संभाळायचं कसं, आणि संसार सांभाळायचा कसा? पहा नीट मसूदा वाचून पहा, मी पुनः संसार थाटला, तरी आनंदीच्या मुलांना मीं नव्या संसाराच्या नादांत नांगवलं नाहीं, हेंच तुला दिसेल. शिवाय दैवयोगानं माझी मंडळीही कांहीं गैर मिळाली नाहींत, तूं पहातोच आहेस!

अमृतः—(उईल वाचीत) छेः छेः! माई तशा मुळींच गैर नाहींत. आणि तुम्हीं तुमच्या मुलांचं अकल्याण तरी कां कराल?

अण्णा०:—पण लोक म्हणायचे ना? नव्याच्या नादीं लागलेला नंदीबैल म्हणून लोक बोटं दाखवायला कमी करतील का? लोकांनीं म्हटलं तर त्याचं कांहीं नाहीं, पण तुझ्यासारख्या नात्यागोत्यांच्या माणसांनीं म्हणूं नये-त्यांतून तूं उत्तमाचा मामा आहेस, तुला माहित असलेलं बरं. मी जें काय केलं, तें तुला माहीत असलं आणि स्वर्गात माझी आनंदी संतुष्ट झाली, म्हणजे मग मला कुणाची पर्वा नाहीं! वाचलंस ना सगळं? आहे ना ठीक?

अमृत०:—आपण वावगं कां कराल? उत्तम तुमचा, कमला तुमची, आणि बाबूही तुमचाच! आपल्या मुलांचं नीटनेटकं करायला बापाला तिसऱ्यानं सांगायला पाहिजे कशाला?

अण्णा०:—पण गांवांत बभ्रा तर आहे ना माझ्या घराचा? सावत्रपणाची बाजू—

अमृत०:—लोकांचं त्यांत काय जातं? आपापल्या सोयीप्रमाणें प्रत्येकजण करीत असतो झालं! (उघडलेले कागद पाकिटांत घालीत असतां एका पाकिटांत कोऱ्या कागदाची घडी घालतो.) बरं, माई म्हणजे तशा सावत्रपणाला समजण्यासारख्या नाहींत—

अण्णा०:—परमेश्वरानं इथपर्यंत तर ठीक आणलं आहे. आतां पुढच पुढं! (उत्तम औषध घेऊन येतो)

अमृत०:—आणलंस औषध? अगोदर एक भाग दे पाहूं आणखी अण्णासाहेबांची प्रकृति नीट होईपर्यंत औषधाची व्यवस्था तूंच करीत जा. हे कागद टेबलाच्या ड्रावरांत नेऊन ठेव. (उत्तम औषध देतो. अण्णासाहेब घेतात. उत्तमाची कागदाकडे नजर जाते. 'मृत्यु पत्राचा मसुदा' हीं अक्षरें पाहून चपापतो व कागद ड्रावरमध्यें ठेवतो.) अण्णासाहेब, आतां थोडा वेळ डोळा लागूं द्या, म्हणजे घाम येऊन ताप उतरेल, आणि बरं वाटेल!--पुन्हां काय दोन तासांनीं, दुसरा भाग द्यायचा ना रे? (उत्तम 'होय' एवढेंच उत्तर देतो.) बरं जा. कमीला अण्णासाहेबांचं खायला करायला सांग--माई देवाला गेल्या होत्या, त्या आल्या का बघ!

(उत्तम जातो.)

अण्णा०:—मंडळी येईपर्यंत बैस वाटेल तर वाचीत–पहातों मी डोळा लागला तर ?--(झोंपतात. अमृत वाचीत बसतो, तोंच माईसाहेब प्रवेश करते.) कित्ती उशीर झाला माई तुम्हांला ?–अण्णासाहेबांना ताप आलेला माहीत नाहीं वाटतं ?--ऑफिसांतून आले, तेच डोकं बांधून आले!

माईः—आहे मेलं नेहमींचंच ! कुठवर त्याचे सोपस्कार करायचे ! महिन्यांतून चार दोन वेळां ताप नाहीं असं नाहीं !--बरं, औषध तरी दिलं का इकडं ?- केशव कुठं गेला ?--मला कोणीच कसं कळवायला आलं नाहीं ?--कमीला तरी पाठवावयाची होती ?--केशव, अरे केशव !

अमृत०:—केशवमामा नाहींत–त्यांची केवढी जंगी सभा आहे शहरांत !-ते इथं कसे असतील ?

माईः—उत्तम तर घरीं नसायचाच !–तो बसला असेल त्या भय्यासाहेबांचं डोकं धरून !

अमृत०:—त्याचं डोकं धरून !–म्हणजे ?–दुखत होतं कीं काय त्याचं डोकं ?–बोलला नाहीं कांहीं तसं तो !–तसं असेल तर उत्तमाला त्याच्याकडं अगोदर पाठविलं पाहिजे. त्याचं इथं कोण आहे ?–मित्रानं मित्राला साह्य केलंच पाहिजे. मग पाठवूं का उत्तमाला त्याच्याकडं ?

माईः—अमृतमामाची आपली थट्टाच जिथंतिथं ! औषध दिलं का इकडं ?

अमृत०:—आम्हीं दिलं. पण ज्याचीं तीं माणसं जवळ असलीं म्हणजे बरं ! (अण्णासाहेब तोंडावरून पांघरूण काढतात.)

अण्णा०:—झोंपच येत नाहीं !–अमृत, असं करीनास, उत्तमाच्या हातून नीट नाहीं व्हायचं, केशवमामाही नाहींत. तेव्हां तूंच डॉक्टरकडे जा आणि एकदां डॉक्टरांना माझ्यापर्यंत घेऊन ये. मला एकदां डॉक्टरनीं समक्ष पाहूं देत.

अमृत०:—(जायला निघतो.) हा निघालोंच !–माई, आपण आहांत ना इथं ? (जातो.)

माईः—(अण्णासाहेबांच्या जवळ जाऊन) इतकं घाबरायला काय

झालं ?—हा थंडीचा ताप आपल्या मागं नेहमींचाच लागला आहे—किती भ्यायचं पण—आपणच घाबरल्यावर दुसऱ्यांनीं कसा धीर धरायचा ?

अण्णा०:—तसा कांहीं मी भ्यालों नाहीं !--आणि तुम्हांला तरी घाबरायला काय झालं ?--माझं कांहीं बरं वाईट झालं--

माई:—(मध्येंच थांबवून) हें काय हें ?—असलं काय तें अभद्र बोलायचं ?—मी नाहीं कांहीं आपल्याला बोलूं द्यायची हं असं वेडं वाकडं?—एवढ्याशा आजाराला इतकं भ्यायचं ?

अण्णा०:—तसं नव्हे, म्हटलं माझं बोलणं आपल्या लक्षांत आलं नाहीं ! बाबूचं अन् उत्तमाचं नीट करून ठेवा म्हणून तुम्हींच आमच्या पाठीमागं नेहमीं लागतां ना ?-तें करून ठेविलं आहे. तें टेबलाचं ड्रावर उघडा. अशा बघता काय माझ्याकडं ?—केव्हां तरी नीटनेटकं करायचंच, तें करून ठेवलं आहे. उघडा तें ड्रावर—

माई:—पण मी त्याचं आतां नांव तरी काढलं होतं का ?

अण्णा०:—तुम्ही नाहीं नांव काढलं. पण मला काढलं पाहिजे ना नांव ?—आणि मी असा आजारी झालों म्हणजे मला तें जाणवतं ! घ्या त्यांतलं पाकीट काढून--असूंद्या तुमच्या जवळ. पुढं मागं वेडावांकडा प्रसंग आला, उत्तम तुमच्या कह्यांत नाहीं राहिला, तर त्या कागदाप्रमाणं सरकारदरबार तुम्हांला नीटनेटकं करून देईल--(माई मुकाट्यानें ड्रावरांतील पाकीट घेते. चुकून मुख्य पाकीट तेथेंच राहतें आणि कोरा कागद घातलेलें पाकीट माईच्या हातांत जातें.) झालं ना तुमच्या मनासारखं ?--आम्हीं केव्हांही मरायला आतां आहे ना तुमची परवानगी ?

माई:—वाईटसाईट बोलून घ्यायची संवयच लागलेली, तिथं माणसानं काय करायचं !--मी आपलं सहज केव्हां तरी म्हटलं असेल, तें अशा वेळीं काढायचं ? असलीं कुत्सित बोलणीं बरीं पुरुषानांच शोभतात. बरं, औषध द्यायचं आहे का आतां ?--कांहीं खायला आणलं करून तर खायचं होईल का ?--आणूं का ?

अण्णा०:—तेंच मी सांगणार होतों. कमा कांहीं तरी धडपड करीत बसली असेल चुलीजवळ. पण तिच्या हातानं नीट नाहीं व्हायचं--तेव्हां

तुम्हींच आणा जा कांहीं करून--तुम्हीं याल तोंपर्यंत अमृतमामा डॉक्टरला घेऊन येईल--

माई:—पण तोंपर्यंत झोंपेचा प्रयत्न तरी करायचा !--(माई जाते.)

अण्णा०: —परमेश्वरानं याही स्थितींत माझा संसार कसा अगदीं सुरळीत चालविला आहे. सावत्रपणाच्या कचाट्यांत सांपडलेलीं घराणीं, माझ्या घराइतकीं सुखासमाधानांत असलेलीं कोणाच्या पाहाण्यांत नसतील. तेव्हां परमेश्वराचे मी आभारच मानतों ! खरं पाहिलं तर माझ्या घरांत काय उणेपणा आहे ?-- त्रयस्थ पाहुणा, अमृत तो सुद्धां कबूल करतो ! याहून संसार सुरळीत तो कसा असायचा ? (पडदा पडतो.)

प्रवेश ५ वा

[**स्थळ:**—उत्तमाची खोली. उत्तम सचिंत बसला आहे, जवळच कमला आहे, असा देखावा.]

कमला:—कां रे दादा ? तुझं तोंड कां उतरलं आहे ? सांग सारे ! असा गप्प कां बसला आहेस ? काय झालं ? कुणी बोललं का ? माई कांहीं म्हणाल्या होय ?

उत्तम:- कांहीं नाहीं -

कमला:—होय. खोटं सांगतोस मला ! कांहीं नाहीं झालं, तर तुझं तोंड कां उतरलं आहे ? हो, कांहीं तरी झालं आहे !

उत्तम:-काय सांगूं ? खरोखरच कांहीं झालं नाहीं !

कमला:—नाहीं म्हणून मी कशी ऐकेन ? सकाळपासून तूं आनंदांत होतास ! कांहीं तरी झाल्याखेरीज का तूं दिलगीर झाला आहेस ?

उत्तम:— (स्वगत) हिला काय झालं म्हणून सांगूं ? (उघड भारीच तूं ताई हट्टी आहेस बघ ! कांहीं जर झालंच नाहीं तर तुला काय सांगायचं ?

कमलाः—नाहीं ना तुला सांगायचं ? नाहीं ना सांगत ? नाहींच सांगणार तूं ? मी तुझी बहीणच नव्हे ! (डोळ्यांत पाणी आणते.)

उत्तमः—हें काय ? ताई, तूं रडायला लागलीस ?

कमलाः—नव्हे ना मी तुझी बहीण ? दादा, तुझं दुःख तूं मला सांगणार नाहींस ! तूं दुःखी असणार अन् मी आनंदांत हंसूं खेळूं ? नव्हेच मी तुझी बहीण—

उत्तमः—खरंच म्हटलं तर कांहीं झालं नाहीं ! पण काय असेल तें असो, सकाळपासून मला आपलं वाटतं कीं, आपल्यावर कांहीं तरी संकट येणार आहे !

कमलाः—असं वाटायला काय झालं कारण ?

उत्तमः—काय तेंच कांहीं कळत नाहीं, पण सकाळीं माईनीं तसे उद्गार काढल्यापासून—

कमलाः—बोलल्या ना माई तुला ? म्हणूनच–म्हणूनच ! मग कुणी बोललं नाहीं अन् कांहीं झालं नाहीं कसं म्हणालास ? काय म्हणाल्या माई ?

उत्तमः—मला बाबूचं औषध आणायला उशीर झाला–(स्वगत) तिथला प्रकार मला हिला कसा सांगतां येणार ? (उघड) उशीर झाला म्हणून संतापल्या आणि 'बाबू तुमच्या डोळ्यांत सलतो आहे, तुम्ही त्याला मारायला बसलां आहांत'!–असे काळीज भाजून टाकणारे शब्द त्यांनीं उच्चारले ! त्यावेळीं माईची मुद्रा, केशवमामाचा कटाक्ष आणि प्रेमाबाईच्या पापणींतील पाणी हें जेव्हां मीं पाहिलं, तेव्हां, आपल्यावर आकाश कोसळून पडणार–आपल्या पायाखालीं भरून ठेवलेले सुरुंग आत्तांच उडणार–आपल्यावर दशदिशांनीं एकदम छापा येऊन पडणार, असं वाटून जीव आंतल्याआंत गुदमरूं लागला ! कांहीं केल्या मनाला स्वस्थताच येईना !–मनाची कशीही समजूत केली, तरी आपलं वाटतंच आहे, आपल्यावर कांहीं तरी संकट येणार !

कमलाः—एवढंच ना ?–मग कांहीं विशेष नाहीं !–आपला अमृतमामा आहे, तो कांहीं आपल्यावर संकट येऊं द्यायचा नाहीं, ही नाहीं का तुझी

खात्री ?-एवढ्यातेवढ्या गोष्टी तूं जिवाला लावून घेतोस, म्हणून असं होतं!

उत्तमः – तें खरं, पण माईनीं विनाकारण असं कां म्हणावं ?–आम्हीं असं काय केलं ? (भय्यासाहेब येतो.)

भय्याः०—काय चालला आहे बहीणभावंडाचा विचार ? कुणी काय केलं म्हणतोस ? छे बुवा, आज कांहीं तरी विशेष झालेलं दिसतं! तुझा असा उतरलेला चेहरा, निदान अमृतमामा इथं आल्यापासून तरी मी कधीं पाहिला नाहीं ! मामा कुठं आहेत ?

उत्तमः -- मामा इतक्यांत येतील बाहेरून सकाळपासून तुझी वाटच पाहात होते. बसवून घे, म्हणून सांगितलं आहे बाहेर जातांना !

भय्या०ः—मामांची भेट घेतल्याशिवाय नाहीं जात-बरं, पण काय झालं तें नाहीं सांगितलंस ? मला सांगण्यासारखं नाहीं का ?

उत्तमः—तुला न सांगायला काय झालं ? ताई, मी खिन्न झाल्याशिवाय कसा राहीन ?—माझ्या हृदयाचे तुकडे तुकडे झाल्याशिवाय कसे राहातील ? भय्यासाहेब, काय सांगूं तुला ?-एकादे वेळीं इतकं असह्य होतं, कीं पुन्हां घर सोडून जावं असं सुद्धां मनांत येतं !

कमलाः—तूं तसं म्हणतोस दादा, आणखी तुम्हां पुरुषांची गोष्ट निराळी असते. घर सोडावयाचं म्हटलं, तर तें तुम्हांला शक्य असतं, पण आम्हीं बायकांनीं रे काय करायचं –आम्हीं कसे हाल काढावयाचे ?

भय्या०ः—पण माईसाहेब म्हणाल्या काय ?

उत्तमः—त्या शब्दांचा पुनरुच्चार करायचा म्हणजे जिभेला जडपणा येतो. अंगांतली शक्ति कुठं तरी निघून जाते ! ते शब्द माझ्यानं आतां उच्चारवत नाहींत!

भय्या०ः—(कमलेस) तूं सांग काय म्हणाल्या माई ?

कमलाः –(स्वगत) आतां मी काय सांगूं ? आणि कसं सांगूं !

उत्तमः --भय्यासाहेब, एकाद्या क्षुल्लक कारणावरून माईनीं म्हणावं काय, कीं 'माझा बाबू तुमच्या डोळ्यांत सलतो आहे--तुम्हीं त्याला मारायला बसलां आहांत' मला असं कधीं तरी वाटेल का ? त्या बालकाबद्दल अभद्र कल्पना मला शिवेल तरी कशी ? असं माईच्या मनांत कसं

आलं नाहीं ? भय्यासाहेब, माईचे ते कर्णकटु शब्द माझ्या शरीराचा भडका करीत आहेत.

भय्या०:—सावत्रपणाच्या सत्रांत हें कांहीं म्हणण्यासारखं महत्त्वाचं नाहीं ? -तुझ्या डोळ्यांत माईचा बाबू सलत नसला तरी तूं माईच्या डोळ्यांत खुपूं नयेस, असं आहे का ?--अरे, चोराच्या मनांत चांदणं !

उत्तमः—तें खरं. पण माझ्याबद्दल अशी शंका माईना कां यावी ? सावत्र झाला, तरी बाबू माझा भाऊ आहे ना ? भावाचं पाठबळ परमेश्वरानं पाठीशीं बांधलं असतां, क्रूरपणानं त्याचा अव्हेर कोण करील ? मग माईना अशी कुशंका कां यावी ?

भय्या०—उत्तमा, तूं इतका बुद्धिमान् असतां, मला या वेळीं, तूं अगदीं वेडा आहेस, असं म्हणावं लागतं. आपल्या मुलाला वाटणीदार—त्यांतून तो सावत्रांतला असावा, असं कोणाला तरी वाटेल का ? तूं बाबूला पुढं कांहीं लाभूं देणार नाहींस, भाऊबंदकी माजेल, तूं सर्वस्व गिळंकृत करशील --

उत्तमः—शिव-शिव ! कोण ती अमंगळ कल्पना ! भय्यासाहेब मी इतक्या हलक्या मनोवृत्तीचा आहे, अशी माईनीं कल्पना तरी कशी केली असेल ?

कमलाः—दादा, अशी कल्पना करणं काय कठीण आहे ? जगात तरी काय असतं ? श्रीरामचंद्रासारखा सर्वगुणसंपन्न सावत्र मुलगा, आपल्या भरताकरितां कैकयीला नकोसा झाला नाहीं का दादा ? ध्रुवबाळासारखं गोजिरवाणं मूल, आपल्या बापाच्या मांडीवर कौतुकानें खेळायला गेलं असतां, तें सावत्रमातेच्या लाथेनं उलथून दिलं, तें तरी कां म्हणून ? मग दादा तुझी गोष्ट कशाला ? तुम्हीआम्हीं आजच्या काळांतलीं मुलं आहोंत !

भय्या०:—(स्वगत) शाबास कमले तुझी ! आमच्या देशांतील माणसं सात्विकवृत्तीचं पोषण होण्याकरितां अशा रीतीनं आपलीं मनं तयार करीत असतात !

कमलाः—दादा, रामचंद्राला जें भोगावं लागलं, ध्रुवबाळाला ज्या

वेदना सहन करावा लागल्या, त्याचा भाग तुझ्याही वांटणीला आला आहे, तो नको का तुला उचलायला ?

भय्या०:—उत्तम, कमा म्हणते तें काय खोटं आहे ? कांहीं काळपर्यंत तरी सहन करायला नको का हें ?

उत्तमः—पण मी नाहीं म्हटलं आहे कुठं ?–आत्तांपर्यंत काय सहन केलं नाहीं ?–आजकाल काय भोगीत नाहीं ? भय्यासाहेब, पुढंही मला त्रास सहन केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, हें मी जाणून आहें, त्याला माझी तयारी आहे आणि म्हणूनच मला वाईट वाटतं. श्रीरामचंद्राचा आदर्श माझ्यापुढं आहे, ध्रुवबाळानं तयार केलेला राजमार्ग मला माहीत आहे, इतकंच नव्हे, तर महाभारताचा नायक जो भीष्म त्यानं आजन्म ब्रह्मचर्यव्रत आचरण्याची प्रतिज्ञा करून ती कां पाळली, हेंही मी जाणतों. त्या पुराणप्रसिद्ध महाभागांची योग्यता जरी मला नसली, रामचंद्रासारखा वनवास भोगायला मी तयार नसलों, ध्रुवासारखी उग्र उपश्चर्या करण्याची धमक मला नसली, सावत्रभावाला आणि त्याच्या मुलाबाळांना त्रास होऊं नये म्हणून भीष्माप्रमाणं मी ‘ आजन्म ब्रह्मचर्यव्रत पाळीन ’ म्हणून प्रतिज्ञा जरी केली नाही, तरी माईच्या बाबूला–माझ्या भावाला–अण्णासाहेबांनीं आपलं सर्वस्व द्यावं, मी त्यांतल्या एका कवडीलासुद्धां मन दाखविणार नाहीं, असं माईच्यासमोर कबूल करीन, हवं तर लिहून देईन !–अफाट जग समोर आहे, मी माझ्या बुद्धिबळावर आणि मनगटाच्या शक्तीवर माझ्या आयुष्यांत कर्तबगारी करीन— (अमृतमामा प्रवेश करतो.)

अमृतः—थँक्स ! थँक्स ! थँक्स ! चालूं दे-उत्तमा, तुझा वाग्विहार असाच चालूं दे ! मी तुला त्याबद्दल थँक्स देतों--चालूं दे, मी तुला थांबवीत नाहीं ! यावेळीं माझ्याऐवजीं माई किंवा केशवमामा आले असते, तर त्यांनीं मात्र तुला एकदम सबूर म्हणून सांगितलं असतं. निदान त्यांना वाटलं असतं, कीं उत्तम एकाद्या नाटकांतील जोरदार नक्कलच पाठ म्हणतो आहे !

भय्या०:—मुलांचीसुद्धां थट्टा करतां मामा ? उत्तम सांगत होता, त्यांत खोटं काय आहे ?

अमृतः—मी कुठं खोटं आहे म्हणतों? त्याची बुद्धिमत्ता चांगली आहे--तो हुशार आहे--बोलतो चांगला! पुढं मागं बडा वक्ता होईल, पण अशी बेजबाबदार व्याख्यानाची पद्धति काय कामाची?

भय्याः—(कोटाचा वरचा खिसा चांचपीत) म्हणजे तुमचं म्हणणं काय, कीं होणाऱ्या छळाची दाद मागायला कुठं जागा नसली, तर मनाच्या समाधानाकरतां, स्नेहांसोबत्यांजवळ बोलून, जड झालेलं अंतःकरण हलकं करायलासुद्धां मुलांनीं धजूं नये?

अमृतः—माझं म्हणणं ध्यानांत घेतलं नाहीं तुम्ही? बोलायला चोरी असायचीच. अद्वातद्वा बडबडणाराला भाषणबंदीच्या कायद्याची माहिती नसावी काय? बोलायला पाहिजेच! पण त्या बोलण्याला शिस्त पाहिजे. शिस्तीच्या बोलण्याखेरीज तुमचं कोण ऐकणार? खरं बोलायचं म्हणजे आमची प्रजा शरीराप्रमाणं मनानंही कमकुवत झाली आहे. आमच्या प्रजेजवळ अण्णासाहेबांच्या गृहराज्यांतल्या उत्तम--कमीजवळ, (कमीला) कायग कमे, तूं अजून इथंच उभी? आज भय्यासाहेबांना तुला पाह्यला म्हणून मी मुद्दाम बोलावून आणलं आणखी तूं अजून इथंच? तशी तुला ते नेहमीं पाहतातच पण आज त्याच्याकरितां स्पेशल चहा तयार करून आणशील कीं नाहीं? (जायला निघते) अग, हें बघ, भय्यासाहेबांना घ्यायच्या कपावर ' लव्ह मी '! अशीं अक्षरं आहेत कीं नाहींत नीट पाहून ठेव हं! (ती लाजत जात). हं, मी काय म्हणत होतो भय्यासाहेब? हं! अण्णासाहेबांच्या राज्यांत, माईच्या सत्तेखालीं, आमची प्रजा, बुद्धिमान आहे, होतकरू आहे, पण दुबळी आहे. चळवळ करण्याची धमक या प्रजेच्या अंगीं नाहीं! वास्तविक विचार केला असतां, सनदशीर चळवळ करायला कोणती हरकत आहे? आमची प्रजा, दुसऱ्याच्या ओंजळीनं कोठवर पाणी पिणार? ' स्वयंनिर्णया' चं तत्व प्रस्थापित करण्याच्या हक्क आहे, हें माहीत असतांना, आणि दयाळू अण्णासाहेब माईसाहेब यांच्या सारख्यांचा अंमल चालू असतांना, आमच्या प्रजेला भ्यायचं कारण काय?

भय्याः—(हंसत, खिशाजवळ हात नेत) तुमच्या या विनोदी भाषेतच उलट विचारायचं म्हणजे माईच्या राज्यांत प्रजेला दाबांत ठेवण्या

करितां सुधारलेल्या शस्त्रांचा उपयोग चालू आहे, त्याला भाल्याशिवाय कसं चालणार ?

अमृतः—म्हणून शेवटपर्यंत निःशस्त्र प्रतिकाराची चळवळ थोडीच उपयोगी पडणार आहे ! काय रे उत्तम, मी म्हणतों तें खरं कीं नाहीं ?

उत्तमः—(स्वगत) असं इन्डिरेक्टली सांगण्यांत मामांचा हेतु आहे का कांहीं ? माझ्यावर कोसळणार असलेल्या संकटाचा सुगावा लागला तर नसेल ?

अमृतः—अरे, बोलत कां नाहींस !--भय्यासाहेब, आमच्या प्रजेच्या अंगीं यावा तसा बोल्डनेस अजून आला नाहीं, हेंच खचित ! अरे, ज्याचं त्यानं स्वतःच्या पायावर उभें राहण्याइतकी शक्ति दाखविली म्हणजे दुसरा चालतां येण्यासाठीं हात देतो.

उत्तमः—(स्वगत) खात्रीनं दग्याफडक्याची सूचना आहे ही !

अमृत०ः—तें कांहीं नाहीं, भय्यासाहेब, या पांगळ्या प्रजेला आपणच पहिल्यांदां पुढं ओढल पाहिजे. त्याशिवाय त्यांच्यांत अवसान यायचं नाहीं--आतां तुम्हीं असं करा, आहे यांतली अर्धी प्रजा तुम्हीं आपल्या राज्यांत सामील करून घ्या. कमलेला तुम्हीं आपलीशी केलीत--अरे हो, आलं का आपल्या वडीलांकडून पत्र--अण्णासाहेबांनीं परवां पुन्हां मला विचारलं त्याबद्दल ?

भय्याः—(पत्र काढून हातांत देत) आज दुसऱ्याच डिलिव्हरीला आलं!

अमृतः—(पत्र हातीं घेऊन) अरे वा ! पत्र हातीं पडतांच तुम्हीं धांवत आलां म्हणायचे !–यावरून मजकूर तर अनुकूल दिसतो आहे. तुमच्या विनंतीला वडीलांनीं कबुली दिली तर ?–हेंच आहे ना पत्रांत ?

भय्याः—वाचा म्हणजे समजेल.

अमृतः—(पत्र वाचीत) बरं, हुंड्याबद्दल कांहीं उल्लेख केला आहे काय? हो, तुम्हीं आहांत इनामदार लोक. आमचे अण्णासाहेब आहेत गरीब–

भय्याः—हुंड्याकरितां वधूपक्षाला नाडून, जगाकडून 'हाच मुलाचा बाप' म्हणवून जगानं बोटं दाखवावीत, इतक्या कोत्या विचारांचे माझे वडील नाहींत.

अमृतः—शाबास !- आनंद आहे !--या आनंदाच्या भरांत, माझी भाची जर सवत होणार नसती, तर माझ्या दोन मुलींपैकीं, एक आपल्याला खुषीनं देऊन, दुसरी तिच्यावर दक्षणा म्हणून देण्याचं अभिवचन याच बैठकीला मी दिलं असतं ! (कमला चहाचे भरलेले कप घेऊन येते. तोंपर्यंत मामा पत्र वाचून संपवितो.) ठीक, समजला मजकूर आपल्या पत्रांतला ! बरं, आतां आपला विचार काय ? स्पष्ट कळूं द्या संकोच नको आहे—ही मुलगी तुमच्यासमोर उभी आहे ! हिला लिहितां वाचतां चांगलं येतं, तुम्हांला माहितच आहे--शिवाय मंडई चांगली करते, चार रुपये शेर बटाटे आणते- दहा रुपये तोळा साखर आणते–

कमलाः—(लाजून) मामाची आपली नेहमीं थट्टाच !

अमृत०: —हो !--ही वेळ आपल्या उभयतांच्या वाङ्‌निश्चयाची अतएव गंभीर आहे. यावेळीं गांभिर्यच पाहिजे !--थट्टा विनोद नाहीं कामाचा !— (चहा पीत) पण भय्यासाहेब, तुमच्या भावी वधूला चहा नाहीं साधला ! नाहीं ?--या अलीकडच्या बायकांना चहासुद्धां नीट करतां येत नाहीं, आणि म्हणे पार्लमेंटांत या स्त्रियांना मताधिकार पाहिजे !--पण जाऊं द्या तें ! काय ठरविला विचार भय्यासाहेब तुम्हीं ?

भय्याः—मी काय ठरविणार विचार ? बी. ए. झाल्याशिवाय या विवाहाच्या भानगडींत पडूं नये, एवढाच माझा विचार असला तर असायचा!

अमृत०:—हरिभाऊ आपट्यांची, ‘ पण लक्षांत कोण घेतो ? ’ कादंबरी अगदीं पाठ केलेली दिसते ?--म्हणे, बी. ए. झाल्याशिवाय भानगडींत पडायचं नाहीं ? ‘ बी ए. ’ चं अन् लग्नाचं कांहीं नातं आहे कीं काय ?— अहो, नाडलेल्या प्रजेला संकटांतून सोडवायचं, हा मुद्दा तुम्ही कसें विसरतां ?

भय्याः —मामांच्या पुढं बोलण्याची सोयच रहात नाहीं !

अमृत०:—मग झालंच म्हणा कीं ‘ शुभ मंगल सावधान ! ’ (कमला लाजून उभी राहते.)

उत्तमः—हें झालं मामा पण पुढं कसं व्हायचं ? माझा विचार ताई केशवमामांना द्यावी हा आहे, त्याचं काय करणार ? माई दुसऱ्याचं चालूं देणार नाहींत !

अमृत०:—अण्णासाहेबांच्या दरबारांत आजकाल माझं वजन कमी नाहीं कांहीं! त्याची नको दुसऱ्याला काळजी! माईसाहेब सत्ताधारी आहेत, केशवमामा सत्ता गाजवायला तयार आहेत, पण मी तुम्हा प्रजा-पक्षाचा पुढारी–हंसूं नका असे–तुम्हां लोकांचा कैवारी, या गृहराज्यांतल्या प्रजेचा हा 'लोकमान्य' आज अण्णासाहेबांच्या दरबारीं 'राजमान्य' ही आहे हें विसरूं नका! लोकमान्यांची वाणी व प्रयत्न केव्हांही अन्यथा होणार नाहींत! (सर्व आनंदानें हंसतात, तोंच केशवमामा प्रवेश करतो.)

केशव:—(मंडळी हंसतात तें न बघून) अमृतमामा, तुम्ही या मलांतच मिसळलां आहांत का?

अमृत०:—केशवमामा, मी मुलच आहें माझ्या आईबापाचं!

केशव:—(त्रासीकपणानें) थट्टा राहूं द्या भलत्या वेळीं! मी तुम्हांला विचारतों कीं, अण्णासाहेबांच्याजवळ कोणी आहे कीं नाहीं? ते आजारी असतांना तुम्हांला त्यांच्याजवळ नुसतं बसायलासुद्धां होत नाहीं म्हणजे काय? मला बाहेरचीं महत्वाचीं कामं असतात, तेव्हां माझी गोष्ट सोडून द्या, पण तुम्हीं आजाऱ्याजवळ कां असूं नये म्हणतों मी! कमी इथं, उत्तम इथं. एकटी ताई काय काय म्हणून करील? असं नका बुवा करीत जाऊं! चला बरं, अण्णासाहेबांच्याजवळ जाऊन दोन घटका बसूं. उत्तम, औषध आणलंस का आजचं? नसलं तर आण जा बरं, (स्वगत) ठीक आहे. आज सावजें जाळ्यांत अडकताहेत का पाहूं या!

अमृत०:—चुकलं बुवा आमच्या हातून. क्षमा करा. निघालों मी अण्णासाहेबांकडे. आपल्यालाही वेळ आहे का बसायला? कीं सभा आहे कुठं? भय्यासाहेब या आतां? उत्तम, औषध आण जा–कमे, अण्णासाहे-बांना कांहीं खायला करायचं असेल तर कर जा. चला पाहूं केशवमामा–

(जातात.)

प्रवेश ६ वा

[**स्थळ**:--अण्णासाहेबांचा दिवाणखाना. अण्णासाहेब गादीवर बसले आहेत, अमृतमामा शेजारच्या टेबलावरील मासिकें चाळीत आहे, माई एका बाजूस उद्योग करीत बसली आहे, केशवमामा इझीचेअरवर वर्तमानपत्र वाचीत आहेत, असा पडदा उघडतो.]

अण्णा०:—घरांतल्या मंडळींनीं गेल्या चार दोन दिवसांत काय कल्पना काढली आहे, कळली नाहीं तुला अमृत? तूं काल घरीं जायला हवं असं माझ्याजवळ म्हणालास--कालच तुझ्या घरचं पत्र आलं आहे नाहीं का तुझं?

अमृत०:—हो कालच आलं, आणि म्हणूनच जायची गडबड करावी म्हणत होतों. येऊन बरेच दिवस झाले, तेव्हां थोडी काळजीच वाटायला लागली होती.

माई:—(सलगीच्या थट्टेनें) घरीं जाण्याची कसली काळजी अमृतमामा?

अमृत०:—नाहीं माई, लागला आहे यापेक्षां आणखी जर अवधी लागला तर माझी बायको, सिध्या रीतीनं मला घरांत घेईल किंवा नाहीं, हीच काळजी, दुसरं काय! चार कच्चीं-बच्चीं आहेत घरीं! बाकी, नाहीं गेलों आणखी महिना दोन महिने तरी चालेल म्हणा!

अण्णा०:—नाहीं ना कांहीं तसं?--मग झालं तर! तुला बहुतेक जावं लागेल म्हणूनच आमच्या मंडळींनीं माझ्याजवळ विषय काढला होता!

माई:—खरं सांगायचं, म्हणजे मामा आल्यापासून, आम्हांला फार बरं वाटलं! आले, राहिले, मन मोकळेपणानं घरांत वागले, मला तर बाई भारीच बरं वाटलं मामा! खरंच तुम्ही रहा ना महिना दोन महिने? तुम्ही राहिलेले आम्हांला किती चांगलं वाटतं म्हणून सांगूं!

अमृत०:—(स्वगत) खात्रीनं मी इथून केव्हां निघून जाईन असं या बाईला झालं आहे! (उघड) मलाही इथं आलों तेव्हांपासून तुमच्या वर्तनानं एक दिवसही माझ्या ताईची आठवण झाल्यावांचून राहिली नाहीं! (स्वगत) दोघींच्या स्वभावांत किती तफावत म्हणून! (उघड) शिवाय

केशवमामासारख्या थोर माणसांचा सहवासही अनायासं लाभला! मोठा मजा आला बुवा!

माई:—आमचा केशव आहेच तसा मनमिळाऊ! तो नेहमीं म्हणतो कीं, अमृतमामासारखा निर्मळ व गमत्या माणूस पहायला देखील मिळायचा नाहीं!

अमृत०:—(स्वगत) स्तुतीचा मारा चालविला आहे माझ्यावर. पण चोराचीं पावलं चोरच हुडकून काढतो! (उघड) केशवमामा ना?— चांगलेच कर्तबगार निघाले, समाजांत त्यांनीं आपलं वजन हलकं नाहीं ठेवलं? शिवाय सरकारदरबारांत चांगलंच वजन आहे-(स्वगत) पोलिसांत!

केशव०:—(अमृताची खोटी स्तुति न समजून) मामा, माझी पोझिशन् मला इतक्या लौकर वाढवितां येईल, याबद्दल माझी मलाच कल्पना नव्हती! पण काय असेल तें असो, देशसेवेचं वारं माझ्या मनांत शिरलं आणि मीं प्रत्यक्ष कार्याला सुरवात केली मात्र, तो केव्हां यक्षिणीची कांडी फिरली, आणि माझी पोझिशन् हां हां म्हणतां वाढली, मला कळलंही नाहीं! मी कार्य करूं लागलों, 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही माझी वृत्ति बनली, आणि काय सांगू मामा, (स्वगत) आतां बोलून बोलून चीत करतो या खेडवळाला!—(उघड) जेव्हां मी विश्वकुटुंबी बनलों, तेव्हां मला माझ्या श्रमाचं कांहीं एक वाटेनासें झालं. माझ्या पॉकेटांतील हजार हजार रुपये सार्वजनिक संस्थांकडं 'देणग्या' म्हणून देतांना मला विशेषच आनंद होऊं लागला—

अमृत:—(स्वगत) अण्णासाहेबांच्या तिजोरींतील रक्कम जायची-तुला कशाला वाईट वाटेल? (उघड) तेंच सांगतों ना मामा, पुढं मागं तुम्हीं तुमच्या देशाचं खात्रीनं कल्याण करणार मामा!

केशव:—(हुरळून) अशी तर माझी मनापासून इच्छा आहे— आमच्या लोकांच्या योग्य तक्रारी सरकारच्या कानावर घालून त्यांचं कल्याण मला करतां येईल, ही तर माझी उमेद आहे!

अमृत:—स्तुत्य आहे—आपण थोडक्याच काळांत 'नामदारी' पटकावणार! हरकत नाहीं—आमच्या नात्यागोत्यांत 'नामदार' व्हायला

पाहिजेच होतं कोणी तरी! 'असलं कांहीं आमच्या उत्तमानं करावं असं मला वाटे एके वेळीं!—पण तसा कांहीं रंग दिसत नाहीं मामा त्याचा?

माई:—नाहीं, आमचा उत्तम ना? केशवासारखा नाहीच व्हायचा तो!

अमृत:—(स्वगत) आणि नकोच तो!

माई:—मागंच केशवानं तें ओळखलं आहे, अन् म्हणूनच मी इकडच्या पाठीशीं लागले होते कीं, उत्तमाचे दिवस उगीच फुकट कशाला घालवायचे ते? स्वतःची प्रकृति अशी खालावत चाललेली—मधून मधून दुखणीं बहाणीं आहेतच, तेव्हां आपल्याच वशिल्यानं उत्तमाला द्यावा चिकटवून हपीसांत! तुम्ही आहांत इथं. उत्तमाची कसलीशी परिक्षा झालीच आहे. भाचा मिळवता झालेला तरी पहा एकदां!

अण्णा०:—आणखी माझ्याही मनानं असंच घेतलं आहे. मला कुठं होते ही संसाराची दगदग!—तेव्हां आमच्या साहेबांला देईन चिठी कीं, 'माझा मुलगा आहे, त्याला अन्नाला लावा' त्याच्यावर टाकावं संसाराचं ओझं हलके हलके!

अमृत:—(चित्रमय जगत्चा अंक वाचीत असतां एकदम हंसतो.)

अण्णा०:—कांरे हंसलास अमृत?

अमृत:—या नोव्हेंबर १९१८च्या चित्रमयजगत्च्या अंकांत "आयुष्यांतील कर्तव्याची निवड" म्हणून एक लेख आला आहे, त्यांतील बोल्ड् टाइपांतील वाक्यें आणि लेखप्रसंगांतील विनोदी चित्रं पाहून मला हंसू आलं!-दोन विचार एके वेळीं कसे जमतात, हेंही माझ्या हंसण्याला दुसरं कारण होतंच!

केशव०:— काय आहे तो लेख?-पाहूं द्या तरी?

अमृत:—(अंक उघडून दाखवीत) उपजीविकेच्या साधनांची व्यवस्थित सिद्धता करण्याचं सोडून, 'कारकुनीच्या' जागेसाठीं रस्त्यानं धांवपळ करणारांची ही अतोनात गर्दी—तसंच जन्मभर 'दिवाणगिरी' करणारा फर्डा म्हातारा, आणि भावी आयुष्यांत बडा शेट होणाऱ्या चपळ पोराची तागडी तोलण्याची ऐट—नोकरदाराचा मुलगा नोकरदारच झाला पाहिजे! त्याखेरीज नोकरदारींत स्वतः अनुभवलेलं सुख मुलाला कसं सम-

जणार ? महिन्याच्या पहिल्या तारखेला श्रीमंत, पंधरा तारखेला दरिद्री, आणि महिन्याच्या शेवटीं पूर्ण कर्जबाजारी !–नोकरदारांशिवाय हा अनुभव कसा येणार ?–अण्णासाहेब, उत्तमाला जरूर नोकरीची चिठी द्या !

माई:—पण मुलाचा विचार घेतला पाहिजे ना ?

अमृत०:—यांत मुलाचा विचार घेण्याचं कारणच नाहीं !-त्याला विचारलं, तर तो सांगेल, मला आपलं शिक्षण पुरं करायचं आहे—इथलं शिक्षण संपल्यावर--परदेशीं विद्या संपादनास जाण्याचा माझा बेत आहे. तुम्हीं नसला मदत करीत, तर मी माझ्या मामाकडे जाईन. मामाकडे भाचा आला म्हणजे मामाला म्हणावं लागेल, कीं, तूं आपलं शिक्षण कंप्लीट कर. तुला कोणाकडून सपोर्ट होत नसेल, तर मी तुझ्याकरतां 'ॐ भवती' करीन, पण तूं विलायतेला जा-तुझी बुद्धिमत्ता चांगली आहे ! तेव्हां नकोच, मुलाला विचारण्याच्या भानगडींत नकोच पडायला !–अण्णासाहेब, उत्तमाला द्याच साहेबांकडून नौकरी—

अण्णा०:—तुझा अभिप्राय अगदींच विरुद्ध पडला ?–बरं आहे, मी आहें, तोंपर्यंत मीच भोगतों कष्ट झालं !

केशव०:—तुम्ही म्हणतां तितकं उत्तमाचं शिक्षणाकडे लक्ष दिसत नाहीं मामा ?--मी पाहतों आहे ना अलीकडं ?--गेल्या महिन्यांत शाळेची पायरी चढलेला मी उत्तमाला पाहिलं नाहीं !

अण्णा०:—अरे पण, उत्तमाच्या शाळेला सुट्टी आहे ना ?

केशव०:—(स्वगत) अरे हो, तें माझ्या ध्यानांत नाहीं ! माझीच फजिती झाली म्हणायची !

माई:—कां असेना ? उत्तम शिकला तर तें आह्मांला नको का आहे ? त्याचं चांगलं व्हावं, असंच आपणाला करायचं !–तुह्मीं पहातांच मामा आल्यापासून ! मुलांना आह्मीं वाईट नाहीं ना वागवीत ? मुलं दुसऱ्याचीं का आहेत ?–खरं सांगा तुम्ही मला. मी मुलांना कधीं पांच बोटं लावलीं आहेत, का कधीं दाताआड जीभ घातली आहे ! आतां माणूस आहे, माणसाला राग आहे, बोलतंय रागाच्या भरांत माणूस एकादा शब्द— तुमची बहीण असती-मुलांची आई असती तर नसती का कधीं बोलली ?

अमृतः—छे छे, माई, तें का आम्हांला समजत नाहीं ? मी आल्यापासून पाहतोय ना रोज तेंच !

माईः—तर्शी म्हटलं तर आमचीं मुलं देखील देवगुणी. माझा शब्द कधीं खालीं पडूं देत नाहींत. नाहीं तर जगांत मुलं आहेतच--सावत्रपणांतले प्रकार आपण जगांत काय थोडे पाहतों आणि ऐकतो ? मी देवाजवळ सदा सर्वकाळ नवस करतें, तें एवढ्याचसाठीं बरं अमृतमामा, कीं देवा, माझ्या मनांत मुलांचं कांहीं वांकडं आणूं नकोस !

अमृतः—(स्वगत) आज मुलांची देखील मनमुराद तारीफ चालविली आहे !

अण्णा०: —माझी औषध घेण्याची वेळ झाली आहे नाहीं ? (घड्याळांत पाहून) हो झालीच. मुलगा विसरला काय ?

माईः—बसला असेल वाचण्याच्या नादांत--दुर्लक्ष झालं असल— (आंत पाहून) उत्तम, अरे उत्तम--बाळ औषध द्यायची वेळ झाली आहे ना ? (केशवाच्या कानाशीं) प्रेमाबाईनं सांगितलेलं नाटक याच वेळीं करूं या का ? पण नको, आणखी थोडा वेळ जाऊं दे. (उघड) आमचीं मुलं शहाणीं व्हावींत, त्यांचा नांवलौकिक व्हावा-धनदौलत त्यांनीं कमवावी, मुलंबाळं होऊन त्यांचा संसार सुखाचा व्हावा, असं आम्हांला वाटतं, नी तसं होण्याकरितां आम्हीं खटपटही पण करतों !

केशव०:—माझी तर अशी इच्छा आहे कीं, उत्तमानं माझ्या खांद्याला खांदा भिडवून देशाकरतां कार्य करायला पुढं यावं-मी जसं करतों--

अमृतः—(स्वगत) परमेश्वरा, उत्तमाच्या हांतून याच्यासारखं कांहीं होऊं देऊं नकोस ! (उघड) तें खरं आहे, मामा, तें खरंच आहे !

(उत्तम येतो.)

माईः—अरे औषध द्यायचं आहे ना ? वेळ झाली आहे !

उत्तमः—नाहीं, आजचे भाग चार चार तासांच्या अंतरानं द्यायचे असं सांगितलं आहे डॉक्टरांनीं.

अमृत०:—आतां ताप किती आहे पहा बरं ? (उत्तम अण्णासाहेबांना थर्मामिटर लावायला देतो.) अरे, अण्णासाहेबांच्या जवळ थोडं बसावं—

असं परक्याप्रमाणं काय करतोस ? जवळ बसून पाय चेपावेत, थोडी कंबर धरावी, गडीमाणसं असलीं म्हणून काय झालं ? स्वतःच्या हातानं वडिलांची सेवा केली तर काय बिघडेल ? बैस तिथं (उत्तम अण्णासाहेबांच्या जवळ बसतो.) (स्वगत) माईच्या चेहऱ्यावरून तिच्या मनाची सारखी चलबिचल चाललेली दिसते ! मुलांच्या बंदोबस्ताच्या तयारींत आहेत ! असंच असलं पाहिजे. त्याशिवाय अशी लाघवी भाषा सुरू नाहीं व्हायची ! दुष्टांची जिव्हा अमृतासारखी भाषा बोलूं लागली कीं समजावं, मागून हलाहलाचा प्रयोग होणार ! सावध आहें मी म्हणावं !

माई:—(केशवाच्या कानांत हलकेंच) अजून कांहीं मेलं जुळेना मनासारखं ! या मेल्याचा ठाव सांपडत नाहीं ! मेला बोलतोय गोड, पण त्यावर फसून उपयोगी नाहीं ! सावधगिरीनंच काय करायचं तें करायला हवं--आपलं पहिलं तर हुकाविलंच ! जाऊंदे, कारटं असं नाहीं, तर तसं मरेल ! पण त्या कारटीची व्यवस्था तर माझ्या मनासारखी होईल ? (उघड) बरं कमीच्या लग्नाचं काय करतां मामा ? हें मी तुम्हांला विचारणार होतें !

अमृत०:—(स्वगत) इकडे वळला कां मोर्चा आतां ?--असो. (उघड) कमीच्या लग्नाचं मी काय करणार ?--तुम्ही तिच्या आईच्या ठिकाणीं आहांत—अण्णासाहेब वडील आहेत--

माई:—माझ्या मनांतून होतं यंदांच तिला पिवळी करायची !

अमृत०:—तसं असेल तर चांगलंच झालं ! तुमची तयारी असल्यावर नवरा मुलगा एका पायावर तयार आहे !

केशव०:—(स्वगत आनंदानें) अस्सं !-तुझी भाची माझी बायको तर होऊं दे; मग सांगेन कसं काय आहे तें !

माई:—मी तेंच म्हणत होतें—तुमच्या बरं लक्षांत आलं !—तुम्हांला पसंत आहेना नवरा मुलगा ?—कमीचा अन् त्याचा जोडा चांगला शोभेल ना?

अमृत०:—उत्कृष्ट ! अगदीं—लक्ष्मीनारायणासारखा !

माई:—होय ना ?-बरं झालं बाई !—मग काय ठरवायचं म्हणतां ?

अमृत०:—ठरवायचं म्हणजे ?—मी केव्हांपासून त्याच खटपटींत आहे.

मागंच नाहीं का अण्णासाहेबांना सुचवून ठेवलं ? कबूल असल्याचं त्यांचं काल पत्र देखील आलं !

केशव०:—(स्वगत) आँ ! म्हणजे ?

माई:—कुणाचं पत्र ?

अमृत०:—पत्र !–भय्यासाहेबांच्या वडिलांचं–कबूल आहेत ते कमळीला करून घ्यायला. (माई, केशव खजील होतात.)

केशव०:—(स्वगत) अरे चोरा ! असा डाव घातलास काय ?

माई:—(स्वगत) पहा ग बाई कसा पाताळयंत्री आहे मेला !–मला वाटलं आमचा केशवच पसंत पडला याला !

अण्णा०:—काय म्हणतोस, भय्यासाहेबांच्या वडीलांचं–तात्यासाहेब इनामदारांचं पत्र कमीला करून घेऊं म्हणून आलं !–म्हणजे चांगलंच झालं म्हणायचं ?

माई:—(स्वगत) इकडे तर शुद्ध साभ असायचं !–चट्दिशीं वळले आपले !-पण मीं ऐकलं पाहिजे ना ?–(उघड) तें स्थळ जमलं तर कांहीं वाईट नाहीं–पण मी म्हणत होतें, कीं काळादुष्काळाचे दिवस, इनामदारांचं स्थळ म्हणजे हुंड्याचं असायचं, आणि आम्ही रोजगारदार माणसं; आम्हांला तें स्थळ कसं झेपेल ?

अमृत०:—नाहीं. माई,त्याची हुंड्याची मुळीच अट नाहीं. ते हुंड्याच्या पूण विरुद्ध आहेत !

माई:—पण आपला केशव काय वाईट होता ? घरातल्या घरांत झालं असतं ?

केशव०:—(स्वगत) मीं मुळीं त्या कारटीशीं लग्नच करणार नाहीं !

माई:—केशवकमीचा जोडा जुळत नाहीं का ?

अमृत०:—अशी थट्टा करता काय माई आमची ? अहो, केशवराव कुणीकडे, अन् कमळी ती काय ? असली अळणी मुलगी केशवरावासारख्या तडफेच्या माणसाला ? हंः ! उद्यां केशवमामा होणार आहेत 'नामदार' आणि नामदाराला आमच्या कमीसारखी बावळट बायको ? हं नकोच तें ! कमी बायको झाली तर केशवमामांच्या जन्माचं मातेरं व्हायचं ! शिवाय

माई—पक्का बंदोबस्त—अगदीं पक्का !

आणखी दुसरी एक गोष्ट सांगतों, हूं म्हणून ऐकून घ्या तुम्ही! कसं झालं तरी तुम्ही पडलांत कमीची सावत्र आई. त्यांत होणार नणंद, मग तुम्ही कांहीं बोलला, तरी जग म्हणायचं, पहा, मुलीला दुहेरी जाच कसा चालवला आहे माईनीं--तेव्हां नकोच! तुमच्या जीवाला उगाच त्रास! म्हणतों हें खरं आहे कीं नाहीं?

माई:—(स्वगत संतापून दांत ओंठ चावीत) खरं आहे कीं नाहीं सांगेन अं?–माझेच दांत माझ्याच घशांत घातलेस अं? (अंग थरारून) मला अगदीं रडायला होईल असं झालं आहे. पण इथून उगीचच्या उगीच उठूं तरी कशी? (विचार) अगबाई, बाबू रडायला लागला वाटतं. त्याला घेतलं पाहिजे (जातां जातां स्वगत) आतां असेंच! (जातांना केशवला कांहीं खूण करते.)

अमृत०:—(स्वगत) अरेरे!--मी या वेळीं फोटोग्राफर नाहीं म्हणून मला किती वाईट वाटतं! या वेळीं किती लोकांचे चेहेरे फोटो काढण्यालायक होते.

केशव०:—(स्वगत) त्या कारस्थांना या अमृत्याच्या पाठीचा आश्रय मिळाला आहे काय? ठीक आहे--इंद्रायतक्षकाय स्वाहाः असं आतां करतों. (इतक्यांत पडद्यांत) "उत्तम, अरे उत्तम, औषध नाहीं का द्यायचं?--घेऊन जा बरं अगोदर तें औषध--" (उत्तम घड्याळांत पाहतो, आणि औषध आणण्यास जातो व लगेच औषध घेऊन येतो.)

अण्णा०:—आतां कांहीं तितकीशी औषधाची जरूरी भासत नाहीं. तसा कांहीं ताप फारसा नसतो. नॉर्मल टेंपरेचरच असतें–(उत्तमानें औषधाचा प्याला दिलेला तोंडाला लावतो) डॉक्टरांचं हें पाणी किती कडू असतं. अरे खडीसाखर आणली आहेस ना?–(उत्तम हातांत खडीसाखर देतो.) औषधावर खडीसाखर तोंडांत टाकली तरी दिवसाचा दिवस तोंडाचा कडवटपणा कांहीं जात नाहीं! पण औषध असतं परिणामीं हितकर म्हणून घेतलंच पाहिजे (तोंडाला लावून घोट घेणार तोंच पेल्याकडे

केशवमामांचें लक्ष जातें व तो लगेच उठून अण्णासाहेबांच्या हातचा पेला काढून घेतो.) थांबा अण्णासाहेब, औषध घेऊं नका !

अण्णा०:—कां ?–कां घेऊं नको ? (अमृत, उत्तम व अण्णासाहेब साश्चर्य पाहातात.)

केशव०: —कां म्हणजे ?–माझं सहज लक्ष गेलं ह्मणून बरं झालं ?–नाहीं तर भलत्याच थराला गोष्ट गेली असती !

अण्णा०: --(गोंधळून) अहो, पण झालं काय ?

केशव०:—हातांतला प्याला नीट पाहा. भलत्याच प्याल्यातून औषध आणलं आहे; म्हणून म्हणतों.

अमृत०: —मग झालं काय ?

केशव०:—दुसरं काय व्हायचं ? ह्या पेल्यात विषारी पाणी ठेविलं होतं. त्यांतच औषध ओतलं वाटतं त्यानं ! (उत्तमास.) कायरे, औषध ओततांना प्याल्यांत कांहीं आहे नाहीं पाहिलं होतेंस का ?

उत्तम—(गांगरून) नाहीं !

केशव०:—पहा, तरी मला वाटलंच ! त्या प्रेमाबाईनें कसलेंसें विषारी औषध करण्याकरितां या पेल्यांत कांहींसं घातलं होतं, हें मी पाहिलं होतं म्हणून बरं झालं ?

अण्णा०:—म्हणजे, या औषधांत वीष मिसळलं गेलं किं काय ?

केशव०:—होय ! अण्णासाहेब आपल्या प्राणावरच बेतली होती !–नाहीं का अमृतमामा :

अमृत०:—उघडच आहे ! (स्वगत.) असं वीष बाहेर आणलं काय ? तरी मला वाटलंच होतं–तरी पण माई तूं माई आहेस. स्वतःवर बाजू न येतां मुलांचा नायनाट करण्याची काय अजब युक्ति लढविली आहे पण माईनं ? पण माई, मी पण मामाच आहे बरं का ?–तुम्हीं सुरुंग लावला आहे खरा. पण तुमच्याही सुरुंगाखालीं माझा दोन हात सुरुंग भरून ठेवला आहे हें विसरूं नका !–ठीक आहे आतां आपणही यांनां नाचवूं या थोडा वेळ. कुठपर्यंत यांची मजल जाते ती पाहूं ! (उघड–अंगावर शहारे आणून.) छे, छे, छे, आज अगदीं अनर्थ टळला ! काय मुलगा मुर्ख आहे !

अण्णा०:—[संतापून] पहा अमृत, असलं हें कारटं धांद्रट आहे! आज आपल्या जन्मदात्याच्या जिवावर उठलं होतं कीं नाहीं?

केशव०:—तसं म्हणूं नका अण्णासाहेब! त्याची नजरचूक झाली आहे, ही गोष्ट खरी! त्यांत त्यानं हेतुपुरःसर केलं नाहीं. (स्वगत)असंच धोरण स्वीकारलं पाहिजे या वेळीं! कसा बेटा जाळ्यांत अडकला आहे आतां! कर म्हणावं आतां किती धडपड करतोस ती! (उघड) असा मूर्खपणा उत्तमाच्या हातून जरी बरा नव्हे तरी—

अमृत:—बरा नव्हे काय?–अगदीं वाईट. अत्यंत निंद्य म्हणा! दुष्टपणानं एकाद्याला वीष पाजलं काय किंवा मूर्खपणानं पाजलं काय! वीष आपलं कार्य करणारच? मूर्खपणानं न जाणतां उपयोग झाला आहे म्हणून वीष कांहीं आपला स्वभावधर्म सोडणार नाहीं! विषाचं अमृत होत नसतं!– (खोट्या रागाचा पारा चढवीत.) कायरे उत्तम, केवढा हा मूर्खपणा केला होतास? तुझ्या मूर्खपणामुळं आज केवढा अनर्थ ओढवला असता याची तुला कल्पना तरी आहे काय? (गडबड ऐकून माई आंतून घाईघाईनें येते.)

माई:—काय झालं? काय झालं? अमृतमामा रागावले आहेत का?

केशव०:—(माईस एकीकडे) आपला नेम असा अचूक लागला आहे म्हणतेस?

माई:—(अमृतास) अमृतमामा, काय झालं आहे पण? आपण इतक्यांत संतापला आहांत कां? उत्तम कां रडतो आहे? काय झालं?

अमृत:—आणखी काय व्हायचं राहिलं होतं! या मुलाच्या मूर्खपणामुळं आज अण्णासाहेबांचा लाखाचा प्राण हें जग सोडून गेला असता. विषाच्या प्याल्यांत यानं अण्णासाहेबांचं औषध आणलं?

माई:—(घाबरून) अग बाई, म्हणजे? असं कसं झालं? देव बऱ्यावरच होता म्हणायचा! काळ आला पण वेळ आली नव्हती म्हणतात, तसं झालं! देवा, आज तूं माझं सौभाग्य राखलंस?

अमृत:—(स्वगत) वा, वा माई! जणूं कांहीं तुला यांतलं कांहींच माहीत नाहीं अं? तुमच्या काडीवर उभारलेल्या माडीचा हा डोलारा फू करून उडविण्याची मी अगोदरच व्यवस्था करून ठेविली आहे, तेव्हां

तुम्हांला असेंच चढविलें पाहिजे. तुम्हीं पुरते चढला म्हणजे तुम्हांला यथास्थित पाडतां येईल !

माईः—अमृतमामा, तुम्हीं बोलतां बोलतां बंद कां झालां ? अहो, देवानेंच संकट टाळलं आतां काय त्याचं ? आतां राग शांत करा ! उत्तम, जा पाहूं देवघरांत. देवाला नमस्कार कर जा आणि थोडा वेळ स्वस्थ बैस जा.

(तो जाऊं लागतो.)

अमृतः—(खोट्या रागानेंच) जातोस कुठं ? थांब, माई, माझा राग आतां तसा शांत व्हायचा नाहीं ! याच्या मूर्खपणाचं प्रायश्चित्त याला दिलंच पाहिजे ! मूर्खपणानं का होईना पण बापाला वीष पाजण्याचं पाप करण्याला कोणतं प्रायश्चित्त द्यावं याचा मी विचार करीत होतों. अण्णासाहेब, उत्तम तुमचा मुलगा आहे, माझा भाचा आहे. त्याच्या अपराधाचें प्रायश्चित्त मी त्याला अगदीं कडक देणार आहें. तेव्हां आपण मध्यें पडूं नका. असल्या मूर्ख मुलाचं या जगांत काय काम आहे ? या त्याच्या मूर्खपणाच्या अपराधाचे परिणाम कुठपर्यंत जाऊन पोंचले असते तें पाहा. त्यानं न जाणतां जरी हें केलं तरी जगांत विपर्यास कसा झाला असता ? तो स्वतः फांसावर लटकला गेला असता--मी त्याचा कैवारी पाठीराखा म्हणून त्याची बाधा माझ्यापर्यंत येऊन पोंचली असती ! भाच्याच्या कल्याणासाटीं बापाला मारून टाकण्याचा गुरुमंत्र मी दिला असं माझ्यावर आलं असतं---आणि याबद्दल मला जन्मठेप काळं पाणी पहावं लागलं असतं–अण्णासाहेब,तुमच्या मुलाच्या या अक्षम्य अपराधाबद्दल मी त्याला तुमच्या देखत शिक्षा करीत आहे. उत्तम, जो विषाचा प्याला अण्णासाहेबांच्या पोटांत तुझ्या हलगर्जीपणामुळें जात होता, तोच प्याला तूं घे-घे तो, त्याशिवाय माझा संताप शमणार नाहीं ! तुझ्यासारखा नालायक मुलगा जगांत जगून उपयोग नाहीं. घे म्हणतों ना ? टाक पिऊन (पेला उचलून त्याच्याजवळ नेतो. अण्णासाहेब खरोखरच घाबरतात)

अण्णा०:—हं, हं, हं, हं, अमृत हें काय ? हा कसला राग ?

माई व केशवः—अहो, असला कसला भलताच राग ? मागें सरा-- शांत व्हा ! (एकमेकांच्या कानाशीं) असंच व्हायला पाहिजे होतं नाहीं ?

छान झालें. त्यांच्याच हातानें त्यांचा कांटा उपटतो आहे ठीक झालं! (उघड) अमृतमामा, असा काय अविचार करतां ?

अमृत०:—माझा राग असा शांत व्हायचा नाहीं ! हा प्याला त्यानं घेतला पाहिजे. नाहीं तर मी पिऊन टाकतों ! मला अडथळा कोण करील? भाच्याच्या अपराधाचें प्रायश्चित्त मामाला मिळालंच पाहिजे ! हा प्याला मीच पिऊन टाकणार !

अण्णा०:—(घाबरून) भलतंच कांहीं तरी ! अमृत, हा कसला तुझा आततातईपणा ! हें वीष त्याला पाजूं नकोस आणि तूंही पिऊं नकोस- अशा वागण्याला काय शहाणपणा म्हणतात—

अमृत०:—अण्णासाहेब, मला नका अडवूं ?--हा प्याला, या पेल्यांतील वीष मी पिणार ! (स्वगत) या पेल्यांतील वीष आहे कुठं म्हणा ! काय या बहिणभावंडांना आनंद झाला आहे पण मी हें वीष पिणार म्हणून ! अगदीं आंतल्याआंत गुदगुल्या होत आहेत ! (उघड) अण्णासाहेब, तुम्हीं हलूं नका जाग्यावरून, केशवमामा, तुम्हीं मला आवरण्याच्या भानगडींत पडूं नका ! या विषाचा परिणाम माझ्यावर कांहीं व्हायचा नाहीं. या विषाचें मी अमृत करीन ! (प्याला तोंडाला लावून पिण्याचें सोंग करतो.)

अण्णा०:—(घाबरून) शाळिग्राम-शाळिग्राम, अरे या अमृताला आवर रे ! (शाळिग्राम प्रवेश करतो) अरे अमृताला आवर. तो विषाचा प्याला पितो आहे !

शाळिग्राम:—(अमृताचा हात धरून) कुठला वीषाचा प्याला ? थांबा मामा--

अमृत:—अरे कुठला म्हणजे ? त्या प्रेमाबाईनीं कसलंसं औषध तयार करण्याकरितां या प्याल्यांत विषारी पाणी नव्हतं का ठेविलं ? त्याच प्याल्यांत उत्तमानं अण्णासाहेबांचं औषध ओतलं !

शाळि०:—तो टेबलावरचा प्याला ना ! अहो, मामा तो प्याला प्रेमाबाईकडे पोचतां करायला तुम्हींच नाहीं का कमीला सांगितलं ? मग तो प्याला इथं कसा राहील ?

अमृतः—(आठवल्यासारखें करून) हो खरंच मी सांगितलं होतं खरं ! अण्णासाहेब, मी कमीला सांगितलं होतं. माई, आतां आठवलं मला, मी कमीला बजावलं होतं तें. केशतमामा--मी विसरलों होतों (केशव व माई खजील होतात.) हो, पण मी सांगितलं पण कमीनं नेला कीं नाहीं कोण जाणें ! कमी कुठं आहे !

शालि०ः—ती तिकडेच गेली आहे. ही पहा आलीच. (कमळा येते) काय ग कमे ? मामांनीं तो प्याला पोंचतां करायला सांगितला होता तो प्रेमाबाईकडे पोंचतां केलास का ?

कमळाः—हो--मी केव्हांच घेऊन गेलें त्यांनीं तें औषध तयार केलं देखील. तयार करून मलाच त्यांनीं नेन्यांच्या वेणीकडे पोंचतें करायला सांगितलें; मीच तें पोंचतं केलं म्हणून वेळ झाला मला यायला ?

अण्णा०ः—ठीक झालं !

माईः—बरं झालं बाई !

केशवः—सुटलों एकदांचें !

शालि०ः—घोटाळे झाले पण उलगडले म्हणायचे !

उत्तमः—(स्वगत) ईश्वरा, तूंच या तुफानांतून मामांच्या रूपानें येऊन वांचविलंस !

कमळाः—(उत्तमास) काय झालं रे !

उत्तमः—मग सांगेन काय झालं तें !

माईः—कांहीं असो. आलेली वेळ गेली; चहाच्या कपांतील वादळच ठरलें–सर्वांनाच आनंद झाला, हें बरीक खरं !

अमृतः—(हंसत स्वगत) हें बरीक खरं ! कोणाला आनंद झाला, व्यूह केला तरी सुटलों म्हणून आणि कोणाला आनंद झाला व्यूह ढासळवितां आला म्हणून ? (उघड) बरं आहे, माई, ईशकृपेनं सगळंच चहाच्या कपांतील वादळ झालं, ही आनंदाची गोष्ट आहे. सर्वांना त्रास मात्र निष्कारण झाला ! अण्णासाहेब, आतां थोडी विश्रांती घ्या ! माई, आम्हांला आतां गरम गरम चहा द्या म्हणजे सर्व श्रम जातील ? (सर्व जातात.)

अंक ३ रा

प्रवेश १ ला

[**स्थळः**—अण्णासाहेबांचें घर. **पात्रेंः**—भय्यासाहेब व कमला.]

भय्या०:—कां ? लपंडावाचा खेळ चालला आहे वाटतं ? माईच्या, केशवमामांच्या, प्रेमाबाईच्या, अजून कोणीच हातांत लागला नाहीं वाटतं ? जपून हं, पटकन् येऊन कोणी तरी पकडील ? कां तुमच्याकडंच शोधायाची पाळी आली आहे ? डाव जिंकणार कोण ?

कमलाः—डाव जिंकला म्हणजे मग पहायचं कोण जिंकणार तें ?— सध्यां खेळाला तर खूप रंग आला आहे, पण लपलंय् कोण अन् शोधतंय कोण तेच कळेना.

भय्या०:—लपालपी करायचं कारण अमृतमामांना कांहीं नाहीं. विषाच्या फासांपासून माईनांच लपून बसायची पाळी आली असेल ? आणि डाव जिंकणार ते अमृतमामा यांत तर शंकाच नाहीं. आतां कोणाच्या शोधांत आहेस ? उत्तम कुणाला पाहतो आहे, अमृतमामा कुणावर पालत आहे, ते कळूं दे तर खरं ?

कमलाः—हळू हळू बोलायचं, माईनीं ऐकलं तर आकाशपाताळ एक व्हायचं !—त्या आधींच चिडल्या आहेत त्या दिवसांपासून घरांत सगळ्यांवर ! त्यांत त्यांच्या मर्जीविरुद्ध झालेलं-- त्यांत आणखी फोडणी नको.

भय्या०:—फोडणीशिवाय खमंगाई कशी येणार ? मी त्या दिवशीं कसा चुकलों ? बरं मला कुणी बोलावणंही पाठविलं नाहीं. माईची फजीती झालेली, केशवमामा ओशाळलेला, प्रेमाबाईनं तोंड वेडंवाकडं केलेलं मला एकदां पहायचं होतं, अमृतमामा मला बोलवायचं कसं विसरले ? कशी एक जात फजीती झाली माईची ?

कमलाः—नांव तरी घेऊं नये कुणाचं !— तुम्हांला काय होतंय ! आम्हांला बोलणीं सोसावीं लागतात ! आम्हांला बोलणीं झालेलीं बरी वाटतं असली, तर मग खुशाल चालूं द्यावं, माझं कांहीं एक म्हणणं नाहीं.

भय्या०:—आतां माईची पर्वा करण्याचं कांहीं एक कारण नाहीं--अमृतमामा खंबीर भेटले आहेत.

कमला: —असं म्हणून कसं चालेल ? मामा बोलतो माईना, माई काढतात त्याचं सारं उट्ट आमच्यावर ! अजून आम्ही माईच्यांच हातां-खालीं आहोंत म्हटलं ?

भय्या०:—म्हणजे ? माईचीं इतकीं कारस्थानं चव्हाट्यावर आणलीं असतां माईना तूं पूर्वीसारखी अजून भितेस ?

कमला:—न भिऊन कसं चालणार ?

भय्या०:—(हंसत) मग काय ? माईच्या हाताखालून सुटल्याशिवाय माईची दहशत सुटायची नाहीं म्हणतेस ? आले आहेत– तेही दिवस जवळ आले आहेत !

कमला:—होय, पण ते दिवस पाह्यला मिळेपर्यंत तर भ्यालं पाहिजे. बाकी तितकी पहिल्यासारखी मी माईना भीत नाहीं म्हणा. अमृतमामा जवळपास कुठं असला, दादा आजूबाजूला हिंडत असला (त्याच्याकडे पहात) आणखी कुणी धीर द्यायला जवळ असलं म्हणजे मग माईची नाहीं भीति वाटत ?

भय्या:—मग काय माईची भीति वाटत नाहीं म्हणतेस ? (स्वगत) थोडी मौज करून पाहूं या (दूर पाहून) अरे बापरे ! माई इकडे आल्या वाटतं ! आतां ?

कमला:—(घाबरून) अगबाई, माई ! कुठं आहेत ? त्यांनीं आपल्याला पाहिलं वाटतं ?

भय्या०: —(हंसत) नाहीं, माई आल्या नाहींत. मला नुसता भास झाला--पण किती भ्यालीस तूं ? मी जवळ असतांना माईनां भ्यायला काय झालं असं आतांच म्हणालीस ना ? आणि किती भ्यालीस ?

कमला:—अशी भलतीच थट्टा करायची बरी सुचते ? माझ्या काळजाचं पाणी झालं की ? असा निर्दय विनोद कसा करायचा सुचतो पुरुषांना, ते त्यांचं त्यांनांच माहीत ?

भय्या०:—माईचं नांव काढतांच कशी दचकत होतीस ते पुढल्या आयुष्यांत लक्षांत राहाण्यासाठीं मी मौज केली. मोठेपणीं आपणांला असं करतां येईल कां? लहानपणची ही आनंदाची आठवण--"बाळपणींचा काळ सुखाचा" असं आपण पुढं म्हणूं, तेव्हां आपल्याला किती तरी मौज वाटेल?--नाहीं का?

कमला:—हें मात्र खरं! मोठेपणीं आम्हांला, आम्हां पोरक्या मुलांना--सावत्र आईच्या राज्यांत वाढलेल्या जिवांना--"बाळपणींचा काळ सुखाचा" असं फारसं–नव्हे मुळींच–वाटावयाचं कारण नसतं. बाळपणाचा साराच काळ असा गेलेला असायचा कीं त्याची आठवण जितकी न होईल तितकी चांगली, असं वाटायचं, ते तसं अगदींच होऊं नये म्हणून, आतांच्या सारखी एखादी गोड आठवण तरी असावी म्हणून थट्टा झाली, हें मात्र खरं!

भय्या०:—चतुर आहेस तूं! उत्तमाची बहीण शोभतेस खरी! लहानपणाची ही आनंदाची आठवण मी केव्हांही विसरणार नाहीं. बरं आतां उत्तमाची गांठ केव्हां पडायची? कुठें गेला आहे तो? मी आतां येईन म्हणून त्याला सांगितलं होतं— (उत्तम येतो)

उत्तम:—आणि, तें माझ्या लक्षांत होतं —

कमला:— मग इतका वेळ कुठं होतास? इकडं कां आला नाहींस?---

उत्तम:—भय्याला आल्याबरोबर मी पाहिलं, पण तो येतांच तूं त्याला सामोरी गेलीस. मग मी कशाला येऊं तुमच्या दोघांच्या मध्यें?- तुम्हांला बोलायला थोडी तरी सवड पाहिजे? अशी बोलायची संधी आली असतां, मध्येंच माझ्यासारख्यानं यायचं म्हणजे वाघाच्या तोंडांतला घांस काढून घेण्याइतकंच तें कठीण!

भय्या०:—तें चांगलं केलंस, नाहींतर तुमच्या घराच्या सध्यांच्या लपंडावाच्या खेळांत अशी संधी मला कधीं येणार होती? मध्येंच आला नाहींस चांगलं केलंस! पण मला वाटतं लपंडाव खेळतांना तूं केशवमामांना चुकवितां चुकवितां इकडं आला असशील? केशवमामाच तुला शोधतात ना?—

उत्तमः—मला शोधायची केशवमामांना तितकीशी जरूर नाहीं, पण तुला मात्र शोधीत येतील !—सांभाळ बरं का भय्यासाहेब, प्रथमच सांगून ठेवतों, होतां होईतों तूं केशवमामांना सांपडला नाहींस तरच बरं !—

कमलाः—(न समजून) कां ? असं कां म्हणतोस दादा ? –

उत्तमः—केशवमामाचा केवढा अक्षम्य अपराध भय्यासाहेबानं केला आहे माहीत नाहीं तुला ताई ?—भय्यासाहेब, सांभाळ हं, मामांच्या जर कां हातीं लागलास, आणि तेही असा ताईशीं बोलत उभा असतांना, तर काय होईल तें कांहीं सांगवत नाहीं. सापाच्या शेंपटीवर पाय देऊन त्याला चिडवला आहेस––जेवायला बसवून, पाटावरून ब्राम्हणाला मध्येंच उठवला आहेस !––

कमलाः—(लाजून) इश्श, दादालासुद्धां थट्टा करायला यायला लागली !

भय्या०ः—खरोखरच मग तुझ्या केशवमामाला भ्याले पाहिजेत ! ठीक आहे तर. तेवढ्या मानावरच जर ते खूप होत असले तर बरंच. उद्यां-पासून हा नियम मी अमलांत आणणार !

उत्तमः—आणि आज ! आज रोख उद्यां उधार लिहून ठेवण्यासारखं बोलतोस तूं.

भय्या०ः—तर काय योग्यतेपेक्षां ज्यास्तच भ्यालं पाहिजे म्हणतोस ! छट् हें नाहीं आपल्याला पसंत ! ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें ज्याला त्याला मान द्यावा या मताचा मी आहे. आजकाल खरोखर आपल्याला ज्या गोष्टी त्रासाच्या वाटत असतील त्या उद्यांवर ढकलाव्या, आणि आपल्या सुखाला लागेल तें आज करावं !

उत्तमः–––आज काय करायचं ?

भय्या०ः––आज काय करायचं तें ठरलेलंच आहे. केशवमामाचा त्रास उद्यां सोसायचा, आणि आजचं आपलं कार्य सिंहगडाला जायचं—हो, अण्णासाहेबांना विचारलीस का परवानगी ? आजच आपण सिंहगड पाहायला जाणार आहोंत लक्षांत आहे ना ? विचारलीस ना परवानगी ? आपल्या स्कूलची एवढी मोठी ट्रीप निघणार ! (खिशांतून पत्र काढून)

अण्णासाहेबांना तुझ्याकरतां दिलेलं, सुपरिंटेंडेंटच्या सहीचं पाकीट ! आतां तरी परवानगी मिळेल ना ?

उत्तमः—आतां खास मिळेल. मी याचीच वाट पाहात होतों. म्हणूनच अण्णासाहेबांना विचारलं नाहीं; नाहींतर मी तुला घेऊनच त्यांच्याकडं जाणार होतों. आतां परवानगी मिळायला अडचण नाहीं.

भय्याः—मग अगोदर जा अण्णासाहेबांच्याकडं. नाहीं तर अण्णासाहेब जातील ऑफिसांत आणि मग बसशील हात जोडून काय करूं म्हणून ! जा पाहूं !

उत्तमः—मी अगदीं नकोसा झालों आहेना एक क्षणभर दोघांच्या मध्यें ! जातों बुवा, करतां काय !—

कमलाः—समजतं म्हटलं हें बोलणं मला ! काढीन बरं याचं उट्टं केव्हां तरी ?

भय्याः—थट्टा करण्याचा उत्तमाचा हक्कच आहे, त्यांत रागावायचं कशाला ? हो, नकोस या वेळीं आम्हांला तूं इथं ! तुझ्यासारखं कां होईना ? झाली आहे तुझी अडचण; झालं आतां ! जा पाहूं तर मग ?

उत्तमः—इतकी घाई झाली आहेना भय्यासाहेब ! मला नव्हतं वाटलं कीं—

भय्याः—अरे, अण्णासाहेबांच्या राज्यांतली प्रजा फार बोलूं लागली आहे ! माईचा नवा कायदा पास झाला कां बरं ?

उत्तमः—नाहीं पण तुझ्या वडलांना कळविलंच पाहिजे (शाळिग्राम पडद्यांत " तुम्ही त्याची काळजी करूं नका, मी सर्व कळवितों—")

कमलाः—(आवाज ओळखून) शाळिग्राम, कोणाला काय कळवायला निघाला आहेस !

भय्याः—अमृतमामांचा कुणाला कांहीं तरी निरोप असायचा ! (शाळिग्राम येतो) काय रे, कुणाचा निरोप कुणाला घेऊन चालला आहेस ?

शाळि०ः—आहांत का तुम्ही इथं ? बरी गांठ पडली. मी आपल्याला भेटणारच होतों !

भय्याः— हें माझ्या प्रश्नाचं उत्तर नव्हे. मी काय विचारलं ?

शाळिः—तेंच मी सांगतों आहें. आपल्या गांवीं अमृतमामांचा निरोप आणि अण्णासाहेबांची चिठी घेऊन मी निघालों आहें.

भय्याः—तें कशाला ?

उत्तमः—हें काय सांगायला पाहिजे ?

शाळिः—तेव्हां विचारणार होतों कीं, तुम्ही आपल्या गांवीं येणार आहांत का ? येणार असाल तर चला. घरची सोबत आहे. शिवाय कामही तुमचंच आहे. (कमलेकडे पाहात) येणार नसलां तर चिठी-चपाटी द्या.

भय्याः—एकूण अमृतमामांनीं प्रसंग जवळ आणला तर ! बरं जा, मी येणार आहे चार दिवसांनीं म्हणून सांग. जा--आज आम्ही सिंहगडाला गेलों म्हणून सांग, उत्तम जातोस ना ?

उत्तमः—जातों–जातों–जातों ! शाळिग्राम, चल बाबा, ही मंडळी आपल्याला इथं उभं राहूं द्यायची नाहींत. मला घालवून लावीत होते. मी निघालों तों तूं आलास. चल अगोदर शिवाय यांच्या नादाला लागून तुझी गाडी चुकेल---

शाळिः--ताईसाहेब, इतकं अधीर व्हायला नको कांहीं, पुढच्याच महिन्यांत उरकेल बरं ‘ शुभमंगल ’ !

उत्तमः—आलोंच मी ऑ ! (जातात)

भय्याः—तुला राग आला वाटतं थट्टा केली म्हणून ?

कमलाः—असल्या बोलण्याचा राग येतो का ? असं बोलायला कुणी हवंच असतं नाहीं तरी !

भय्याः—हो हवंच असतं कुणी तरी ! पण उत्तम, शाळिग्राम, अमृतमामा, अशी माणसं तसं बोलायला लागत असतात. काय जगाचा न्याय आहे पहा. आपल्या आवडत्या लोकांनीं वेडंवाकडं बोललं तर थट्टाविनोद ठरतो आणि तेंच नावडत्यांनीं म्हटलं तर त्याच कुत्सित शिव्या ठरतात ! उत्तमानं म्हटलेलं, शाळिग्रामानं म्हटलेलं, जर माईनीं किंवा केशवमामानं म्हटलं असतं तर—

कमला:—तें कसं आवडावं ? अमृतमामाचं, दादाचं, शाळिग्रामाचं बोलणं झालं, तरी त्यांत काळीज कापणारे शब्द नसतात; निर्विष असतं त्यांचं बोलणं. पण माईचं, केशवमामांचं बोलणं म्हणजे कांहीं साधं नसायचं विषानं भरलेला बाण असायचा तो !

भय्या:—म्हणजे माई, केशवमामा तुझ्या मताप्रमाणं सर्प ठरतात ! वा ! वा ! बरीच मनाची तयारी झाली कीं ? केशवमामा विषारी सर्प काय ? ऐकतील हं केशवमामा ? (पाहून) आले वाटतं केशवमामा ? असं व्हायचंच नांव काढतांच स्वारी दत्त म्हणून तयार ! (पुनः पाहून) पण नाहीं, स्वारीचा मोर्चा अजून इकडं वळला नाहीं. पण उत्तम अजून कसा येत नाहीं ? मला होतो आहे उशीर. पण तुझ्या शाळेंतील मुली नाहीं का जात सिंहगड पहायला ?—

कमला:—जरी गेल्या तरी आम्हांला कोण पाठविणार ? माईसाहेबांनीं परवानगी तर दिली पाहिजे ? आम्हांला पहायचा योग आला तर चित्रांत !

भय्या:—तसा योग यायचा तर आत्तां देखील आहे. (खिशांतून पुस्तक काढीत) हे पाहिलंस ? सिंहगडाचे निरनिराळ्या तऱ्हेचे देखावे ? (केशवमामा येतात.)

केशव०:—(स्वगत) अरेरे, ही कारटी तर फारच बहकली ? आतां उघड उघड आम्हांला चिडवूं लागली ! माझा राग मला आवरेनासा होतो. पण काय करायचं ? बोलायचं नाहीं. कोर्टिंग चाललं आहे काय ? ठीक आहे. (उघड) काय भय्यासाहेब, काय चाललं आहे ?

भय्या:—कांहीं नाहीं, केशवमामा, चित्रं दाखवितों आहे.

केशव०:—(स्वगत) मला वाटलं प्रियाराधन चाललं आहे. (उघड) अरे, कांहीं लाजा बाळगा. उद्यां तुमचं लग्न होईल. कांहीं लाजा बाळगा. (कमळा जाऊं लागते.) जायला नको. असं नाहीं लाजायला सांगत कांहीं मी ! आम्हां वडिलांच्यासमोर थोडी मर्यादा दाखवावी. निघून जाण्यांत कसली आली आहे लाज ? बाकी अलीकडच्या काळांत लाज राहिली कुठं आहे म्हणा !

भय्या:—तुम्ही कोणत्या काळांतले केशवमामा ?

केशव०:—मी याच काळांतला ! पण अलिकडचे चोचले नाहींत पसंत मला ! मी पूर्वपरंपरेचा अभिमानी आहे. परंपरा सुटतां उपयोगी नाही, माझं सांगण्याचं तात्पर्य हें ! बाकी, झालं हें चांगलं झालं ! तुम्ही दोघांनीं परस्परांना पसंत केलेत, आनंद आहे बुवा मला ! तुम्हांला पसंत पडली ना आमची कमी ? (स्वगत) काय करूं ? ओठांच्या आंत एक आणि बाहेर बोलावं लागतं दुसरंच ! (उघड) कमे, तुला पसंत पडले ना भय्यासाहेब ? आतां सुखानं नांदा म्हणजे झालं. आमचं दुसरं काय म्हणणं आहे ? (दीर्घ निश्वास सोडून स्वगत) असं बोलल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं आम्हांला. लौकिक आहे ना हा !

भय्या:—कां मामा ? तुम्हांला बरं वाटत नाहीं वाटतं ? प्रकृति नादुरुस्त आहे काय ?

केशव०:— (पुन्हा श्वास सोडून) नाहीं, तसं कांहीं नाहीं !

भय्या:— नाहीं. प्रकृति नीट नसेल तर, मी म्हणत होतों चला आमच्या बरोबर चार दिवस सिंहगडाला ! पुष्कळ विद्यार्थी आहेत बरोबर–हवापाणी सिंहगडावर उत्तम आहे. येत असलां तर खरंच चला. (कमळेस) अग, माईनां जाऊन सांग कीं, केशवमामा जाणार आहेत सिंहगडाला म्हणून !

केशव०:—नको, नको ?–मला सवडच नाहीं (स्वगत) असं यावेळीं झणझणीत उत्तर दिलं असतं, पण बोलायची वेळ नव्हे ही. देईन लवकरच याचं उत्तर ! (उघड) सिंहगडला जाणार आहांत काय ? आमचा उत्तम येणार असेलच ? आणि अमृतमामांची नाहीं कां तयारी ? ते आले असते तर कदाचित् मीही सवड केली असती. अमृतमामा अलीकडं घरांतून बाहेर पडत नाहींत !

कमला:—(स्वगत) म्हणून आतां त्यांना घराबाहेर काढण्याची खटपट चालली आहे वाटतं ?

भय्या:—त्या लोकांच्या आपण कशाला नादीं लागा ? (उत्तम येतो) दिली अण्णासाहेबांनीं परवानगी ?

उत्तमः—हो ' जा ' म्हणून सांगितलं त्यांनीं ! ताई, तुला अमृतमामानं अगोदर बोलावलं आहे. (कमला जाते) भय्यासाहेब, सुपरिटेंडेंटकडे जायचं आहे ना ?

भय्याः—जायलाच पाहिजे तर ! त्यांनीं तुझी वाट बघत बसेन म्हणून सांगितलं होतं माझ्याजवळ ! मला वाटतं ते तुझ्याकडून सिंहगडावर एक व्याख्यान देवविणार आहेत !—

उत्तमः—जाऊं या तर !

भय्याः—(केशवमामास) तुम्ही नाहींच येत म्हणतां मामा ?—

(जाऊं लागतात.)

केशवः—नाहीं, सवडच नाहीं. उत्तम, तूं व्याख्यान देणार असलास तर, मला अगोदर भेट. मी देईन काढून कांहीं व्याख्यानांचे पॉइंटस तुझी फजिती उडायला नको !

भय्याः—अगदीं अवश्य ! बरं जातों आम्ही. (दोघे जातात.)

केशव०:—(रागानें स्वगत) मी या घरांत अगदीं निस्तेज होत चाललों काय ? ही कालची कारटीं खट्याळ बनलीं आणि मला कःपदार्थ समजूं लागलीं अँ ? मला हिणवतात, मला चिडवतात ? तो अमृत्या आल्यापासून खरोखरच असं झालं आहे. माझा दरारा नाहींसा होत चालला, मी नामशेष होऊं लागलों ! हा अमृत्या कोण ? जिथं तिथं माझी फजिती करतो. माझ्या हातांतलं हें सावजही त्यानंच हिसकावून घेतलं आणि दुसऱ्याच्या ताटांत टाकलं ! त्या कावळ्याचा कावा पहिल्यांदा आम्हांला उमगलाच नाहीं ! आतां म्हणावं बच्चाजी, तुला आम्ही पुरा ओळखला आहे. (तोंड वाईट करून) पण त्यानंही आम्हांला ओळखलं आहे— पुरतं ओळखलं आहे ! ताई या घरची मालकीण आहे तिला कशाला या लुडबुड्याला वचकायला पाहिजे ? ताई त्याला कां घालवून देत नाहीं घरांतून ? ताईचीच ही चूक आहे. ताईच्या हातीं सत्ता आहे. ती अधिकाराचा उपयोग कां करीत नाहीं ? तें कांहीं नाहीं, ताईला आपल्या सत्तेचा उपयोग करायला मी लावणार ! ह्याशिवाय बिघडत चाललेलं बस्तान पुन्हां नाहीं बसणार ! बस्स, ठरला निश्चय. त्या अमृत्याला घरां-

तून घालविल्याशिवाय आपण या घरांत पाणी पिणार नाहीं म्हणून ताईल सांगणार ! (हातांत एक पाकीट कमरेला किल्ल्यांचा जुडगा, हातां लोंबकळत असलेलें दागिने आहेत अशा माईसाहेब प्रवेश करतात.)

माई:—केशव–ए केशव, केशवा, इथं का आहेस तूं? मी तुल तिकडं शोधीत गेले होते! (जवळ येऊन) कां संतापला आहेस?

केशव०: –कां संतापूं नको? या घरांत राहण्याची माझी काय शोभ राहिली आहे? त्या कारस्थ्यांनीं कुचेष्टा करावी, त्या अमृत्यानं माझं ना कापावं. त्या जखमेवर त्या भय्यानें उठल्यासुटल्या मिठाचं पाणी ओतावं मला या ठिकाणीं याच्यापुढ राह्यचंच नाहीं! माझा घराबाहेर चोहोकं एवढा दाब–एवढं वजन तों मी या घरांत कवडी किंमतीचा ठरूं लागलों ज्या ठिकाणीं फुलं वेचलीं, आ ठिकाणीं गोंवऱ्या वेचूं?

माई:–अरे--होय--होय--शांत हो, तुला हें दिसतं आणि मल दिसत नाहीं का! पण नुसतं रागावून काय होणार? कांहीं तरी विच नको का करायला?

केशव०:---मी केला आहे काय विचार करायचा तो? त्या अमृत्याल घरांतून घालविल्याशिवाय आमची पूर्वीची घडी बसायची नाहीं? त्य सापाला जागच्या जागीं ठेंचला पाहिजे!

माई:—होय. मी देखील तेंच म्हणतें. पण ठेंचायचा कसा? युक्ती युक्तीनेंच ठेंचला पाहिजे--अन् म्हणूनच मी तुला सांगायला आले होते, 'पाकीट' एकदां आपण फोडून पाहूं या. यांतला मजकूर त्या चांडाळा पाहिला आहे, आणि म्हणूनच तो खुपींत आहे माझ्या बाबूचं तिकडू कांहींच हित पाह्यचं झालं नाहीं हें त्यावरून दिसतंच आहे. काय ते एकद पाहूं तर खरं? साप आहे, तो ठेंचलाच पाहिजे. पण साप महादेवाच्य पिंडीवर वेटोळं घालून बसला आहेना?

केशव०:—म्हणूनच तर मला जास्त संताप आला आहे. नाहींतर त्य सापाला केव्हांच टांचेखालीं ठेंचला असतां?--पण त्याला मारावं, त पिंडीला धक्का लागेल. अण्णासाहेबांना त्यानं आजकाल जसं कांहीं भारून टाकलं आहे.

माई:—त्यानं माझं सगळं घरच बिघडवून टाकलं. नाहीं तर तो या-यच्या आधीं आपलं कसं सुतासारखं सरळ चाललं होतं. मेला शाळिग्राम–तो देखील त्यांच्याच बाजूचा झाला आहे. जेव्हां तेव्हां आपला आमच्या नेमका उण्यावर उठतो. जो तो आम्हीं काय करतों, काय नाहीं, हें पाह्यला टपलेला.

केशव०:—पण ही सारी तुझी चूक आहे!–घर तुझं आहेना?–तूं मनांत आणलंस, तर त्या अमृत्याला हें घर सोडायला किती उशीर लागेल?—

माई:—म्हणून म्हणतें कीं, आपल्याला तशीच कांहीं युक्ती काढली पाहिजे. अनायासं, शाळिग्राम नाहीं, ते कारटंही जाणार आहे सिंहगडाला –म्हणून सांगतें कीं अशा वेळेला कांहीं तरी करतां येईल. नाहीं का? माझ्या मनांतून आहे–(चोहोंकडे पाहते.)

केशव०:—काय आहे तुझ्या मनांत?–

माई:—हें पाकीट एकदां आपण फोडून पाहूं या–या पाकिटांतल्या कागदाचा आपणांला घोंटाळा नाहीं का करतां येणार?–एक युक्ती फसली म्हणून काय झालं?–

केशव:—आण पाहूं तें पाकीट–(पाकीट फोडतो.) काय? हें वुईल? हे कसलं वुईल? हा तर शुद्ध कोरा कागद?–

माई:—(साश्चर्य) काय कोरा कागद? म्हणजे, मलादेखील फस-वायचं झालं का तिकडून? हेंच कां माझ्या मनासारखं केलं आहे?–

केशव०:—(विचार करून) नाहीं, ही अण्णासाहेबांची चूक नाहीं, असला फाजीलपणा करण्यांत त्या संभावीत लुच्चाचंच अंग असले पाहिजे. त्यानं मुद्दाम केलं नसेल कशावरून? अण्णासाहेबांनीं त्या पाजी माणसाला वुईल दाखविलं होतं ना? मग झालं तर!–

माई:—पण आतां? आतां काय करायचं? (हातांतील दागिना न कळत खालीं पडतो) आतां तो कागद आपल्याला कसा मिळणार? त्या मांगानं जर घेतला असेल तर–पुन्हां आपल्याला मिळणार? आशाच नको!

माझ्या बाबूला पुरं पुरं नागवलं मेल्यांनीं–माझ्या पोराला–पुरतं लुटलं कीं! आतां तिकडं काय सांगायचं ?–केशवा !–(प्रेमाबाई प्रवेश करते) प्रेमाबाई माझ्या बाबूचा घात केला बरं पुरा घात केला !—

प्रेमा०:—(घाबरून) काय झालं ? काय झालं ?–

माई:—काय व्हायचं आहे ?–बाबूच्या भाईबंधांनीं अखेर दावा साधलाच ! तिकडून केलेलं मृत्युपत्र पळवून नेलं !-कशी मला बुद्धि सुचली अन् मी पाहिलं ! मला काय माहीत हे असं होईल म्हणून ?– आतां तो कागद आपल्याला कसा हो परत मिळणार ?–

प्रेमा०:—न मिळायला काय झालं ? तो कागद कोरा आहे ना ? कोरा कागद असला काय अन् नसला काय ? मृत्युपत्र हरवलं काय, कुणी चोरून नेलं काय, किंवा फाडून टाकलं काय सारखचं नाहीं का ? (कागद हातांत घेऊन फाडीत असतां खालीं पडलेल्या दागिन्याकडं नजर जाते व उचलून घेते) तुमचा कागद फाटला ? आतां घ्या नवा करून अण्णासाहेबांकडून ?

माई:—मला तिकडं सांगायला काय तोंड आहे ? कोणच्या तोंडानें तिकडं सांगूं ?

केशव०:—पाकीट हरवलं म्हणून सांग–हीच युक्ति बरी ! हरवलं म्हणून सांगितलं कीं संपलं !

प्रेमा०:—हं–हं–असंच सांगा. अण्णासाहेबांना सांगा, पाकीट माझ्या हातून हरवलं म्हणून !

माई:—असं कसं सांगूं ? एवढा महत्त्वाचा कागद, हरवला कसा म्हणून विचारलं तर काय सांगूं ? कागद कसा हरवेल ?

प्रेमा०:— हातीं घेतलेला दागिना पुढं करून) हरवायला काय कठीण आहे ? हा आपला जिन्नस केव्हांचा खालीं पडला होता–हरवलाच होता कीं नाहीं ? आपल्या हातून हा केव्हां खालीं पडला–मी केव्हां उचलून घेतला कळलं कां माई ? होतं का तुमचं लक्ष ? नव्हत ना ? मग हा जिन्नस कसा हरवला ?

माई: —(दागिन्याकडे पाहून) खरंच कीं ? जिन्नस कसा ग बाई माझ्या हातून पडला ? पण बरं झालं, तुम्ही होता—

प्रेमा०:—तसाच तुमचा कागद परत मिळेल. नाहीं का केशवमामा ? तुम्हांला कसं वाटतं ?

केशव०:—हो–असंच ! आपली युक्ति फसली, तशी ही फसायची नाहीं ?

माई:—पण कागद हरवला म्हणून सांगायचं मला कसंसच वाटतं !

प्रेमा०:—हरवला नाहीं तर चोरीला गेला म्हणून सांगा.

केशव०:—(सानंद) हो–हो–ही युक्ति सोळा आणे आहे ! कागद चोरीला गेला असंच उठवावं !

प्रेमा०:—हरकत नाहीं !—चोरांचीं नावं सांगायला कांहीं घराच्या बाहेर जायला नको—

माई:—बोटं दाखवायला घरचेच चोर आहेत कीं ! हे बरं काढलंत, हें जुळेल ! मग, प्रेमाबाई, तो जिन्नस ही तुमच्याकडंच राहूं द्या. हवे तर मी आणखी चार जिन्नस ठळक ठळक तुमच्याजवळ देईन.–काय कराल तुम्ही ? सांगा बरं काय कराल ?–

प्रेमा०:—या जिन्नसांची रोख रक्कम होईल कीं !

केशव०:—रोख रकमेचे रूपांतरानें जिन्नसही करतां येतील ! हरकत नाहीं. असंच करायचं ! ताई, याच घटकेला प्रेमाबाईच्या स्वाधीन काय करायचं ते करा !

प्रेमा०: —मग उत्तमाला चोर म्हणून अण्णासाहेबांच्या पुढं उभा करा !

केशव०:—त्यांत त्या अमृत्याचंही अंग आहे असं उठवून देऊं. दागिन्याचा दुजोरा कागदाला मिळाला. अण्णासाहेबांना संशय घेण्याचं कारणच उरणार नाहीं ! आतां सांगेन त्या अमृत्याला या केशवाची कार-वाई ! (मिशीवर पीळ देत) ताई, अगोदर प्रेमाबाईच्या हातीं चार जिन्नस टाक ! ही संधी अनुकूल आहे–साधली पाहिजे. कारटा गेलाच आहे सिंहगडला. त्याच्या जिवलग दोस्तांच्या नांवानं त्याला तिकडंच कळवूं कीं, “ आतां इकडं येण्याच्या भानगडींत पडूं नको. तुझ्यावर घरांतल्या चोरीचा

आरोप आहे." पुन्हां कारटा तोंड दाखवायचा नाहीं या घराला! मग त्या अमृत्याला घरांतून घालवायला किती उशीर? याच वेळी ही संधी साधली पाहिजे. प्रतिपक्ष या वेळीं कमजोर आहे. त्यांचा साथीदार तो थेरडा शाळिग्राम, त्यांच्याच बाजूचा आहे बरं का? तो इथं नाहीं. उत्तमानंही घरा-बाहेर पाऊल टाकलंच आहे.

माई:—सगळ्या गोष्टी कशा अगदीं मनासारख्या जुळून आल्या आहेत. आतां नाहीं पहिल्यासारखं फिसकटायचं? असं कांहीं युक्ती युक्ती-नंच केलं म्हणजे त्या अमृत्याला घरांतून काढायचं जमेल असं वाटतं! नाहींतर त्याच्या विरुद्ध तोंडांतून ब्र काढायची सोय नसते. मनांतून पुष्कळ त्यांच्याबद्दल हेवादावा वाटतो!

केशव:—पण आतांच्या सुरंगानं सारेच चार दिशेला उडतील कीं नाहीं? आतां इतकं लक्षांत ठेवायचं कीं, त्या कारट्यांची आणि अमृत्याची हरएक प्रयत्नानं भेटच होऊं द्यायची नाहीं-ताटातूट करायची. संबंधच येऊन नाहीं उपयोग! सध्यां त्या कारट्याची तर झालीच आहे ताटातूट, तशीच त्या कारटीची करूं म्हणजे त्यांना आमच्या विरुद्ध बेत करायला सवडच द्यायची नाहीं. आमचे बेतही त्यांच्या कानावर जाऊं द्यायचे नाहींत—

प्रेमा०:—त्याशिवाय सोयच नाहीं. एवढं झालं म्हणजे बाई माझा जीव भांड्यांत पडेल! चला, द्या माई चार जिन्नस. मी उद्यां माहेरी जाईन. (स्वगत) आज कालचे दिवस देव बरे आणितो आहे. आपला एक तरी जिन्नस होईल या गडबडींत! पुष्कळ झालं. (उघड) माहेरीं गेलं म्हणजे बोभाटा होणार नाहीं.

माई:—तुम्हांला माहेरी जायचं आहे, तेव्हां आमच्या घरीं कोणाला संशय यायला नको. सकाळपासून त्या कारट्याचं या घरांत रडवं तोंड नाहीं, आणि त्या शाळिग्रामाची रिकामी धुसपुस नाहीं. तेव्हां घरांत कसं अगदी मोकळं मोकळं वाटतं आहे. चला—चार जिन्नस काय द्यायचे ते देतें. पण आलांत तशी माझी वेणी तर घालून चला.— (जातात.)

प्रवेश २ रा.

(अमृतमामा येतो.)

अमृतः—मला अण्णासाहेबांच्या मनाची मौज वाटते! या लोकांना मोठमोठ्या गोष्टी पटतात! दूरचं दिसतं पण जवळच्या गुंतागुंती जशा असतील तशा दिसत नाहींत! आमच्या देशाचे हाल व्हायचं कारण तो सावत्र आईच्या सत्तेखालीं आहे असं सांगितलं तर अण्णासाहेब मान डोलवतात. आमचा देश त्या त्रासांतून सुटला पाहिजे, त्याशिवाय त्याची कुचंबणा सुटणार नाहीं, असं मोठ्या आवेशानें बोलून दाखवितात. पण तेच, त्यांच्या घरांत काय चाललं आहे, हें त्यांचं त्यांना कळत नाहीं! उत्तमाचे आणि कमलेचे हाल असेच आपल्या घरीं होत असतील, किंवा होत आहेत, ही कल्पनाच अण्णासाहेबांना होत नाहीं! त्यांना कितीही समजावून सांगा. त्यांचें तें खरं! पहिली माणसंच हट्टी! त्यांच्या कलाप्रमाणं घेऊन कोणतंही कार्य साधलं तर बरं, नाहींतर फिसकटलं! ही गोष्ट अण्णासाहेबांची आहे असं नाहीं—चोहोंकडं एकच प्रकार—फक्त तऱ्हा निराळी! सावत्रपणा म्हटला कीं, तिथं सारे प्रकार कमीअधिक प्रमाणानं असायचेच! सावत्रपणाच्या सपाट्यांत सांपडलेलं घराणं, हिंदूचं, मुसलमानाचं, पारशाचं, युरोपियनाचं कोणाचं आणि कुठलंही असो, श्रीमान् असो कीं दरीद्री असो, तिथं असे संबंध, अशा भावना नाहींत, असं व्हायचचं नाहीं! मानवी मनोधर्म कुठल्याही अवस्थेंत असला तरी कसा बदलणार? मनोवृत्ति बदलत नसल्या तरी त्याकरितां जग थांबलेलं नाहीं. जगाचा व्यवहार चाललेलाच आहे. तो व्यवहार कोणी तरी योजक चालवितो आहे यांत शंका नाहीं. परंतु त्या योजक परमात्म्याचे प्रतिनिधी, देशाचे अध्वर्यु, समाजाचे शास्ते, आमच्याकडे तरी एकंदरीनें अगदींच कमी आहेत, म्हणून आमचा देश, आमचा समाज, आमचें कुटुंब, जगाच्या पाठीमागं पडून त्यांचीं उन्नतिकडे पडणारीं पावलंही मंदगतीनं पडत आहेत. उत्तमासारखा हिरा पैलू पाडून पुढं मांडला, तर तो आपल्या घरालाच काय, पण समाजाला, देशाला शोभा आणील, इतकंच नव्हे, तर तो देशाचं वैभव वाढवील.

पण हें पहातो कोण ? उलट उत्तमासारखीं रत्न मातीमोल करण्याची मसलत माईप्रभृती मंडळींची अहोरात्र चाललेली दिसते. तेव्हां आमच्या देशाचं दुर्दैवच नव्हे तर काय ? उत्तमासारखे अमोलिक हिरे खाड्यांत किती पडले असतील आणि पडत असतील ? म्हणून तर ही सर्वत्र स्थिति ! त्यांत कुटुंबांतल्या कारभारांत काय किंवा देशकार्याच्या खटपटींत काय सुळसुळाट झाला आहे तो केशवमामासारख्या बांडगुळाचा--अशी बांडगुळं समाजांतून उजळ माथ्यानें वावरतात. म्हणून आमची उन्नति होत नाहीं. असल्या कचाटांतून उत्तम कमळेसारखी मुलं सुटलीं, त्यांना योग्य मार्ग मिळाला, तर राष्ट्राचा रंग खाडकन् पालटेल. मनुष्य सुधारला कीं कुटुंब चांगलं होईल. कुटुंबाची शोभा वाढण्याबरोबर समाजांत सजीवता येईल; समाजाची सजीवता देशाच्या उन्नतीच्या कार्यांत कोणतें साह्य देणार नाहीं ? सारांश कुटुंब सुधारलं पाहिजे. प्रत्येकानं आपलं घर सुधारलं पाहिजे. दुसरं कांहीं करायला नको. पण हा विचार ज्याच्या घराचा त्यानं करायला पाहिजे. दुसऱ्या तिसऱ्यानं करून काय फायदा ? आणि तिऱ्हाईत करून करून किती करील ? फार तर मी अण्णासाहेबांच्या घराबद्दल करतो इतका! कमलेचं लग्न करून तिला आपल्या घरीं पाठविली, उच्चशिक्षणाकरितां उत्तमाला इथून उचलून तो स्वतः कर्ता होईपर्यंत दुसरे ठिकाणीं ठेवला म्हणजे माझं कार्य संपलं ! खटपटी लटपटी करून, अण्णासाहेबांकडून जसा कमीच्या लग्नाचा योग जुळविला, तसाच उत्तमाच्या परिक्षेचा रिझल्ट लागतांच, त्याला माईपासून मुक्त केलं म्हणजे सुटलों ! ठरविलेली योजना शेवटास जाईपर्यंत माईसाहेब आणि त्यांचा कंपू शहाणे असतील तर मागल्याप्रमाणं मुलावर आणखी कांहीं वादळ उठविणार नाहींत. पण म्हणून गैरसावध असून भागायचं नाहीं. अंगीकृत कार्य यथायोग्य माझ्या हातून झालं तर एवढं कुटुंब तरी सुधारण्याच्या मार्गाला लावण्याचं श्रेय माझ्या खात्यावर चित्रगुप्त लिहून ठेवील— (कमला प्रवेश करते)

कमलाः—मामा—मामा—

अमृतः—(कमलेकडे लक्ष जाऊन) कोण ! कमा कां ?

कमलाः—इथं आहेस कां ?

अमृतः—(थट्टेनें) नाहीं ! मी इथं नाहीं !

कमलाः—नाहीं काय ? कांहीं तरीच बोलतोस !

अमृत०—माझ्या बोलण्यावर तुझा विश्वासच नाहीं त्याला मी तरी काय करूं ! मी प्रत्यक्ष सांगतों आहे, मी इथं नाहीं म्हणून ! (कमला हंसते) बरं काय सांगणार आहेस ? कांहीं करमेना वाटतं ?

कमलाः—करमेना हें तर खरंच. दादा नाहीं घरांत—

अमृत०ः—आणि भय्यासाहेब गेला आहे त्याच्याबरोबर !

कमलाः—(लाजून इकडे तिकडे पहात) पण मामा कालपासून प्रेमाबाई परगांवीं गेली आहे·

अमृत०ः—गेली असेल, तुला काय करायचं आहे ? कां तिच्याशिवाय तुला करमेना ? हो करमत नसेल खरंच तुला. तिच्याशिवाय तुला माईच्या बरोबरीनं काम कोण सांगेल ! तूं मंडईतून भाजी कोणाला आणून देशील ! नसेल करमत प्रेमाबाईशिवाय तुला अं ! पण ती येईल चार आठ दिवसांत!

कमलाः—तसं नव्हे मामा. (पुनः चोहोंकडे पहात) प्रेमाबाई गांवाला गेली आहे. माई, केशवमामा, प्रेमाबाई, कसली तरी मसलत करीत होत्या. मी ऐकलं म्हणून मला भीति वाटते. काय होईल नीं काय नाहीं ! कसला कट केला असेल ? म्हणून मीं तुला सांगायला आलें—

अमृत०ः—बरं केलंस. (स्वगत) तरी पण मुलगी चाणाक्ष ! (उघड) बरं अण्णासाहेब काय करताहेत ? त्यांचा चहा झाला कां ? झाला असल्यास मलाही थोडा घेऊन ये जा.

प्रवेश ३ रा.

[**स्थळः**—अमृतमामाची खोली. **पात्रेंः**–अमृत व शाळिग्राम.]

शाळि०ः—(अमृत झोंपण्याच्या तयारींत असतां प्रवेश करून) मामा, अहो अमृतमामा, दिवसासुद्धां झोंपता मामा ? संध्याकाळ झाली कीं !

अमृत०ः—तूं उठवलंस म्हणून जागा झालों. किती वेळ झाला येऊन? गेल्यासारखं काम झालं ना ?

शालि०:—म्हाताऱ्या माणसांनीं हातीं घेतलेलं काम व्हायचं नाहीं असं झालंय कधीं? आलों, अण्णासाहेबांना तिथली हकीकत सांगितली आणि मग तुम्हांला शोधीत इकडे आलों!—

अमृत:—ठीक झालं. कमीच्या काळजींतून आपण सुटणार म्हणायचे? बरं, पण भय्यासाहेबाचं घर, दार, शेत, वाडी पाहिलीस? कसं काय आहे?

शालि०:—तें कांहीं विचारूं नका. इनामदारांचं ऐश्वर्य पाहून आपण तर थक्क झालों. आतां आहे खेडं इतकंच! पण इनामदारांचा एकंदर खटला फारच दांडगा! तात्यासाहेब इनामदार फार सज्जन माणूस! काडीचा गर्व नाहीं—

अमृत:—अस्सं! सगळं ठीक झालं म्हणतोस? इनामदारांनीं सांगितलं काय?

शालि०:—(पत्रें देत) ही पत्रंच त्यांनीं दिलीं आहेत त्यांत सारा खुलासा केला आहे त्यांनीं!—

अमृत:—अरे वा! छान, सोळा आणे काम झालं! किती लीनतेनं पत्र लिहिलं आहे हें? पण हें दुसरं पत्र कसलं?

शालि०:--वाचल्यावर कळेल. अमृतमामा, सांगकाम्याप्रमाणं सांगितलं तेवढचं काम करून येणारा मी नाहीं. एका कामांत चार कामं करून येणाऱ्याला व्यवहारचतुर म्हणतात. उगीच नाहीं काळ्याचे पांढरे झाले? मामा, तीं पत्रं वाचा म्हणजे तुम्हांला कळेल कीं, मी किती कामं केलीं आहेत तीं. आणि तुम्हींच माझ्या प्रत्येक कामाबद्दल शाबासकी, बक्षीस, मान, किताब द्याल—

अमृत:—(हंसत) अस्सं! (पत्र फोडून वाचूं लागतो) अरे, हें पत्र कसलं? ही तर दागिन्याची यादी! ही कसल्या दागिन्यांची यादी?

केशव०:—(प्रवेश करून) कसल्या दागिन्यांची यादी मामा?

अमृत:—तात्यासाहेब इनामदाराकडून आली आहे. कमीच्या अंगावर घालण्याकरितां जे दागिने केले आहेत त्यांची यादी आहे ही. माणसं अगदींच साधी दिसतात. किती दागिने हे केशवमामा? पण ही यादी कशाला

पाठवायला पाहिजे होती ? दागिने काय घालणार म्हणून आम्ही थोडंच विचारलं होतं ?

केशव०:—पाहूं तर खरं अशी यादी काय आहे ती ?

अमृत:—(हातीं न देतां) मी वाचतों ऐका कीं ! (वाचून झाल्यावर) कुणाला माहीत आहेत ही नावं तरी ? पुन्हां लिहितात, सोन्याचा साज निराळा, मोत्यांचा निराळा, हिरे माणकांचा निराळा ! कमी खरोखर नशीबाची मामा !

शालि०:—(स्वगत) गांठ पडली ठका ठका ! आणि त्याचें वर्म जाणें म्हणें हा तुका ! (उघड) केशवमामा मी आपला थट्टेनं विचारतों, कीं कमी तुमची बायको झाली असती तर या दागिन्यापैकीं कोणते दागिने तुम्ही घातले असतेत ?—

अमृत:—(शालिग्रामास) अरे, ह्यांनीं दागिन्याची यादीच तिच्या गळ्यांत बांधली असती ! कां मामा ?—

केशव०:—असले दागिने मला मिळाले नसते ही गोष्ट खरी, पण माझ्यासारखा दागिना तर नाहीं मिळाला अखेर ?—

शालि०:—देवा घरीं घडलेला हा आपल्यासारखा दागिना तो भय्या-साहेब खचीत नाहीं. खरोखर, या दागिन्याची योग्यता कांहीं निराळीच !

अमृत:—(संभावीतपणानें) साऱ्याच गोष्टी कुठं एके ठिकाणीं जमत असतात ? दांत आहेत तिथं चणे मिळायचे नाहींत आणि चणे असले म्हणजे दातांनीं पळ काढलाच म्हणून समजा. चालायचंच हें ! (विषय बदलून) वर्तमानपत्र कसलं मामा ? Times of India वाटतं ? नवा का ? काय लेटेस्ट न्यूज आहे ?

केशव०:—नवा नाहीं हा अंक ? आहे जुनाच !

शालि०:—जुने अंक आतां वाचतां ?

अमृत:—अरे कांहीं रेफरन्सेस पाहात असतील. जुने अंक चाळणं कांहीं वाईट नाहीं ! कसले रेफरन्सेस पाहातां ? फार फार उद्योगी बुवा मामा तुम्ही !

केशव०ः—(स्वगत) आतां यांना या पत्रांतल्या न्यूज सांगतों. ऐका म्हणावं—(उघड) नुकत्याच झालेल्या ‘ महायुद्धाची हकीकत ’ वाचतों आहे मी! वाचायला लागलों म्हणजे थक्क होऊन जातां मन! दोस्त सरकारचे केवढे डावपेंच? छे, छे, बुवा! विलक्षण–विचित्रच त्यांचे प्लॉटस्? अमृतमामा, तुम्ही नाहीं कधीं वांचल्या त्या हकीगती? तुम्हांला वाटली नाहीं मौज?

अमृतः—मी वाचीत असे, पण त्यांच्या या प्लॉटपेक्षां, त्या प्लॉटची बित्तंबातमी कैसरला देणाऱ्या जर्मन देशच्या अजब युक्त्या वाचतांना मला फार मौज वाटत असे. (शाळिग्रामास) तुला नाहीं कळायचं हें? या वर्तमानपत्रांतल्या लढाईच्या हकीकती आहेत!

केशव०ः—(स्वगत) असं काय? म्हणजे हे जर्मन हेर वाटतं? आतां जास्त बोलण्यांत अर्थ नाहीं, नाहींतर भलत्याच ठिकाणीं घसरायचं! (उघड) बाकी, तुम्ही म्हणतां तें कांहीं खोटं नाहीं एवढं खरं! जर्मन हेराचा चाणाक्षपणा आमच्या इकडच्या हेरांत नाहीं!

अमृतः—(स्वगत) याला वाटतं आहे ‘ मी दोस्त सरकारच आहे जसा कांहीं!’ (उघड) मामा, जर्मन हेराचं पाणी अंगीं आणायला, आमच्या इकडचं दोस्त सरकार कुठं आहे तितकं प्लॉट करण्यांत तरबेज?

केशव०ः—(स्वगत) तेंही आतां लवकरच समजेल. घोडा मैदान कांहीं दूर नाहीं!

अमृतः—बाकी, पुढं मागं आपले लोक तयार होतील. दिवसेंदिवस आपण सुधारत आहोंत? (आठवल्यासारखें करून) अरे हो, मामा किती वाजले?

केशव०ः—साडेसात झाले.

अमृतः—साडेसात? तर शाळिग्राम, अण्णासाहेबांच्या ऑफिसांत टांगा पाठवायला पाहिजे. अण्णासाहेबांना येण्याला उशीर लागेल.

केशवः—तर मग आमच्या सभेचीही वेळ झाली कीं! अमृतमामा. आजच्या माझ्या व्याख्यानाला आपण याल का? युद्धाबद्दल आजचा विषय आहे, मग येतां का?

अमृतः—अगदीं अवश्य ! तुम्ही पुढं व्हा. अण्णासाहेब घरीं येतांच मी निघतोंच ! तात्यासाहेबांचीं हीं पत्रं त्यांना देतों, म्हणजे झालं ! मी येणारच आपल्या व्याख्यानाला. (केशवमामा जातो.) शाळिग्राम धन्य आहे तुझ्या चाणाक्षपणाची ! तात्यासाहेबांनीं या पत्रांत सर्व मजकूर अगदीं स्पष्ट स्पष्ट लिहिला आहे. आणि तुझ्या चाणाक्षपणाची तारीफ केली आहे. पाहिलेंस, कितीही गुप्तपणानें पापाचरण करण्याचा प्रयत्न केला असला तरी तें पाप कोणत्याना कोणत्या वेळीं बाहेर आल्याखेरीज राहात नाहीं ! त्याचें प्रत्यंतर म्हणजे हें पत्र ! एकंदरींत मंडळी निधड्या छातीची खरी ! शाळिग्राम, आतां थट्टेवर नेऊन भागावायचं नाहीं, त्या मंडळींना पुरतं तोंडघशींच पडलं पाहिजे. त्याशिवाय याचा सोक्षमोक्ष व्हावयाचा नाहीं, चला मला सगळी हकीकत तुझ्याकडून ऐकूं दे म्हणजे पुढें काय करायचें तें करतां येईल. (जातात.)

प्रवेश ४ था

स्थळः—कमलेची खोली. कमला बाहेरून येते.

कमलाः—आज मनाला असं कां वाटतं तेंच कळेना ! वाचायला लागलें, विणावं म्हटलं, कांहीं तरी घरातलं काम करावं म्हटलं, पण कांहींच करायचं सुचेना आणि बरंही वाटेना. मैत्रिणींतून फिरून आलें, तरी मन आपलं उदासच ! दादा नाहीं म्हणून असं झालं असेल का ? पण आज येणारच आहे दादा ! अमृतमामा इतकी थट्टा करायचा पण तो आज कुणाशींच बोलेना. मी बोलून बोलून दमलें; कां मामा बोलत नाहीं म्हणून हुरहुर वाटते आहे ? तसंच असेल. काय होणार आहे कोण जाणें ! माई, केशवमामा, प्रेमाबाई केव्हांपासून तरी ज्या त्या ठिकाणीं उभ्या राहून कसली तरी मसलत करीत आहेत. त्यांची कुजबूज चालली असतांना, मी बाहेरून येतांना सहज पाहिलं, त्यानींही मला पाहिलं. त्यांची नजर इतकी चमत्कारिक होती कीं, पाहिल्यापासूनच मला अशी हुरहुर वाटायला लागली ! मी केव्हां सुटेन या त्रासांतून असं मला झालं आहे ! मी सुटेन. उद्यां लग्न झाल्यावर मी सुटलेंच म्हणायची ! पण दादा केव्हां अन् कसा सुटणार ?

दादा माझी बहीण असता तर तोही गेला असता लग्न झाल्यावर आपल्या सासरीं. अन् मग त्याच्या पाठीमागचा माईचा त्रास चुकला असतां. लगीन झाल्यावर मी सुटेन पण दादाला सोडवायला माझ्या हातीं कांहीं नाहीं. दादा, मी तुझ्याकरतां काय करूं? लगीन झाल्यावर मी सुखाच्या संसारांत पडेन. तूं माझ्या सासरीं आलास तर मी ठेऊन घेईन. आपण बसूं, बोलूं हसूं, खेळूं. पण ते किती दिवस? पुन्हा तुला माईच्या त्रासाचे तडाखे घ्यायला परत गेलंच पाहिजे. दादाला सुटायला मार्ग नाहीं म्हणून मला वाईट वाटतं; म्हणून मला रडूं येतं. (रडूं लागते) अमृतमामा तरी काय करणार आहे, हेंही कळेना. माझ्या दादाकरतां मला काय बरं करतां येईल? काय केलं म्हणजे दादाची सुटका होईल? कोणी सांगेल का मला?

केशव०:—मी सांगतों तसं कर म्हणजे होईल तुझ्या दादाची सुटका!–

कमला:—(घाबरून स्वगत) अगबाई, केशवमामा केव्हांशी आले? आड उभे राहून यांनीं माझं बडबडणं ऐकलं तर नसेल? ऐकलं असेल तर पंचाइतच म्हणायची?—केवढ्यानं मी आतां बडबडत होतें!

केशव०:—तुझ्या दादाची सुटका व्हायला पाहिजे ना? बोल, त्यांत काय कठीण आहे? आपल्या हातचं आहे तें! कळलं आहे आम्हांला सर्व कांहीं!—

कमला:—(स्वगत) हें काय हे भलतंच विचारायला लागले?—

केशव:—बोल बोल, काय सांगायचं असेल तें खुशाल सांग! उत्तमानं काय केलं आहे, तें तुझ्याकडून तर कळूंदे!—

कमला:—(स्वगत) म्हणजे? हें काय विचारायला लागले?—

केशव:—अजून का सांगायला भीति वाटते? मी सांगतों ना आम्हांला सर्व कांहीं कळलं आहे–आतां लपविण्यांत काय अर्थ आहे? केलं, झालं, कळलं मग सांगायला कोणती हरकत?—

कमला:—(स्वगत) आतां काय करायचं? हें काय आहे?—

केशव:—अग तूं बोलत कां नाहींस? नीट रीतीनं सांग म्हणतों आहें. उत्तमानं काय केलं आहे तें तुला माहीत आहेना? त्याच्या हातून अपराध होऊं नये झाला. आम्हांला तो कळला. बरं तो तूं कबूल केलास तर तुला

त्याच्याबद्दल कोणी शिक्षा करील असंही नाहीं. तुझंही होतं ना दादाला साह्य ? असायचंच. त्याखेरीज तो एकटा काय करणार? आणि आम्हांला सांगायचं नसेल, तर तूं आपल्या अमृतमामाला सांग. मग तर झालंना ? अमृतमामाची तर नाहींना भीति वाटत ? तसं असेल तर त्यांना देतों इकडं पाठवून ? देऊं कां ? कां सांगितलं आहे याच्या आधींच ? सांगितलं असलं तरी हरकत नाहीं. पोरबुद्धीनं उत्तमानं केलं. त्याबद्दल त्याला कोण बोलतो कीं मारतो ? कांहीं नाहीं ? अमृतमामाला सांगितलं आहेना ?

कमलाः—(स्वगत) मी अगदींच गोंधळून गेलें आहे. मामा विचारवात काय, अन् मी सांगूं काय ? का कसली यांच्या कारस्थानाची सुरवात ही ? मघाचं माईचं आणि यांचं कुजबुजणं तर नसेल ?

केशव०:—काय कमे, असा त्रास कांहीं देऊं नकोस. मी तुझ्यावर रागावलों आहे का ? मग बोलत का नाहींस ? लाज वाटते होय तुला ? पण- आतां मला लाजण्याचं कांहींच कारण नाहीं, मी कांहीं तुझा भावी पती नाहीं. (कमला जाऊं लागते) थांब, जाऊं नकोस. विचारतों त्या प्रश्नांचीं उत्तरं दे. काय झाली आहे हकीकत ? माईच्या पेटीचं कुलूप काढून, दागिने घेऊन, उत्तम पळून गेला हीच ना हकीकत ? मग सांग कीं असं ? मी तेंच विचारतों आहे !

कमलाः—(स्वगत) काय ऐकलं मी हें ? दादानं दागिने चोरले, अन् तो निघून गेला ? आई-आई, काय हें कुभांड ? अग बाई, मला असं फिरल्या फिरल्यासारखं कां होत आहे ? माझ्या डोळ्यांपुढं अंधारच दिसूं लागला !

केशव०:—काय कमे, (रागाचा आव आणून) इतकं सामोपचारानं विचारलं तरी तूं दाद देत नाहींस ! पहा बरं ? मी अजून संतापलों नाहीं ! उत्तम गेला आहे तो परत येणार किंवा नाहीं ? दागिन्याचं काय करणार आहे ? सगळं सगळं-जसं तुम्ही ठरविलं असेल तसं सांगा ? तर धडपणें सुटका होईल ! झटकन सांगून टाक सगळं !(कमळा रडूं लागते.) अं ? हें शेवटचं अस्त्र काढलंस काय ? नाहीं, तशी तूं नाहींच ऐकणार !

तुला तुझ्या माईच्या हातचा मारच पाहिजे–अजून सांग, केली कीं नाहीं तुझ्या भावानं चोरी?

कमलाः—(रडें थांबवून निश्चयीपणानें) नाहीं, माझा दादा चोर नाहीं समजलांत?—

केशव०ः—अस्सं! आतां तुझं खरं स्वरूप बाहेर पडलं! उत्तम चोर नाहीं काय? नाहीं तुला कबूल करायचं? चौदावं रत्नच पाहिजे. त्याची ही तयारी आहे समजलीस! चोर ते चोर—

कमलाः—कोण चोर मामा? चोर चोर कुणांला म्हणतां? आम्ही बोलत नाहीं, म्हणून का तुमचीं हीं बोलणीं? मी एकदां सांगतें, माझ्या दादाला चोर म्हटलेलं मला नाहीं खपायचं? घरांतली माणसं चोर असतात वाटतं?

केशव०ः—(संतापानें) थांब, थांब हां! चोर असतात कीं नाहीं तें सांगतों तुला! चोराची साथीदार तूं–ताई, ताई, अगोदर इकडं ये-(रागानें लाल झालेल्या माई व प्रेमाबाई येतात.) ही कारटी, तुझ्या हातचा मार मिळाल्याशिवाय नाहीं वळत.

माईः—नाहींना कबूल होत? नाहींच व्हायची ती! तशी ती मख्ख आहे. ती कशाला कबूल होईल?

केशव०ः—विचारलं तर रडायला लागली—

माईः—रडेल–रडेल. न रडायला काय झालं! रडलं म्हणजे केलेलं जिरतं ना? कालची कारटी आम्हांला शिकवते आहे. कायग ए–बऱ्या बोलानं कबूल करतेस कीं नाहीं?

कमलाः—काय कबूल करूं?

माईः—काय कबूल करूं? उलट मलाच विचारतेस? सांगते हं काय कबूल करायचं तें–प्रेमाबाई, ती पलीकडली धुणं वाळत घालायची काठी आणा पाहूं अगोदर? नाहींतर घ्या बाबूला, मीच आणतें ती काठी–उलट बोलतेस?

केशव०ः—मला देखील उलट बोलायला लागली. मी त्याच वेळीं श्रीमुखांत भडकावणार होतों—

माई:—प्रेमाबाई, उभ्या राहूं नका तुम्ही! कारटीची गय करायची ही वेळ नव्हे! अगोदर काठी आणा. (प्रेमाबाई काठी आणायला जाते माई कमीचा कान धरते) कबूल काय करायचं तें सांगूं होय? केशवानं सांगितलेलं कळलं नाहीं वाटतं? तुझ्या भावानं माझी 'पेटी फोडली आहे' हें कबूल करायचं समजलीस? फोडली कीं नाहीं पेटी?

कमला:—नाहीं–नाहीं!

केशव०:—कशावरून नाहीं?

कमला:—मी सांगतें म्हणून! माई, माझा कान सोडा–अग आईग–माझ्या कानाला कळ लागली–कान सोडा माई–

माई:—तूं सांगतेस म्हणूनच! तुझ्याकडूनच 'होय' म्हणून काढून घेतें बरंका! मस्तवाल कारटी! चुरुचुरु बोलायला लागली जीभ–जीभच कापून टाकतें. वडीलधारी माणसं दिसेनाशी झाली इतक्यांत? तुला मारलं म्हणजे—

कमला:—माई, मला मारलं म्हणजे दादानं चोरी केली असं होईल का! मला मारायचंच असेल, तर खुशाल मारा. चकार बोलत नाहीं मी! पण माझा दादा–चोर आहे असं म्हणूं नका! माझा जीव घ्या वाटेल तर—

माई:—अं–अं! इतकी तयारी केली आहेस का? मारूनच टाकतें बरं का आतां! केशव, हिला आतां मारायचंच हं–(प्रेमाबाई काठी घेऊन येते.) प्रेमाबाई, कारटीची काठीनं पाठ फोडा अगोदर–मागं घेऊं नका अशा–नाहींना तुझ्या भावानं माझी पेटी फोडली?

कमला:—नाहीं–नाहीं–नाहीं?

केशव०:—नाहींतर त्या पेटीची किल्ली उत्तमानं खिशांत कशाला नेऊन ठेवली होती? कशी गेली त्याच्या खिशांत किल्ली?

कमला:—तें कुणाला माहीत? तुम्हीच कोणी नेऊन ठेवली असेल?

माई:—वाहवाग वाहवा! म्हणजे आम्ही कुणी ठेवली असेल किल्ली त्याच्या खिशांत? म्हणजे आम्ही करून आम्ही तुझ्यावर खोटंच कुभांड करतों म्हणेनास?

कमला:—मी कशाला तसं म्हणूं ?

प्रेमा०:—काय ग बाई मुलगी अगोचर तरी !

माई:—प्रेमाबाई, फोडा म्हणतेना तिला ! फोडा-फोडा नाहींतर केशवा, घे ती काठी अन् ओढ कारटीच्या पाठीवर. येऊं दे आमचा हात धरायला कोण येतं तें !

केशव०:—ही त्या अमृत्याची फूस ! नाहींतर यांचीं काय तोंडं होतीं, असं उलट बोलायला ? प्रेमाबाई, तुम्ही पहात काय उभ्या राहिलांत ? ओढा दोन काठ्या !

प्रेमा०:—कमे, उगाच मार कां खातेस ! कबूल कर, अग कारटे— (काठी मारते.)

माई:—मारा—मारा—

कमला:— (ओरडते) अग आई, मेलें—मेलें—

माई:—मर-मर-! दुनिया ओस नाहीं पडायची ! असली अवलक्षणी कारटी मेलेली काय वाईट ?

कमला:—मेलें—मेलें--धांवा, धांवा—(अण्णासाहेब व अमृतमामा प्रवेश करतात.)

अण्णा०:—कोण ओरडलं ? काय चाललं आहे ?

कमळा:—(अण्णासाहेबांकडे धांवत जाऊन) अण्णासाहेब, मला मारताहेत-मला मारताहेत

अण्णा०:—कां ? कां ? कोण मारतो ? (प्रेमाबाईस पाहून) कोण प्रेमाबाई, तुम्हीं कमीला मारतां ? कमीनं तुमचं काय केलं ? कमू, बाळ रडूं नकोस. तुम्ही का हिच्यावर हात उचलतां ? (माईना) आणि तुम्ही जवळ उभ्या राहून स्वस्थ बघतां ? काय आहे हें ? काय केलं मुलीनं ? झालं काय ?

अमृत०:—अण्णासाहेब, बाहेरचीं माणसं येऊन तुमच्या मुलांना मारताहेत, हें झालं आहे !—

अण्णा०:—(रागानं माईला) मी तुम्हांला विचारतो आहें. काय केलं कमीनं ? काय ग कमु ? काय झालं ?

केशव–ताई, ताई,
कुणी ऐकेल–

कमला:—मी कबूल करीत नाहीं, म्हणून मला मारून कबूल करायला लावतात!—

केशव:—ताई तिला सरळ विचारते आहे!

अण्णा:—काय? मुलीकडून असं जबरदस्तीनं कबूल करून घेणं चाललं आहे? तुम्ही बोलत कां नाहीं? काय झालं आहे? (कांगावखोरपणानं माई रडूं लागतात) तुम्ही रडायला लागलांत? मी विचारतों आहे कीं काय झालं? तुम्ही रडायला लागलांत? झालं काय?

माई:—(रडत रडत आंत जाऊन पेटी आणतात व अण्णासाहेबांच्या पुढें आदळतात) हें पाह्यचं काय झालं तें? माझी दागिन्यांची पेटी उघडून चिरंजीवांनीं दागिने पळवून नेले! आणखी काय व्हायचं?

अण्णा०:—(ओरडून) काय मुलगा दागिने घेऊन पळून गेला?

कमला:—नाहीं–अण्णासाहेब, नाहीं दादावर हें कुभांड आहे. यातलं दादाला कांहीं माहीत नाहीं!

माई:—गप बैस कारटे! पहातें तो पेटीला कुलूप तसंच आणि आंत जिन्नस नाहींत. कुलूप कायम ठेवून आंतले जिन्नस न्यायला बाहेरचा चोर येतो का? किल्ली पण त्याच्याच खिशांत सांपडली!

प्रेमा०:—(स्वगत) असंच शेवटपर्यंत टिकलं पाहिजे!

कमला:—अगदीं खोटं. अण्णासाहेब, दादाचा कांहीं अपराध नाहीं!

अण्णा०:–चल दूर हो–बोलूं नकोस.(कमीला ढकलून देतात.ती अमृताकडे जाते)

अमृत०:—(थांबवून) हं, माझ्याजवळही येऊं नकोस. तुझ्यावर आणि तुझ्या भावावर चोरीचा आरोप आहे. तो निघेपर्यंत तुला एकटीलाच उभं राह्यला पाहिजे. निराधार रहा आणि आधारच पाहिजे असेल तर–(प्रेमाबाईच्या हातांतील काठी घेऊन) ही काठी घे हातांत! हीच तुझा आधार आहे!

अण्णा०:—कारट्याचा नम्रपणा पाहून तो निवळला असं वाटून मला कोण धन्यता वाटत होती?— पण त्याचा तो नम्रपणा नव्हता.तर आमच्या

सर्वांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकण्याकरितां बकासारखी त्याची ती कपटाची समाधी होती मुलगा मला सिंहगडला जातों म्हणून विचारून गेला—

केशव०:—कुणाला संशय येऊं नये म्हणून त्यानं युक्ति केली ती! कमीनंच सांगितलं पहिल्यांदा—

कमलाः—नाहीं–अण्णासाहेब नाहीं!

माईः—आणखी त्याच पेटींतील, मृत्युपत्राचं पाकीटसुद्धां हरवलं तें तरी दुसरं कोण नेणार?

अण्णाः—मग शंकाच नाहीं! कारट्याचंच कृत्य तें! अरेरे! मुलगा दरवडेखोर निघाला! छे! छे! छे! छे! भलतंच झालं! मी म्हटलं मुलगा निवळला! कारट्यानं कुळाच्या अब्रूला कायमचं ग्रहण लावलं! नाहीं, नाहीं, हें सहनच होत नाहीं! माझ्या संसारसुखाची माती माती केली कारट्यानं! असलं कारटं परमेश्वरानं माझ्या पोटीं जन्माला तरी कशाला घातलं? जारे, अगोदर कुणी पोलिसांत वर्दी द्या. कारट्याला असेल तिथून पकडून आणा. त्याला एरवड्याची हवा खायला पाठविलंच पाहिजे - अरे कोणीच कां जात नाहीं? उशीर करूं नका. केशवराव, तुम्ही जा पोलिसस्टेशन्यांत अगोदर!

माईः—(स्वगत) आतां होईल आमच्या मनासारखं!

अमृतः—(गंभीरतेनें) हां! केशवमामा, जाऊं नका तुम्हीं. अण्णासाहेब, आपण हें काय आरंभलेंत?-—

अण्णाः—अहो, जा केशवमामा!

केशवः—हा चाललों—

अमृतः—(आडवून) जाऊं नको म्हणून सांगतोंना तुला?

अण्णाः—अरे त्यांना का आडवतोस? पोलिसकडे जाऊंदे! वेळ झाला तर कारटं लवकर हातीं लागायचं नाहीं. दरोडा घातला पोरट्यानं घरावर! पोलिसांना कळवूं नको तर काय करूं?

अमृतः—अण्णासाहेब, कोण म्हणतो दरोडा घातला? दरोडा घातला नाहीं. अण्णासाहेब, तुमच्या घरांत चोरी कोणी केली नाहीं! चोरीच

जर झाली नाहीं, तर पोलिसांत वर्दी द्यायचं कारण काय ? चोरी झाली कशावरून ?

माई:—कशावरून म्हणजे ? अहो, माझ्या पेटींत दागिने नाहींत, चोरून नेले नाहींत, तर झालं काय त्यांचं ?

अमृत०:—अहो माई, तुम्ही विसरून हातांवेगळे दुसरीकडे ठेवले असतील. उत्तमानंच दागिने चोरले असं म्हणायला काय आधार आहे हो ?

केशव०:—अहो अमृतमामा, या पेटीची किल्ली उत्तमाच्या खिशांत सांपडली. शिवाय या तुमच्या भाचीनं कबूल केलंय कीं—(स्वगत) अमृत्या, भग्ली तुझी शंभर पुरी लक्षांत ठेव.

अमृत०:—(स्वगत) तयारी तर खूप तडफीची करून ठेवलेली दिसते. ठीक आहे. (उघड) तुम्ही मारून जर कबूल करायला लावलंत, तर माराच्या भीतीनं एवढीशी पोर चटकन् कबूल झाली असेल. पण त्यांत काय अर्थ आहे ? अण्णासाहेब, दृष्टि अंध होऊं देऊं नका. एकवार तुम्ही तुमच्या मुलीच्या निष्कपट तोंडाकडे नजर द्या आणि त्यावर तुम्हांला काय दिसतं तें सांगा ! अण्णासाहेब, मी म्हणतों तुमच्या घरीं चोरी झालीच नाहीं. आणि चोरी झाली असेल तर ती उत्तमानं केली असं म्हणतां येणार नाहीं, उत्तमानं केली असं म्हणायचं असेल, तर ती चोरी मीं केली, ती केशवमामानं केली, माईनं केली, प्रेमाबाईनं केली ! अण्णासाहेब, आपल्याच हातून ती चोरी झाली, असं मला म्हणावं लागेल; उत्तम-कमळीवरच संशय घेण्याचं कारण काय ? हीं मुलं पोरकीं आहेत म्हणून ? अण्णासाहेब, मी उत्तमकमळीची बाजू घेऊन बोलतों असं समजू नका, पहा—मुलीला मारतांना, तुम्ही जवळ येतांच ती तुमच्याच आश्रयाला आली, अण्णासाहेब, अजूनही आपल्याला वाटतं मुलांनींच दागिने चोरले म्हणून ?

माई:—वाटायचं काय ? खात्री व्हायला पुढंच आहे कीं सर्व ! नाहीं ग बाई, मुलं काय करतील अन् काय नाहीं, नेम नाहीं त्यांचा—दागिने मुलांनींच नेले, दुसरं कोणी न्यायचं नाहीं. पाकीट देखील नेलंन कारट्यानं ! त्याला वाटलं असेल 'मृत्युपत्र' पळवून नेलं म्हणजे माईच्या बाबूला भिक्षा मागायला लागेल त्याचं कांहीं आपण देणं लागणार नाहीं !

अण्णा:—छे–छे, माझं मस्तक अगदीं सुन्न झालं!

(खालीं बसतात)

माई:—अमृतमामा, पहा–पहा–तुमच्या भाच्याची तयारी ! आतां त्याचा कैवार घेऊन काय करणार तुम्ही? असल्या भकलेल्या कारट्यांना ताळ्यावर आणण्याकरतां तुरुंग दाखविल्याशिवाय सोय नाहीं. जारे केशव, तूं उभा राहूं नको–पोलिसांत जा अगोदर–या घराण्याची अब्रू–

अमृत:—असं म्हणतां? तर मग अगोदर पोलिसांत वर्दी जाऊं दे. जा, केशवमामा, अगोदर जा, उत्तमाला पकडून आणा—

केशव:—हा निघालों—(स्वगत) न सांगून काय करतोस आतां? अमृत्या, तुझी धडपड आतां फुकट आहे रे— (जातो)

अमृत:—माईसाहेब, आतां तुमच्या मनासारखं होऊं द्या. पण लक्षांत ठेवा, तुमचं घर सावत्रपणाबद्दल जगप्रसिद्ध आहे; तेव्हां जर कां तुमच्या कल्पनेच्या उलट झालं, तर पश्चाताप मात्र करून घेऊं नका. तुमच्या मुलांच्या ध्यानीं-मनींसुद्धां कुलाच्या अब्रूला धक्का लावण्याचं आलं नाहीं, पण तुम्ही मात्र आपली अब्रू घालवायाचीच असा निश्चय केलेला दिसतो. तुमच्या मनासारखं होऊं द्या. कल्पना करा, आतां पोलिस आले, पोलिसांची दृष्टि तुमच्याप्रमाणं अंध झालेली नसते, त्यांच्या कर्तव्या-प्रमाणं त्यांनीं जर तुम्हालांच विचारलं, कीं सावत्र मुलाला घरांतून घालविण्याकरितां दागिन्यांची गडबड तुम्हींच केली असून, मुलांच्या गळ्यांत आणीत आहांत–तुम्हीच चोर आहांत; असं जर त्यांनीं विचारलं (माई व प्रेमाबाई दचकतात) तर मग तुम्ही काय उत्तर द्याल? माई-साहेब, तुम्हांला माहीत नाहीं. पोलिसांच्या तावडींत सांपडूं नये. आणि एकदां सांपडलं, म्हणजे मग ‘ भीक नको पण कुत्रा आवर ’ म्हणण्याची पाळी येते! अण्णासाहेब—

अण्णा:—अमृत!

अमृत:—झाला हा प्रकार ठीक झाला असं आपल्याला वाटतं काय?

अण्णा:—(भ्रमिष्टपणानें) अमृत, काय झालं! मीं काय केलं! अमृत, मला वेड लागलं! (माई त्यांच्याजवळ जातात.)

अमृतः—कां वेड लागणार नाहीं ?

माईः—आतां काय करूं मी ? असं काय करायचं ? कारट्यांनीं काय केलं हें ?

अमृतः—माईसाहेब, कारट्यांनीं कांहीं केलं नाहीं, तुम्हीं केलंत हें ! आतां माझ्याकडे रागानं बघून काय होणार ? माईसाहेब, तुम्हींच नाहीं केलंत हें ? अन् मी म्हणतों. क्षणभर असं धरून चाला कीं, उत्तमच दागिने घेऊन पळून गेला; पण उत्तम हा कोण हो ? ह्या घराचा मालकच ना ? तुम्ही त्याच्या सावत्र झालांत तरी आईच आहांत ना ? मग तुम्हीच सांगा, आईच्या स्वभावाला शोभेल असं केलंत का तुम्हीं ? तुमचा बाबू या वेळीं मोठा असता, त्याच्या हातून जर खरोखरच असं कांहीं झालं असतं, तर उत्तमाप्रमाणं तुम्ही त्याला पोलिसच्या स्वाधीन करायला तयार झाला असतां काय ?

अण्णाः—अमृत–जा जा, तूं असाच जा आणि केशवाला परत घेऊन ये. माझ्या घराचे पुढचे सोहाळे व्हायला नकोत. जा केशवाला घेऊन ये !

अमृतः—येऊं द्या अण्णासाहेब पोलिसांना म्हणजे, जर खरोखरच चोरी झाली असेल तर उमगेल तरी ! चोर सांपडायला पाहिजे–(माईला) माईसाहेब, मला माहीत आहे कीं, उत्तम निष्कलंक ठरणार . चोरी सांपडणार. चोरही सांपडणार ! इतकंच नव्हे तर चोरीवर आपणांला दंड सुद्धां मिळणार आहे. पण माईसाहेब, उत्तमावर इतका दांत धरलांत याचं मला वाईट वाटतं. उत्तमानं तुमचं कांहींएक वाईट केलं नसतं– उत्तम तसा नाहींच. पण तुम्ही मात्र सावत्रपणा गाजवायला कमी केलं नाहीं. माईसाहेब, सावत्र मुलं वाईट निघतील, नाहीं असं माझं म्हणणं नाहीं. पण तीं वाईट निपजायला अंशतः तुम्ही वडील माणसं कारण होता, असं नको कां म्हणायला ? माई, माया लावली तर जन्मवांझेला पान्हा फुटतो,मायेच्या एका शब्दोच्चाराबरोबर जंगली पशुही आपल्या सभोंवार जमतात. मग उत्तम, कमी तर काय मनुष्याच्या जन्माला आलेलीं आहेत. तुम्हीं वरवर जें प्रेम दाखवलंत, तेंच अंतःकरणापासून असतं तर—

माईः—होय हो, मुलंच तशीं गुणी पडलीं कीं नाहीं ? मला काय

माहिती नाहीं त्यांची ? लहानाचीं मोठीं मींच त्यांना केलीं आहेत—मला काय माहिती नाहीं मुलांचा स्वभाव म्हणून समजतां ? असलीं मुलं असल्या-पेक्षां नसलेलीं बरीं—देव जर त्यांना जीवंत ठेवूं लागला तर देवाची चूक आम्हांला दुरुस्त करावी लागेल. काय हो प्रेमाबाई ?—

प्रेमा०:—हो ! हो !—

अमृत०:—अरेरे ! माईसाहेब, किती अधःपात करून घेतां आपला ? तुमच्या बोलण्यांत कांहीं तरी अर्थ आहे का? तुम्ही काय बोललांत तें तुमचं तुम्हांला तरी समजलं का ? माणूस एकदां घसरायला लागलं, तर शेवटपर्यंत कसं घसरतं तें पहा! माईसाहेब, पाण्यांत बुडणाऱ्याला काडीच्या आधाराचा उपयोग कधीं तरी झाला आहे का ? अरे रे ! माईसाहेब, मला तुमची कींव येते. पुढं काय होणार याचं मूर्तिमंत चित्र माझ्यापुढं उभं राहातं आहे ! पोलिस आल्यावर मला नाइलाजानं कठोर बनावं लागणार आहे !

अण्णा०:—अमृत, काय म्हणतो आहेस तूं ? पुढं काय होणार आहे ?

अमृत०:—अण्णासाहेब, आणखी पुढं काय व्हायचं राहिलं आहे? आतां काय व्हायचंच असेल तर तें चांगलंच होईल ! अण्णासाहेब, माईसाहेब, सत्य कधींही लपून रहात नाहीं. योग्य वेळीं तें प्रकाशमान होणारच. आणि खोट्याच्या कपाळीं गोटा बसल्याशिवाय कधींही रहाणार नाहीं !

अण्णा०:—होय बाबा—अमृत तूं म्हणतोस तेंच खरं ! आतां माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडला. पण पश्चात्बुद्धि काय कामाची ? माझी कंबरच खचली—(माईंनां) काय बरं केलंत ?

अमृत०:—अण्णासाहेब, हें केलं पहा माईंनीं—(पोलिस उत्तमाला धरून आणतात. केशव व भय्यासाहेब येतो. पोलिस आले पाहून माई व प्रेमाबाई घाबरतात.)

केशव०:—हा आणला चोराला पकडून पोलिसांनीं ! (स्वगत) सिंह-गडाहून इकडेच येत होता(उघड) याला युक्तीनंच पकडावा लागला. नाहीं तर हातीं लागत नव्हता. (स्वगत) अमृत्या. गाशा गुंडाळ आतां येथून !

भय्या०:—(स्वगत) अरेरे ! या संभावित घराण्याचे काय धिंडवडे व्हायला लागले हे !

अण्णा०:—(कपाळावर हात मारून) अरेरे !

अमृत०:—अण्णासाहेब, आतां ‘ अरेरे ’ करून काय होणार ! जें व्हायला नको होतं तें झालं. आतां तें पुरतं व्हायला पाहिजे. केशव--मामांनीं उत्तमाला पोलिसकडून पकडून आणलंच आहे, पण अण्णासाहेब उत्तमाला निष्कलंक ठरविण्याचं आणि खऱ्या चोरांना पकडायचं सामर्थ्य माझ्या अंगांत आहे. खरे चोर मीं दाखवून दिले,तर तें तुम्हांला पाहवणार नाहींत आणि सहनही होणार नाहीं, पण त्याला माझा नाइलाज आहे. जें जें होईल आणि जें जें दिसेल तें पाह्यला आपल्याला तयार झालंच पाहिजे. अण्णासाहेब, हा वेळपर्यंत माईंनीं आणि केशवमामांनीं आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करून हा प्रसंग इथपर्यंत जमवून आणला आहे. आतां मलाही उघड झालें पाहिजे. आतां मी आपल्याला स्पष्ट सांगतों कीं, आपल्या घरीं चोरी झाली आहे, ही गोष्ट खरी आहे. माईंनीं उत्तमाला चोर म्हणून पोलिसच्या ताब्यांत दिला. मलाही आतां माझे चोर पोलिसच्या ताब्यांत दिले पाहिजेत ! अण्णासाहेब, ऐका, खरा चोर एक नसून खरे चोर तीन आहेत. आणि ते मी आतां या पोलिसांच्या स्वाधीन करतों. पहिला चोर ही प्रेमाबाई—

प्रेमा०:—(गांगरून) कोण मी ?

अमृत०:—होय तूं ! दुसरा चोर केशव !-केशव, गडबड करूं नकोस, एक अक्षर बोलूं नकोस; आणि तिसरा चोर, अरेरे हा प्रसंग यायला नको होता. पण आतां काय ? माईसाहेब, माफ करा, तिसरा चोर तुम्ही आहांत ! (अण्णासाहेब चकित होऊन पाहूं लागतात. माई मटकन् खालीं बसतात.) अण्णासाहेब, मी उगीच कांहीं तरी बोलतों असं मात्र समजूं नका. माझ्याजवळ चोरीचा मुद्देमाल आहे. या त्रिकुटानें मृत्युपत्राचें पाकिट उत्तमानें नेलें म्हणून म्हटलें, पण तें आपल्या टेबलाच्या ड्रावरांतच आहे ! (जाऊन आणतो.) हें पहा तें ! आतां राहिले दागिने. त्याची एकंदर हकीगतही आपल्याला आपल्याच पिढीजाद विश्वासू नोकराकडून शाळिग्रामाकडून ऐकवितों म्हणजे शंकेला जागा राहणार नाहीं ! (शाळिग्राम—‘ मामा, अमृतमामा, ’ अशा हांका मारीत येतो. त्याच्याजवळ

दागिने असतात.) ये, ये बाबा, अगदीं वेळेवर आलास. अण्णासाहेब, या चोरीला गेलेल्या दागिन्यांची ही यादी, हें चोरीच्या खुलाशाचं पत्र! तात्यासाहेब इनामदारांचें हस्ताक्षर आहे. वडिलाचं अक्षर भय्यासाहेब ओळखतीलच. (पत्र दाखवितो.) आपल्या वडिलांचंच अक्षर कां हें ?

भय्याः—होय, तात्यासाहेबांचेंच अक्षर हें !

अमृतः— शाळिग्राम, तात्यासाहेबांनीं दागिने व पत्रं दिलीं, त्या वेळीं ते काय म्हणाले, सांग !

शाळिग्रामः—मी आपलं पत्र इनामदारांना जेव्हां घेऊन गेलों होतों, त्याच वेळीं ही प्रेमाबाई तिकडे आली होती. हिचं माहेरच तें खेडं. मी इनामदारांच्या जवळ बोलत असतां प्रेमाबाईचा भाऊ तिथें आला. त्यानें दागिने काढून त्यांच्यापुढें ठेविले, आणि हे माझ्या बहिणीचे दागिने आहेत, तिच्या नवऱ्याला कोणाचीशी जामिनकी भरायची आहे, आणि दागिने मोडल्याखेरीज त्यांना उपाय नाहीं म्हणून बहीण हे दागिने घेऊन येथें आली आहे असें सांगितलें. इनामदारांनीं दागिने घेतले. माझें लक्ष गेलें तों मी चकितच झालों ! दागिने आपल्या घरचे ! उत्तम-कमळीच्या आईचे ! प्रेमाबाईचा भाऊ गेल्यावर मी त्याची चौकशी केली आणि हे दागिने आमचे आहेत, यांत कांहीं तरी भानगड आहे असें स्वच्छ त्यांना बोलून दाखविलें. त्यांनीं तो प्रेमाबाईचा भाऊ असून प्रेमाबाई तुमच्याच गांवीं दिलेली आहे, म्हणून सांगितलें. प्रेमाबाईचं नांव घेतांच माझी खात्रीच झाली ! ती दागिन्यांची यादी व दागिने घेऊन मी त्याच वेळीं आलों ! कां प्रेमाबाई, खरें आहेना हें ? ती ही दागिन्यांची यादी, हे दागिने आणि या प्रेमाबाई ! विचारा त्यांना—

अमृतः—शाळिग्राम, पुरें कर ! (अण्णासाहेबांना मूर्च्छा येते.)

अण्णाः—(सावध होऊन) अरेरे ! सारी सृष्टिच विपरीत झाली ! (माईस) माझ्या सरळ व साध्या स्वभावाला, केवढा धक्का दिलात. हा धक्का माझा अंत करणार ! माझा अवतार संपविणार ! संपलाच माझा अवतार ! आपण काय केलंत हें आणि कशाकरितां ?

माई:—(रडत) चुकलें-चुकलें मी ! सर्वस्वी अपराधी आहें मी. (पाया पडते.)

पोलिस:—(स्वगत) हा तर घरचाच सगळा सांवळागोंधळ आहे. यांत कांहीं अर्थ नाहीं !

भय्या:—मामा या अपराध्यांना सोडूं नका ! या अपराध्यांनीं उत्त-माला पोलिसच्या स्वाधीन करतांना दयामाया दाखविली होती का ? अप-राध्यांना शासन झालेंच पाहिजे.

अमृत०:—भय्यासाहेब, आपणांला तसं करतां येणार नाहीं. बायकां-च्या बुद्धीनं सर्व झालेलं आहे. आतां आपण याच्या पुढची पायरी घेऊं लागलों तर त्यांत अण्णासाहेबांची अब्रू चव्हाट्यावर येणार आहे. तसं उप. योगी नाहीं. तुम्हांला, या सर्व चोरांना शिक्षा व्हावी असं वाटत असेल तर ती घरांतसुद्धां करतां येणारी आहे. तुमची भावी पत्नी हातांत काठी घेऊन उभी आहे, तिलाच शिक्षा करायला सांगा म्हणजे झालं ! (तारवाला येतो.)

तारवाला:—' उत्तम अनंत देशपांडे '—तार आहे.

भय्या:—(तार घेतो व वाचतो) उत्तम अनंत देशपांडे, स्टँड्स फर्स्ट ईनामदार पासीस् !

अमृत०:—माईसाहेब, ऐकलंत ? सर्व जग या वेळीं तुमच्याकडे कोण-त्या दृष्टीनें पहात असेल याची कल्पना करा, आतां तरी आपलं वर्तन सुधा-राल का ?

माई:—पुरे-पुरे अमृत, आमच्या डोळ्यांत चांगलंच अंजन घातलंस-पुरें कर आतां !

अमृत०:—माई, या अमृताच्या अंजनाचा तुमच्यावर जसा परिणाम झाला, तसा इतर सावत्र समाजावर जर थोडा थोडा होईल, तर त्यापासून मला अधिक आनंद होईल !—

माई:—होईल–अमृत, तुझ्या मनाप्रमाणंच होईल, मी चांडाळणीनं माझ्या उत्तम-कमळीला कितीतरी बाई छळलं ! बाळानो, तुम्हांला मी छळलं म्हणून राग कराल कां माझा ?

उत्तमः—छे-छे माई, तुम्ही छळलं असं आम्हांला वाटतच नाहीं, तर मग तुमच्यावर रागवायचं काय म्हणून ? आपण आमच्या ' आई ' आहांत. आईवर मुलं कधीं रागावतात काय ? आईवर मुलांना रागावतांच येत नाहीं!

अमृत०ः—शाबास उत्तम.

अण्णा०ः—(मुलांना जवळ घेऊन) अहाहा ! माझीं मुलं कितीतरी सद्गुणी आहेत ! आणि अशा मुलांचा नाश माझ्या मूर्खपणानं होत होता. परमेश्वर मुलांचा पाठीराखा होता, म्हणून सर्व कांहीं ठीक झालं ! उत्तम, तुझं अंतःकरण थोर म्हणूनच तूं असे उद्गार काढलेस ! तरी पण अंधपणानं म्हण, मनाच्या दुबळेपणानं म्हण, किंवा बाईलवेडा झालों म्हणून म्हण, मीं तुझे अक्षम्य अपराध केले आहेत; त्याची तूं मला क्षमा कर. झालेल्या अपराधांची, पित्यानं पुत्राची प्रामाणिकपणानं क्षमा मागणं, यांत सद्गुणी मुलाचेच सद्गुण उज्वल होतात ! अमृत, उत्तमाला मार्गी लावण्याचं काम आतां तुझं आहे. उत्तम, अमृताच्या आज्ञेबाहेर जाऊं नकोस. कमीचं लग्न माझ्या डोळ्यादेखत होऊं द्या. उत्तम आणि बाबू यांच्यांत तूं फरक करणार नाहींस अशी माझी खात्री आहे. केशव, यापुढें तूं या घरांत राहूं नकोस. प्रेमाबाई, तुम्ही या घराची पुन्हां पायरी चढूं नका आणि दुसऱ्याच्याही सरळ संसाराचा सत्यनाश करण्याचं पातक शिरीं घेऊं नका. अमृत, माझ्या घराण्याचा सर्वस्वी भार तुझ्यावरच आहे. उत्तम, अमृताच्या आज्ञेबाहेर जाऊं नकोस. शाळिग्रामाला, या एकनिष्ठतेच्या पुतळ्याला त्याच्या वृद्धापकाळीं अंतर देऊं नका ! माझ्यासारख्या द्वितीय पत्नी करून बाईलवेडा झालेल्याचं चरित्र कलंकित झालं. आणि (माईकडं) यांच्या सावत्र स्वभावामुळं यांची फटफजिती झाली, हें आमचं उदाहरण सावत्र समाजानं डोळ्यापुढं ठेवून यापुढं तरी तिरस्कृत होऊं नये, अशी त्या भगवंताजवळ हात जोडून प्रार्थना आहे ! (पडदा पडतो)

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

